

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1990 — Ч. 7-8 (351-352)

Й. Лободовський: ТРИПТИХ
ПРО ЗАМУЧЕНУ ЦЕРКВУ

І. Драч: КРИНИЦЯ ДЛЯ СПРАГЛИХ

Ю. Шевельов: МИКОЛА ГЕ І ТАРАС ШЕВЧЕНКО:
МИСТЕЦЬ У ВІДМІННОМУ КОНТЕКСТІ

Б. Боцюрків: ПРИДУШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СРСР

Архієпископ К. Кротевич: ДО ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ.

ISSN 0585-8364

Нові видання Видавництва «Сучасність»

* **Микола Лебедь: УПА. УКРАЇНЬСЬКА ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ**

1987, 2 доповнене вид., 207 стор.; факсиміле документів, ілюстрації.

ISBN 3-89278-003-X Ціна: 9,00 ам. доларів (безкислотний папір)

Друге вид. книжки з 1946 р. про дії УПА (німецька окупація) містить, крім первісного тексту та документацій, також нові документаційні матеріали.

* **Юрій Самброс: ЩАБЛІ. Мій шлях до комунізму**

1988, 417 + X стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-007-2 Ціна: 16 ам. дол.

Хроніка сталінського погрому українського національного відродження.

* **Атена Пашко: НА ПЕРЕХРЕСТЯХ. Поезії**

Переднє слово Михайлини Коцюбинської; обкладинка і мистецьке оформлення Опанаса Заливахи; тверда кольорова обкладинка.

1989, 168 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-015-3 Ціна: 15,00 ам. дол.

* **Емма Андіївська: АРХІТЕКТУРНІ АНСАМБЛІ. Сонети**

Мистецьке оформлення авторки.

1989, 238 стор. ISBN 3-89278-018-8 Ціна: 20,00 ам. доларів

«А[ндіївську] цікавить переважно внутр[ішній] світ людини, складні психол[огічні] колізії, розкриваючи які вона вдається до поезики сюрреалізму» (І. Драч, Українська літературна енциклопедія, т. 1 [Київ, 1988], стор. 62).

* **Франц Кафка: ОПОВІДАННЯ** (У перекладі Івана Кошелівця)

Обкладинка Надії Штендери; безкислотний папір.

1989, 261 стор. ISBN 3-89278-019-6 Ціна: 15,00 ам. доларів

У збірці 22 оповідання Франца Кафки як з публікованого за його життя, так і з посмертної спадщини.

* **В. Домонтович: ПРОЗА. Три томи ТОМ ДРУГИЙ**

Редакція й супровідна стаття Юрія Шевельова.

Примітки Ю. Шевельова; суперобклад. Ярослави Геруляк, тверда оправа.

1989, 477 стор. ISBN 3-89278-009-9 (т. 2) Ціна: 30,00 ам. доларів

ТОМ ДРУГИЙ закінчує наше видання творів В. Домонтовича (Віктора Петрова), дає читачеві дві його повісті — Романи Куліша та — Без ґрунту.

ТОМ ПЕРШИЙ (1988, 519 стор.) — *оповідання Апостоли та три повісті:*

Дівчина з ведмедиком, Аліна й Костомаров, Доктор Серафікус.

ТОМ ТРЕТІЙ (1988, 558 стор.) — *28 оповідань і нарисів, частина яких з'являється друком вперше.*

Разом / ISBN 3-89278-011-0 (тт. 1, 2, 3; безкислотн. папір): 75,00 ам. дол.

* **Олександра Черненко: ЕКСПРЕСІОНІЗМ У ТВОРЧОСТІ**

ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА

1989, 280 стор. (безкисл. папір) ISBN 3-89278-021-8 Ціна: 15 ам. доларів

Авторка наświetлює своєрідний український характер експресіонізму Стефаника в зіставленні з творчістю С. Пшибишевського, вказує на подібності з Ф. Кафкою, ван-Гогом, Е. Мунком, Г. Траклем і ін.

* **Святослав Гординський: ПОЕЗІЇ. Вірші оригінальні і перекладні**

Обкладинка автора; тверда оправа, ілюстрації, безкислотний папір.

1989, 447 стор. ISBN 3-89278-022-6 Ціна: 25,00 ам. доларів

У вибірці поезії — 15 циклів віршів та переклади неукраїнських поетів.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1990
Ч. 7-8 (351-352)
РІК ВИДАННЯ ТРИДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1990
MÜLLERSTR. 33, RGB.
8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*

Лариса Онишкевич, *література*

Богдан Певний, *мистецтво*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Ліда Палій, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції журналу просимо надсилати на адресу:

Sučasnist

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкується і реєструється в: Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle: Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

Bundesrepublik Deutschland.

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.

New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Лободовський Йосиф*: Триптих про замучену церкву.
- 11 *Василь Барка*: Спадщина війни.
- 19 *Іван Драч*: Криниця для спраглих.
- 60 *Лариса Залеська Онишкевич*: Роля Великодня у «Патетичній сонаті» Миколи Куліша.
- 69 *Олекса Мишанич*: Дивосвіти Наталени Королевої.

МИСТЕЦТВО

- 80 *Віктор Соловийов*: Мальовнича Україна.
- 86 *Сергій Білокін*: Федір Ернст.
- 99 *Юрій Шевельов*: Микола Ге і Тарас Шевченко: мистець у відмінному контексті.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 128 *Богдан Боцюрків*: Придушення Української Греко-Католицької Церкви в СРСР.
- 140 Маніфест Демократичної партії України. — Передрук з «Літературної України», 31 травня 1990.
- 162 ... І мертві заговорили. — Інтерв'ю [зі свідком] провів *Микола Сивіцький*.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 171 *Раїса Мороз*: Російська інтелігенція і національне питання на тлі гласности і перебудови.
186 *Мирослав Прокоп*: Суслів *redivivus*?
192 В обороні української мови. — Передрук з газети «Літературна Україна», 4, 17 травня 1990.
196 *Алан Безансон*: Російська імперія зупиняє перебудову.

РЕЛІГІЯ

- 199 *Архiepіскоп К. Кротевич*: До ідеології Української Автокефальної Православної Церкви.
213 *Ол. Воронин*: Від Великодня до Великодня.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 220 Народження українського «Меморіалу». — Передрук з «Українського вісника» 1989, 12.

ЕКОЛОГІЯ

- 239 Маніфест Партії зелених України.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 241 Василь Витвицький. МУЗИЧНИМИ ШЛЯХАМИ. — *Роман Савицький, мол.*
245 Читаючи «Українську літературну енциклопедію». — *Ігор Качуровський.*
256 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

Йосиф Лободовський

ТРИПТИХ ПРО ЗАМУЧЕНУ ЦЕРКВУ

І. СВЯТИЙ АНДРЕЙ У СКИТИВ

Судно пречисте! Знову довіряєш
пінистим чубам теплих хвиль егейських
непевну долю.

Витоптав сандалею Колхіду й Аргос, Тракію й Епір,
печаттю першости надхненний, Протоклетос.
Підхоплював із губ вогнистих вихор
слова, щоб востократ зростали в хуртовинах.

А він вже чув, як невмолимий гибель
колоди теше, як сукають мотуз,
щоб волокити його...

Аж в Патрасі ахайським
заклиниться вершком в мовчазне небо
незвичний скісний хрест —
Cruz decussata.

Та ще ж не завтра,
часу ще доволі.

Виводить човен звільна піруети,
з південним вітром в парі.
Чумацький вічний шлях веде в Гіпербореї.
Солоний подих груди напинає,
коли встає дев'ятим валом море.
Ім'я його — далекий хор взиває,
приносить птиця перший знак з вершини,
лягає під апостольську сандалю
покірно, буряний
Pontus Euxinus.

Рамена тужаться — ще й не причалив, —
нові обняти землі, в темі і чаді.
Під пальцями, немов чоток насіння,
звучисті імена, нечуті досі.

Поки підніметься назустріч рік течії
до борів, до степів,
стопою стане
у гавані, — чував уже про неї:
Portus Symbolorum.

Пантікапея припаде в поклони
і причвалають стада тарпанині
з Кіммеріону,
дим жертвних ватер в степах зашержне,
коли зі зерна жміньюю в кишені
Андрей, Слуга Господній, попрямує
над Бористен, над Танаїс сумирний.

*

І розкривались обрії все ширші,
як входив поміж люд в крицевих бронях,
все глибше й глибше в сумерки кіммерські,
до кубел рік у пуші та в болоті,
де з-під копит кочовиків у степу
ше й колос на монетах розцвітає.

Відкрий завітню книгу і читай,
захороняй могутністю своєю!

Набряклий кров'ю місяць, вітер — хижий нині,
гуляють клятї обри й печеніги,
і хан застромив знов бунчук у землю.
Ще поки сурма Суд архангельський окликне,
до стіп Апостола і під правицю вірну
ви схороняйтеся.

Проходять берегом Господні мореплавці —
легендою, її ж не прочитати
очима без сльози, без хвилювань,
щоб посадити хрест на скитському кургані;
окрилились нежданно коней спина,
омолодніли знов уста поетів,
а він вертається, щоб ідолів поганих
повергнути.

Вің, Протоклетос,
первий Богом
званий.

II. МИТРОПОЛИТ ШЕПТИЦЬКИЙ

Вік дев'ятнадцятий до краю добігає.
Ще газ палає в пальниках, та вже
янтарну силу Едісон проворний
в дротах розжарив,
хай ясніше сяють блискучі позументи,
віск паркетів та відумерлих династій престоли —
порохном маєстатичні.

Дзвенять остроги. Вмовк Schönbrunn старинний,
в габсбурзькій славі, несвідомий завтра,
що не для неї. Ще балі, паради,
ще в льожах позолочених, в театрах
хутра й жемчуги;
доба принадна, хоч і прокаженна,
усмішкою ще звабить неодного.

Іде сальонами графенко юний —
що ж вибере? Мундир шикований? Становище найвище
із ласки цісарсько-королівської?
Ваговиті здригнулись терези.
Цей світ, ще ледве знаний, приманює спокусами рясними.

Як зрозуміти серце молодече,
що жезл пророчий розбудив нежданно,
на стежці, звиненій ласкаво спершу,
що у Дорогу Хресну перейшла, і Слово,
посяєне колись давно при шляху,
навік оселиться в устах печальних.

Так уже Богу сподобилось:
лежить графенко
в василіянській келії, хрестом простертий,
щоб згодом, у клобуку, сльозами матері розшитім —
постукати в історії ворота,
закриті наглухо.

Знадоблюй знову лодії крилаті,
на поміч тезкові,
Святий Андрею,
Апостоле!

Злітайтеся, духи, з просторів найдальших,
злучити знов роз'єднані долоні!..

Понад Фльоренцію злітає сніжний голуб,
та у Бересті криця виграває.
Ось він життя перекував в легенду:
— Стількох віків прокляття відмінити б,
на прою із міжусобицями стати
і розбудити Янгола в людині!

Від Сходу — небо заграва поймає,
сплелись криваві зорі у корону,
крадеться злодій полем, а лісом —
браконьєр,
женуть вітри зловіщих хмар завої.

А він — настирливо в ворота б'ється,
в історії одвірки,
цей одержимий ненаситець!

Даремно посох посадив ти в землю —
не розцвіте він костуром Арона!
Твій нарід знов прийме тернисту долю,
і паки кров апостольська рамена зросить
хреста зневаженого.

Орди йдуть поганські;
у тіні їх меча — твоя кончина.
Поразиш пастиря — розсипляться з кошари
в тривозі вівці;
в попелищах церкви твоєї і нарід у кайданах.
І над містом,
під крилом жалоби розпростертим,
надармо дзвін лунає на тривогу...

Який наслідник перейме твій клубок,
достойний твій,
його не замінивши
на вінець терновий?

III. ГАЛИЦЬКОМУ ВЛАДИЦІ

Вже ці пісні влилися в оркестру янголів,
ці пагорби — підніжок світлий неба...
Де так бувало? Над святим Йорданом,
чи над Дністром?
У сні, в безпам'ятті, в засвітті найдальнішим?

Давно, поки сини Європи оскверненої
заповзали до стремен злотокутих,
поки коні татарські тебе стоптали, земле,
під бунчуком розвіяним...

Тебе забули,
можні не знаходять
для тебе місця у своїх рахунках;
дзвони бо з-над Тибру
до сполоху не скорі...

Ніхто ще й не здвигнув хреста у тебе на могилі.
Уста твої зів'ялі запечатав
цілунок Юди.
Зіниці меркнуть...

Казали: ти дочка найменша
і найулюбленіша,
а віддали тебе під меч катівський
та іродським опричникам в наругу.
Святий Андрей, Апостол твій найперший,
розкрив рамена вдруге, щоб розп'яти
поганам легше було знову...

Святий Андрей, покликаний в заранні,
що з-за морів прилинув, наvertати
кобилмомолочних прапредків, скитів, —
йому одному узи розірвати,
йому збудити золотим погаром
досвітню заграву...

*

Пошанували, ой, пошанували
і митру, й жезл твої, Архисрею,
бальзамом римським шрами заливали.
Та нарід твій — в могильному полоні,
а гнів наш палить, мов вогонь волосся,
алеж уста брехливі, що щоденно
"Амін, амін" глаголять,
осквернені у шепотах порочних,
оці уста,
уста ці богохульні...

У мене скибу стоптав нечистий
поряд із твоєю.
Тим кращий свідок я на позві в тебе.

О, Владико,
катованих,
у таборах зотлілих,
і Церкви, загнаної в катакомби,
хто ж оцінить
ціною вірною твої окови,
який поставить виграш на карту цю
проворний дипломат у нечестивій
грі з оманцями з-під знамен пекла?

Суховій зірвався,
видирає утробі земній трухлі домовини,
та на пергаменах слідів не залишає,
стихія ж бо...
Це ж їх тортурували, добивали...
Повстань, якщо ти вільний, як достойний,
заклич:

— Круті у вас дороги й губи!
О, піднеси, Владико, патерицю,
удар по пурпурах, по фіолетах —
анатемою!
Хай завіса храму роздереться!
Замучені у просторах ширяють,
а розстріляні на власних костях
трембітають,
це ж над ними соборові новому станути!

Назустріч Сходові
цей вірш несеться
прохриплим криком,
там бо кожне слово — рана,
на Воскресення,
щоб устав із гробу
Христос-Борець,
на сатану з поплічниками вийшов
і на служителів, що раді догоджати!
— ОТЧЕ НАШ,
ІЖЕ ЄСИ
НА НЕБЕСІ!..

Вільний переклад з польської *Лесі Храпливої-Щур*.

Василь Барка

СПАДЩИНА ВІЙНИ I

1

Стрімчасті гори — як фортеці; над ними — пророцтво променів. Тисячами кадильних чаш диміють гори; там сосни і пасовиська в дощових бризках, проти осель.

Служиться в храмі.

" — Розділили ризи мої і кинули жеребок... поклали мене в гробі, в темряві глибокій, смертній" — так скорбіє Син Божий.

Горе — горе!

Весь вік терпим (ніби вістря крізь середину серця).

В храмі молитва:

" — Господи Боже мій, і вдень і вночі взиваю до Тебе!" — чийсь голос.

Темнокриваві лампадки; свічі заплакані. Тисячами кадильниць — гори; над ними дія променів.

2

Чи правда: над нами безтронне небо? Ні! на сцені — безтронне. Хтось боліє, про око, всі плачуть в сутінках. А десь людині криваво мучиться, — віри не ймуть.

За всіх на сцені терзається душа: в довгій, до землі, суконці квітучої гвоздики, і в плашику-вітрильонці (як двокрилка срібляста).

Струнність лірна в руці ридає, мов горлиця.

Доки страждати? Як постаті на сцені: ображають, ранять одну одну — душі на землі.

Люблять; бідуючи, складають пісню і кидаються в білий океан смерті.

Думають: над нами — безтронне небо.

3

Казали з "Тисячолітнього Райху": "цивілізація!" вірячи, ніби залізо — в магніт.

Хотів і я заглянути. Скаженство! — очі придержую, бо випадають. Треба зібрати повідривані дитячі голівки і поховати по-людському.

З другої напасти — теж: "начальство" встало; чухмариться, покліпуючи в шибку; мов і розвиднилось, а сонця нема.

Кажуть: прогавлено. Втопили очі в землю — червона! ні прощіву.

Відсапавшись, пустили один одному горлянки, мовляв, годі; до вечора. Смутно; бризнуло сполохами з видноколу.

4

Морями сяймо! — проліски на горбах, звільнених від снігу. Високо — розп'яття; мідь: на грудях відсвічує небо.

Внизу, біля дороги, — що то? Була ж держава! навіжена; хотіла хрест крізь огонь вкинути в прірву. Програвши, смітник підсипала.

Морями тепло! — і огорожа: за нею царство мертвих. Зелень вічна, красно підстрижена, і виструнені гробки: скрізь кольоровий камінь.

Військові портрети з подвійними блискавичками розбійности. Бідні душі.

В зажерстві хотілося — залізно, кров'ю! — підбити всесвіт. А вкопано тесаний хрестик: вам досить, навік.

Господь розсудить.

5

Як перестала гроза, в олтарному промені коло гір прокреслили три горлиці — три круги.

Кульбаби, мов сусіди, похитали голівками; знову жаріють.

В найсліпучішому просвіті: синьому озері неба, з мармурових берегів: жайворонкова капеля. Затріпотіла пташина чорносиніми крильцями, розповідаючи про злагоду; і від сонця — згода.

Дунай летить шестіркою запінених коней; а ще швидше — час.

Що ж порадує?

Анічогісінько нема. Тільки день: проходить, гарний, з добором айстрок, що зросли на небі.

Сонце дописало поему, поблагословило квітник і пішло спати.

Тоді над річкою знов заметалась блискавка.

6

Сиджу по-східньому, в зеленолистій світлизні, потканій вітерцями; сонячний лад.

На тонких стрілках гойднуться ясножовто й рожево, темночервоно й синьофіялково: чарочки, повні чистого полум'я. Ластівки їх крильми торкають.

Подумаю: множини тутешні чи стануть знов на верхів'я і з'являть знов неказанну могутність духовну?

Де кордони, що зачиняють стежку самовдосконалення: зла воля? пролита кров?

12

А що — як немає меж для доброти неба? І тутешні духом обновляться! і Європа, гігантний висвіт, підведеться з трунної руїни: знов просвітить вселенську громаду в потужності чести і права.

Молюся: щоб так сталося.

Вріже собі пальчик дитя — в котрихсь народах: всім однаково болить! і плач: той самий.

Боже! як близько незгасиме сонце обличчя Твого, і як страшенно ми від нього далеко.

Гойднуться чарочки навкруг, повні чистого полум'я.

СПАДЩИНА ВІЙНИ II

1

По хуртовині космос — катедраль: біла домівля. Перехожі: "добридень!" кажуть.

Скрізь сніг; і ніби: огненне горе! Марюки з підзем'я мчать роздерти груди: треба відводити кігті, трудячись довго (могло зрости дерево з залізною корою і рожевим вінцем). Втома зла, як отрута. Навіть смерті немає.

Відразу нестерпна ясність, і ніби став хтось на перехресті двох сонць.

До нього здіймає душа моя скрик і лемент спокути. Скрізь засвітилось, і видно: душі простують, кожна до свого.

Я — сам, серед сніжного безлюддя. Догорає огненна троянда на Заході: потоки барвні розійшлись. Ялини шепчуть (темнозелена мова) і замовкають.

Думаю: світ повесніє скоро; буде, як дитя, що в Мадонни, серед ласкавих лілій в каплиці, на руках, — любо всміхається.

2

Дрібні квіти на лозі: чистожовті, схиляються через рожевий паркан. Близько: батистові хусточки в жінок — мокрі від сліз.

А сніг завіяв, як з уст привида! пробує світло перекричати.

Що "брунати" з людьми коїли? Згурмивши за колочий дріт, — довгими, як стебла пшениці, голками били крізь реберну клітку: відразу в м'язи серця: впорснати розчин і дослідити, як людина конає, скорчена.

Боялись! боялись глянути в очі нещасним (були нижчі за них, як крапля бруду нижча від сонця), коли штовхнули жертви — під свій рівень звірівства.

Ниточка з променя Господнього простягнулась до рештки нездолених, — очі воскресли! Душі відроджені: в церкві.

Незнищенна ясність: над всім, що можна помислити: космос в ній (завширшки з мільярди гонів світільних) — мов зернина: діяльна в її диханні.

Вони ж брались нищити іскру її в серцях. Спалахкотіли в сморідну руїну. Хусточки жіночі повні сліз.

Глядіть, "надлюди!" вам замучені жертви співчують: бо їх святиня — милосердя (скінія в людському).

Терези правосуддя горять. І сторожа: крильники з пломінною зброєю.

Розтануть сніги. Нехай цвітуть маки або волошки, жоржини або троянди, чи інші, — не страшні форситії: через рожеві штахети.

3

В річищі з білочорною рінню: ллешся, вбога річко! — по одній стороні руїна, по другій дуби в сніжних саванах (мерці з примарних труп).

Недужа і втомлена річко!

Люди через міст — байдужі; ніби вчаділи в ганьбі: значення її помислити неспроможні. Демони збавлені права на спокуту, люди — ні! хіба ними обернуться.

Сердешні! діти матерів людських: кому зобов'язались мучити брат брата? Якщо ніяк без битви не можете, карайте чорносердих, коли приподібноють вас до злих духів, гасячи два круги світляні: обличчя місяця і сонця в свідомості — два образи любови, день і ніч — сяючі.

Річка: зморена і змарніла.

Підсилюється, ледь великанські промені ляжуть над сніжними вершинами гір: вкриває холодну рінь на річищі і, повнокровна, виіскрюється; взявши струнність, здобуває прегарні співзвуччя. Пташки з порталу неба припурхнуть, кружачись. Бризок нап'ються.

Коли довкруг схоłodніє, — спадай потужністю і, тиха — темновода, з низькими шумами шукай дороги між кучугури дрібного каміння: пробийся на один напрям, зверни в другий. Скромно гніваючись, пробіжи під мостом, за хмурні повороти берегові.

Так, змінюючися, струмує джерело, — в грудях людства струмує: від народження.

Який вжиток наш: чи мудрий?

Ждїть!

Дуби знов зазеленіють; руїни шезнуть; вікнами всміхнуться оселі нові.

А руїни в душах — як відродити?

Буває: світ — мов голуб на дошатці, серед сніжного двору, на стовпці: сидить, склавши крила; несхвильований, загадково дивиться понад нами (рожевооченяткова істота). Випинає повні груди.

Чого думки мої неспокійні, коло загадки віку?

Жорстокі "зверхлюди" змислили погнобити племена і стерти з землі; самі ж зверглися в безодню. Глухі руїни стали. Чи кричма ридати, чи ридма кричати, чи клясти божевілля неситого дому?

Тишина.

Чи ми навчились кращого, бачачи безслав'я? чи, бачачи кару, милосердя навчились? Жаль на серці; бо — ні!

Що ж сказати отарі? — розмірилась про насильство; чорна інерція! неспроможність до сонця підняти прапор свій.

Священні жертви — тільки в ім'я правди.

Хто сідає стругати ярмо на брата свого і колодач гострить на свого брата, — підходить до безодні, куди сунуться троно-прислужники від князя темряви.

В світі — пташина з білими крилами: в високосях: на незмірності загадкової.

Внизу збираються дзвонити (залізною грозою!) блискавиці кари: над скіптроносцями насильства.

Дванадцята година. Келех терпіння в руці Вседержителя переповнивсь: пробіжить кара — ударами: при божевіллі, що проллється, мов дощі, в мислі злосердих: в кропиву і чортополох! Хто дав їм право готувати розвалища з останніх хаток материнських, в ланцюг обкидаючи землю?

Здається, апостоли перегортають світучі сторінки Письма: літери видно.

З ялини впала голочка в сніг, — шум зірвавсь! Тихо знов: океан блакиті.

На перехресті шляхів — Розп'яття: образ страстотерпного страждання; бризки крові з-під тернинок вінця; тінь смерти на обличчі: печать скорбі, болю — на устах, на чолі.

Один з напрямків: мимо, в ліс тінистий, мов опівночі; там в ярк повергнуто гармати з поржавленими жерлами, танки без башт, побиті кулемети, "панцершреки" та "панцерфавсти": приладдя смерті (згромаджені і забуті). Жовтокоста! — черепом заступала місяць, кіссям стукала по землі: розбризкувати фабрики, будинки, собори, — скрізь провалля в руїнах.

Ржавіє купа богопротивного знаряддя: в лісі, темному, як

домівля відьми. Завжди так: демоничні заміри мучителів звертаються в ганьбу; зняряддя їх летить на дно в нетрях.

Крізь сосни — п'яроси: творять вигляд злагоди, ніби багатострунник з димчастосрібного пасма, від скроні сонця.

Образ найбільшого страждання: для порятунку людських душ, воскресає в с'явах на перехресті доріг.

Де ж свята одежа, знята з Спасителя і розділена серед жорстоких?

Настане звіт. Будуть, — підняті з могил, — шукати одежу Сина Божого: скрізь по землях земних. Даремно! Чи спалено нитки; чи силами янгольськими зібрано і віднесено в сферу таємниці? — невідомо.

Тут: лютість лютих; розділили людську істоту на ниточки і розторувались на майданах вселенських, і скрізь крик: "в нас ідеал! других — ріжмо!.."

Роздмухали чорний огонь.

В таборі бійка в церкві: з-за ікони.

В час грізного відчиту — никати по усядах, сліпих і глухих, відшукуючи: куди самі ж порозносили нитки з одежі Спасителя.

Тихо.

Видно, крізь праведну, мов очі дитини, блакить, що стала в океан над нами: апостоли перегортають сторінки.

6

Рано: світ — мов на весілля; звеселяє, в препишному інеї. Нерухомий. Оздоблено рожевоогністю вінця сонцевого (в мітрі патріярх!) — над гілками.

Повно радості.

Безгоміння серед племен рослинних: помирились на празник: слухати літургію. Легкоблакитна думка: про спокій.

Люблю тишу, також гуриканний рух по лісах, з небесним огнем.

Бо — як могли ставати? Від дужого віяння, коли наклонює, мов спокутний настрій — прочан в соборі! — дерева, гойдаючись і випружнюючи м'язи на різні сторони, звільняють собі силу зросту власного.

Чи можемо без протистави: доброї! тепер, прогрішені, зростати на ґрунті життєвому?

Все ж боротьба, звідки знедолюємося, — скороминуча. Світанок врожевів.

Знак від Духа: в книзі тайновидця, рисами жаровими з незримости накреслено — над ветхими станами. Відчинено браму прийдешнього всесвіту, битви бувають! — подужати ворожнечу, бо сповнила береги.

16

Зриватимуться в безодню безодень брунасті і чорні, жовті, червоні, сизі листки ненависти.

Похиляться, смертельно переможені, хижості звірів: запрягаться в плуги миролюбців, хто зв'яжуть світучими дорогами всесвітність.

Дух — Мудрість, хід полум'яних корогов: Отчих! над космічними колосками в нивах вічності.

Нескінченний світанок.

7

Вселенщина — господарство людям! одухотворити.

Далі? Неспроможні бачити брами мільйонних нащадків.

Боротьбу люблю в її найкращому напрямі: через серце людини. Хто знає, в чому найбільший подвиг: чи полонити заблукану зірку і поставити її, — обчисливши всі наслідки, — на додатковій орбіті коло одного з сонць: чи обернути себелюбство в добродійність — назавжди!

Січові діди сідощі ставали ченцями: для найбільшої війни.

Хто втратив спокій, засвітить надію! — почнеться час битви з проголошеною перемогою: службою всіх — всім. Роздавити голову безтілесній кобрі.

Перепурхнула птиця, зсипала додолу струмок інею. Гілочки блискотять, розсіваючи світло.

Сніжна ясність.

На зелених затоках неба — хмарини (мов золотопромінна крига): в розхідність.

Всемогутня, як воля Божа, правда: співом про неї океан дихає: гори — святі нею, в лісах; з нею — груди неба.

Без неї, в чому рятунок? (ні в мовчанні! ні в самотності!)

Вечір; сонце, потрудившись, витирає піт чола; всміхається крізь берези.

Недовго земля чорна, як гріх; — незабаром зйдуть на галузках бростини: святі.

8

Сповнилися блиску: синьозелена зірка і пурпурнозолота.

Зморений, звертаю з дороги (вся померзла в снігах!) — до табору. Чую, зростає, мов ряд тополь на горі південного краю, — хор; злагожені голоси, над сухою від морозу і темною просторінню табору.

Величезний гараж — світиться! Заходжу: там церква, з ялинками; низенький іконостас від бистої руки майстра. Люди в

убогих одягах; моляться: чути гарячі зідхання. Серед свічок (ніби з іншого світу принесених) відправляє всеношну священничок.

Стомлений я, неспроможен навіть молитись, як слід; стою, душа холодна і безмовна.

Добрі голоси злітають над головами, — птиці при узбережжі моря: в небі незримім, другім, над видимістю зірок.

Світлий смуток припливає в душу! здригається вона, мов пробуджена. Всепобідний промінь, ширший за шляхи землі через вселенськість, — невідомий нам, а невиразимо відчутний для сердець, падає на весь храм: душа, ніби преображена, звертається з тихими словами...

Що ж можу зробити, Вседержителю-Отче, нехай зрозумію знаки доброти Твоїї... Що ж зробити можу! — нехай всі, хто стоять на колінах: братні та сестринські, — втішаться в недугах душевних.

Якими псалмами почати?..

1947 Авгсбург

КРИНИЦЯ ДЛЯ СПРАГЛИХ

Сьогоднішня кінопритча в п'яти новелах

Іван Драч

Перша новела

ЮВІЛЕЙ НАОДИНЦІ

У нього були ще міцні беручкі руки — вони не дрижали б навіть після потогінного дня в кам'яному кар'єрі, навіть після п'ятої чарки густої і терпкуватої слив'янки, тільки жили так попере-плітались на них, так вигорбились синюватими здухвинами, що він соромився своїх рук на людях, і, не признаючися собі самому, ховав їх під звисаючу церату чи бахрому скатерки.

Від онуки своїх рук він не ховав.

— Води принеси.

Оксана розчісувалась. Дзеркальце було вмазане в білу стіну. Густе пшеничне волосся світилось, сухо і тонко потріскувало під гребінцем, переливалось, поки миготливі руки не збили його в теплий тугий джгут на потилиці.

Левкові сьогодні виповнилось сімдесят літ, і ніхто про це не знав. Дід так дмухав на паруюче молоко, ніби перед ним стояло принаймні ціле відро, а не пощерблена біла чашка, дід очікував, поки схолоне гаряча, посипана брижами од його дмухання ніжно-золотиста шкірка, а чашка ледве витримувала кошаві лабети пальців.

Так, від онуки він не ховав своїх просмалених спекотою, випалених морозом добрих рук гончара і вшивальника. І взагалі, ні від кого він не ховався з своїми вузлуватими руками.

Коли випадало з чим-небудь ховатись, так це з двома чи трьома вищербленими зубами — трапиться зареготати в компанії, ото візьми й повертайся до людей тим шасливим боком, де світиться повна обойма зубів — більше казньонних, ніж власних.

Оксана дала легенького шигля рожевим мізинцем у дідову потилицю і побігла з відром. Левко лишився наодинці з довгим кубовим столом, на якому впродовж могла б поміститись добряча компактна труна або ж ціла дюжина мисок, пташиний базар білих порцелянових мисок васильківського заводу, з яких парус затертий

Багато наших читачів бачили фільм Юрія Іллєнка "Криниця для спраглих", базований на творі Івана Драча. Цей фільм можна краще зрозуміти, прочитавши кінопритчу, тому на прохання читачів передруковуємо її з журналу *Дніпро*, ч. 10, 1964. Зберігаємо правопис оригіналу. — *Ред.*

здором, пропашілий від часнику і перцю тлустий густо-золотий борщ. А поки дід сидить за столом. Сам. Дюжина горожніх, вільних, незайнятих стільців та довга грушева лава. Та ще добрий десяток збільшених фотографій синів і дочок, і хочеш чи не хочеш, у кожного на портреті зрослися на перенісці густі циганські брови, такі самісінькі, як у живого Левка — дід уперто дмухає на молоко і ображено не дивиться на прокляте сімейство, що витіснило святу Варвару-Магдалину з білої стіни кудись на внутрішній бік об'їденого шашелем віка родинної скрині. Тільки затиснута багетовою рамою вицвіла репродукція леонардівської "Тайної вечери" висіла на покуті в грішному оточенні фотографій. Стільці тріщать не од спекоти — на них мало сидять. Стільці так мозолять йому очі, що він кричить до Оксани — вона ставить повне відро на вогке кружальце підставки:

— Забери стільці!

Оксана викручує край спідниці — обхлюпалася водою. Дід устав не на ту ногу, а чому вона мусить звертати на те увагу. Гляньте-но, стільці йому не до вподоби. Цілих дванадцять стільців, на яких мало сидять.

Вона скидає спідничину, коли розлючений дідуньо підносить під її карі отетерілі оченята кухоль з водою — там сидить перелякане холодне жабеня.

Важко зрозуміти сьогодні діда: ну жабеня як жабеня, що ж тут дивного — не гадюку ж вона принесла йому у відрі.

— Дівко, ну й повечеряєш ти в мене сьогодні. Жабеням повечеряєш — для делікатесу.

— А дульки не хочете, дідуню?

— Чи не з Стратонової принесла?

— З нашої, з кровної: який дід, такий обід, яка вдовиця, така й криниця.

— А на!

Жабеня з дідової руки стрибнуло за комір блузочки, внучка звивалася по хаті, стрибала, витрушувалась, аж поки воно, морозне і неприємне, не застигло на її долоні, вивернувшись свіжооранжевим у білих цяточках черевцем — Оксана сміялась більше з переляку.

— Хай-но бородавки вискочать, хай-но заміж не вийду, отоді з вашої шиї не злізу.

Оксана повисла на дідовій шиї, Левко слухняно виніс її надвір.

— Дідуню, а чого це ви нарядились, як на великдень?

— Зуби піду рвати.

— Було б що.

Дід Левко в новеньких хромових черевиках на гумовій підосшві, у вузьких чорних штанах, що прислав син, у строкатій сорочці — вона пасує до його білих вусів і молочного чуба.

— А затявся б ти!

Це вже дід звертається до рудого, приземкуватого, з великими лопухуватими вухами собаки Кудли. Собака рветься в садку на прив'язі і моторошно завиває. Левко здригається — таке собаче виття віщує не то пожежу на господарстві, не то чиюсь лиховісну смерть у господі. Дід уже ступнув було, щоб відучити собаку від цього дурного завивання, коли аж присів з несподіванки за плотом.

Ось так і започаткувалася оця химерна історія, так і зав'язалась вона з язика сільського Ієремії в спідниці баби Маройки.

Через імпровізоване футбольне поле, де гасають за м'ячем сільські хлопчаків, ріжучи його по діагоналі, йде висока, сувора і на диво сухорлява жінка з темними — переспілого терну. — очима. На ній — драна рубчикова спідниця, картата хустина сидить низько на лобі, мов така собі шерстяна каска, величезний небабський костур у за grubilій руці завершує її пророче спорядження.

— Ах ви, гурвителі, нема на вас пропаду, — розганяє вона хлопчаків, що роєм сновигають навколо м'яча.

Щоденно обходить вона село з кінця в кінець, всюди порядкує по-своєму. Є в неї свої любимчики, свої фаворити, та є і прокляті — серед них і дід Левко, котрих вона ненавидить страшною бабською силою і своїми прокльонами часто вганяє коли не в домовину, то в справжнісіньке горе, аж поки не змилюється і не дасть потерпілому поцілувати висушену, ніби обтягнуту позовклим пергаментом, карякувату руку і прорече милостиво: "Живи собі — бог з тобою!"

Хтось із хлопчаків "ненароком" з розвороту посилає м'яча в широкополу спідницю баби, а пророчиця так і гухкає костуром по м'ячу, вибиваючи його шкіряну підстрибуючу душу. Минувши футболістів, кіз і телят, що вигулюють на вигоні, баба спиняється коло криниці і нахилиється над відром, примощованим до витертого од уживання ланцюга.

— Вий, вий, собачко, а то Сердюкова смерть забарилась. Розпився тут, блудствує, іророва душа, пужару на нього нема, чуми нема! А з криниці води не напийся, — спльовує вона вбік, — навіть свиням, нехрещеним тварям, гріх таку воду подавати. Пошли на нього грім і пропасницю... Добридень, пропасниці! Єсть вас сімдесят сім, а я принесла вам снідання всім! Пропасниці — на Левкове тіло напасниці! Боже славний, боже великий, боже довготерпеливий, скільки ти можеш в такуйогоматері терпіти оце неподобство?!

Пролітає над садом, над вигоном, над розлютованою пророчицею ланка реактивних винишувачів, і в порожнечі неба громом одлунюють Маройчині слова.

Собака співчутливо і захекано дивиться на бабу, поволі підвимає і не знає, як вийти з такої хитрої ситуації: чи то гавкати, чи змовчати.

Висипає баба ще з копу прокльонів і зникає за лапатими кленами, що затуляють коліно малої вулички. Дід Левко перечікує навпочіпках, поки зникає кругла, замотана в полинялу хустку, Маройчина голова, а потім підшукує з-поміж прутів самого замашного. Йде стежкою, одхиляючи молоде картоплиння. Собака прикушує язика. Ховається за грушу. Лягає, заздалегідь визнаючи всі гріхи, підповзає по-пластунськи до діда, хитро лащитья. Та — удар за ударом по спині, по ногах, по голові.

— А затявся б ти, ану цить! Ану, помовч, заразо, а то гицельові віддам. Спарувався з отою старою відьмою!

Жбурляє дід прута на собаку, тягне за лопух рудого вуха і лагідно повчає, присівши збоку:

— Ти ж совість май, Кудло, чого ж це ти розійшовся, ще пужару наробиш...

Кудла з цим згоден, він винувато махає хвостом...

На кривій лавчині під грушею сидить голова сільради Ідрісов, поруч примостилася для годиться сільська листоноша — Зоя — в неї такий інтригуючий, такий хитруватий вираз маленького, з кулачок, обличчя. Вона про всяк випадок сторожко притримує рукою посилочку: дід Левко так і тягнеться до неї, тої незрозумілої посилки, з закордонними штемпелями.

— Ну, діду, сповідайтесь, — наполягає голова, — що це за родина знайшлася у вас аж в Австралії?

— Ножниці, — дід простягає руку за ножицями, не озираючись на онуку, як хірург за скальпелем. Оксана метка і точна в своїх рухах.

Розтявши шпагат, Левко витягує з пакунка дивну шовкову сорочку з чудернацькими малюнками — і сміх і гріх, така гарна святешна сорочка, а на ній сороміцькі витребеньки — голісінькі жінки порозлягалися під пальмами в звабливих позах.

І самому довелось раків пекти, а то ще на людях.

— Так що, діду, скажете? Нюхом я чув — ото посилочки отримуюте, а потім нашим стилягам перекидасте?

Оксана вийняла білий квадратик з нагрудної кишені, на якій розляглась чорноока мулатка, а дідусь ледве дух переводив з переляку та нетерпіння: і де це видано на білому світі, щоб глухому самотньому дідові заявилася посилочка із якоїсь Австралії, а разом з нею неочікуваний голова, такий насторожений та пильний.

"Мій давній приятелю Левку!

Не чекав ти од мене і вісточки, та, певно, і в пам'яті стеряв свого друга парубоцьких літ Оникія Бительню, з яким, дай боже

пам'ять, обходили не один кагал молодичь. А тепер я вже хирію — життя далось взнаки. Чи не в пам'ятку тобі, як десь років з п'ятдесят тому виїхав був з України в ту кляту Гамерику і не було в мене сорочки про свято, а ти мені скинув свою, вишиту в хрещик, і сказав: "Носи, Оникію, на здоров'я — будеш багатим, повернеш!" Не забагатів я, Левку, хоч носило мене по всьому світу, як тріску, і закинуло на старість аж в Австралію. Доглядаю лошат на фермі у свого зятя і чую, що ось-ось уже маю давати звіт перед богом. Згадав я про свої борги, тому і шлю тобі сорочку, думаю, що не залежиться вона у скрині, що сходиш ти її на здоров'я. Вибачай, що кращої не спромігся знайти, та, думаю, вона якраз по твоїй вдачі.

Будь здоров, як стрінемось у раю, то будемо пізнавати один одного по сорочках — обидві вони в нас примітні.

Твій приятель і друг Оникій Бительня".

— Оце так вчистив, — тільки й спромігся сказати Левко, чуючи, як потроху тікає навшпиньках переляк, а натомість заливає хвиля сорому і якоїсь незвиклості.

— Ану киш до хати, — сіпнувся дід до Оксани, що обдивлялася сорочку з усіх боків.

— Нам у кіно ще не таке показували, — презирливо війнулася од дідової плесканки Оксана.

Голова закашлявся од проклятого турецького тютюну і незручності, внучка піднесла йому кухоль з водою, а він, щоб якось викрутитись, насипався на господаря:

— Усе посибочки та посибочки, а криницю лінки вилити. Ось намовлю фершала, пусть сипоне хлорки...

— Е, Мусо Григоровичу, непереливки вам сьогодні випало, думали, розколемо діда, еге ж, а ниньки самі раків печете...

Ідрісов ще кинув на прощання:

— Ви тільки-но спробуйте подарувати стиягам цю сороміцьку сорочку, оштрафую, діду, ні сини ваші, ні приятелі з Австралії не допоможуть. А Левко тихенько лаявся у вуса, випровадивши гостей:

— Оце тобі, діду, телеграми!

І довго роздивлявся австралійську сорочку, навіть перед дзеркалом поміряв, коли онука вискочила з хати:

— Хоч візьми та на коноплі став!..

Левко стоїть навпочіпки перед козою і, простягаючи їй скошений буркун з рядна, розповідає довго і протяжно про свого улюбленого сина.

— Ти ж но згадай, він такий делікатний, такий культурний, не те, що цей Ідрісов — напосідається без причини.

— Мме, мме, — піддакує йому коза, висмикуючи з рук жмутки зеленого листу.

— Він, бувало, як пройде нашим селом, аж учительки на вікнах в'януть.

— Мме, — згоджується хитра коза.

— Ех, козо, козо, доживеш ти до сімдесяти годочків, ніякий чорт не згадає про тебе, ніби ти їм і не батько, хоч би один сучий син навинувся чи телеграму вдарив — навіть Оксані баки одбило.

— Мме, мме, — стукає діда коза, бо ж буркун скінчився, а Левко все сидить навпочіпки, все розповідь розтягує.

Коли ж це раптом.

— Кукуріку!

Дід аж стенився з переляку: достеменним півнячим голосом співала чепурна лехгорнка. Левко, крякучи, долає перелаз — і за нею.

Сколошкана Оксана перелякано і незрозуміло стежить за біганиною, а потім аж струшується од реготу.

— Дідуню, а що робиться з вами, хіба ж ви когут-галаган?

— Щоб ти згоріла з тим галаганом! Хіба ж тобі заклало — вона ж піє по-півнячому. Треба зарізати заразу таку.

— Та хай собі співає по-півнячому, може, це курячий гермафродит.

— Дурна, ти вченими словечками бавишся, а курка мені смерть накликає.

— То це ви хочете, щоб курка скоріше здохла?

— А ти хочеш, щоб дід дуба дав?

— Та ж ні, з курки хоч юшка буде, а що з діда..

Баба Горпина — Левків добрий ангел, так упадає коло нього, топчеться, тишиться. А дідові цікаво — згадає чи не згадає Горпина, що саме сьогодні, рівнісінько за два тижні до зелених свят, йому виповнилось сімдесят років.

Сидять за столом над смаженими лінками. Бабі так смачно дивитись, як полуднує Левко, як він витирає вуса, як хитрувато мружить очі. Вона все підливає та підливає йому сливову наливку — темно-бордово виграють грані старовинної чари.

— Ти знаєш, Горпино, які в мене сини. Хіба є в кого стільки синів, і всі такі різні, один до другого не підходящий.

— Воно й видно: завсігди штани маєш полатані, тільки нині щось вирядився.

— Вирядився, бо ж день сонячний.

— Ти ще б оту срамну сорочку натяг.

Левко свідомо обминає ту слизьку тему: баба богомольна. Ліпше знову про синів.

— Тільки, зарази, вдома їх не сила стримати, хоч бери та припинай до прикорня: поки ще босі ходять, доти твої, а як взуються... Один я та лисина моя.

— Не журись, сусідо, он Івась приїде, та дохтурам тебе покаже, та золоті зуби вставить.

— Діду Левко! — три хлопчачі голоси надриваються за вікном.

На великій роздутій бочці сидять верхи три хлопчачки, спереду — в латаних саморобних джінсах підліток Васько, Келин синок, з такими ж хитрими шнурками бровенят, що й у мами.

— Дідуню, баби на вальках кричать, що рознесуть вашу хавіру: півбочки води, півбочки жаб.

— А Васькова мати з переляку послизнулась.

— А Секлета надривається: не місіть мені, каже, з Левковими жабами, а то хата розвалиться, возить воду од Стратонової криниці.

— Отож вам бабська догана.

За кілька хат од Левкового подвір'я — вальки. Жінки з закасаними спідницями ходять босоніж у замісі, солома вминається в місиво глини, а вдовичка Келя водить за собою муругого бичка по колу — його стрункі ноги в жовтих шкарпетках глини; молодиця аж стрепенулася, побачивши діда на порозі...

У синіх вікнах прокльовуються вечірні зорі. Левко схилився білочубою головою на скатертину стола. Дванадцять порожніх стільців не заважають йому спати. Всі портрети синів спосереддя повернув обличчям до стіни — назовні глипають запавутинені трухляві рами з пожухлим картоном. Лише над одним портретом Левко змилюстився і залишив його неторканим — з нього усміхається молоде обличчя льотчика з суворими циганськими бровами, що зрослися на переніссі.

Знадвору пливе голосне завивання Кудли, а дід поринув у сон, який легко і просто розтлумачити без усяких сонників...

... У білому цвіті стоять садки. Ледве пробивається сонце на сході — світанок тихий та запашний. Ніжно-рожевий племінь молоді яблуні над кленовими цямринами криниці — маковими зернятками тремтить на них вранішня роса. Молодий чорночубий Левко в білій полотняній сорочці ставить перелаз (Левко був молодий ще тоді, коли дівчата вірили в заклинання і силу народного звичаю, а краса на обличчі розквітала од першого грому, од першого весняного дощу).

За горою погуркує молодим баском перший квітневий грім. Перші стріли дощу вдаряють у глибоке лоно криниці. Біжить у самій сорочці легенька красуня Парася, у вузькій руці — кленове коромисло з відрами. Вона сторожко позирає на небо, на криницю. Молодим голосом порипує нова корба.

Відро разом з джерельною водою збирає перші дорогоцінні краплі дощу. Ставить Парася відро на цямрини. Хреститься на небо, намагаючись бути в цю хвилю неймовірно дорослою. А в повному відрі, серед яблуневих пелюстин, у тісному гурті товпляться, стикаючись полум'яними боками, соковиті осінні яблука. Парася

хлюпає собі на обличчя, здригається од ранкової холоднечі. Темніє прошва дівочих слідів на сизій росі. Дівчина примовляє, обдивляючись вербові кущі, за якими принишк чорночубий Левко:

— Водб моя, красб моя,
Умивай мене, не минай мене,
Водб моя весняная,
На красу, на здоров'я!

Коли Левко тихенько підкрався ззаду, коли торкнувся вузьких дівочих рамен, до нього повернула обличчя не молода красуня з ледь окресленими шнурками брів, а стара Параска, мати його дванадцяти дітей, живих і вже покійників, сива жінка з висушеним, вигорьованим обличчям. Сторопів Левко. І сам він був старий і сивий, і сива Параска несла воду на коромислі — у відрах погойдувались серед опалих рожевих пелюстин вогняні, ніби налиті жаром, яблука. Вона опускалась усе нижче і нижче, віддалялася не по вранішній росі, а по опалому підгорілому листопаду, розриваючи ногами — репаними і чорними — білі лоскітливі павутинки бабиного літа. І Левко запитав її:

— Ти і туди мою воду носиш?

А вона все кликала його за собою, аж поки зовсім не щезла з очей: не то в землю увійшла, не то зникла за чорним пагорком...

— Кличе мене твоя мати до себе, Івасю, десять годочків побула на тому світі без мене, й ось тобі на! — вже кличе, — звертався Левко, стріпуючи залишки сну на пожмакану скатертину, до єдиного помилуваного портрета.

Перед закунялим дідом застовбичив Келин Василь у полатаних саморобних джінсах.

— Чого тобі?

— Казали голова, щоб ви завтра йшли латати вівчарню: вовки діри прорвали.

Дід ще раз позіхнув, ховаючи од підлітка беззубу частину свого рота, і вийшов з хати, нікого не помітивши, нічого не почувши. Взяв прута і знову пішов стежиною до собаки, що моторошно завиває до зір.

Отак мені повий ще нічку, отоді я з тебе шкуру злуплю та шапку собі на холод пошю.

Та собака лашиться, він вдячний старому, що ось так скрашує собачу самоту. Вночі Левко лозину тримає для годиться. Вони сидять один навпроти другого, обидва підтоптані, обидва посипані попелом часу і вдивляються в небо, де гудуть літаки, звідки не сипляться телеграми, де на темному хмаровинні видніються сизонікельові пасмуги вихлопних газів.

Скидає дід новеньку картату сорочку, роззувається. Все акуратно складає на лавку. Хоче загасити світло та ще і ще раз дослухається до припізнілого ритму сільської ночі, босоніж, навшпиньках підходить до портрета льотчика з густими циганськими бровами і його теж, втративши всяку надію, повертає обличчям до стіни.

— Візьму і помру всім на зло.

Складає на грудях свої кощуваті, порепані, тютюном поїдені руки, з якими нема від кого ховатись, і намагається, перевертаючись, на зло всім заснути, заснути, заснути...

Друга новела

ПОТРІБНА ДОМОВИНА

— Дайте дощок на домовину! Дайте дощок на домовину! А де ж мені їх взяти? Ось люди будуються, їм справді ліс дозарізу потрібен: чи то двері скапарити, чи то під рубероїд — відомо, строїтельна гарячка. А цьому — на домовину.

Цигарка сховалась у кутику веселих насмішкуватих уст — голові колгоспу ніяк не везе серйозно поговорити з цим перекірливим, норовистим старим. Джмелем дзижчить електробритва, кричить невиспаним голосом агроном за дверима. Голова пильно вдивляється в своє вишугане, забронзовіле на польових вітрах лице. Дід сидить тихо, як мокрий цвіркун.

— Гадаєш, привіз би син отакого білого джмеля — і дощок не канючив би.

— Ну, черкніть наряд, мені великої труни не требається: хай велику Оксентій домагається.

— Чого б то?

— Він же бригадир, йому по ранжиру записано вмерти у бригадирській — розмірами більший і з червоним сатином.

Голова на хвилю одірвався від люстра, виглянув у вікно, поплескав по плечу, а білий джміль з чорною глянцюватою мордочкою дзижчав без догляду на бухгалтерській низі.

— Слухай, Левку Сидоровичу! Вже вкотре береш ти колгоспні дошки, а потім розбиваєш труну то на ворота, то на корито...

— Яке там корито, в мене ж підсвинка нема.

— А бабі Горпині позаторік ти зробив корито з яких дощечок — усе село животи надривало.

— По сурйозності, було діло.

— А хвіртка теперичка в тебе ж новісінька чи, прости господи, може, стара трухлява обновила, як Маройчина ікона? Розбив же домовину?

— Та розбив, нетудийогоматері, та ж умерти то не вийшло.

— Так от і з дошками тепер не вийде, зась. А то придумав — труну йому виписуй. Ти, діду, живи, горшки свої ліпи, хати вшивай, поки тебе черепиця не витіснила, а помреш, ми тобі такий гробище вистружемо, як міністру, з духовим оркестром чи батюшку суточками приведемо — твоя воля...

І голова сам знітився отакої похоронної пишності, вийняв вилку електробритви з розетки, білий джміль з чорною мордочкою завмер і сховався в футлярі на підвіконні.

На діда саме напала гикавка, він зачекав зручного моменту і знову за своє:

— То як же нашот...

І злякано завовтузився, нервово мнучи свій поруділий картуз, бо стежив за рукою начальства. Голові набридло все втовкмачувати по-доброму. Він щось уперто вишукує на полицях між зведеннями і звітами в припорошілих гробухах. Ось і вона — глиняна фігурка, ще не залита поливою, вдало схопленими рисами вона нагадує голову поставу.

— Так це з ваших рук, діду, ці фігурки гуляють по селі? А мені тепер через них проходу нема. Так ось, слухайте ж, посадите собі пару нелинів на городі, а коли вони на дошки поспіють, тоді вам і справжня домовина знадобиться. Втямили?

— Слухай, — влетів у контору невиспаний агроном, — скільки тебе можна чекати? Комісія на фермах, а він на старого напосівся. Це ж наш маяк.

— Так ось, за це діло, — голова показав на свою глиняну копію, — подаю на тебе в суд, а до повістки потерпи вже — не помри...

— За які гріхи ти його сповідаєш? — позіхає втомлений агроном і рота не затуляє долонею — у нього всі зуби цілі.

— Мордується старий, залишився один як палець, от і вичваряє.

А дід Левко, виждавши, коли стихне басок голови, обережно відчиняє футляр, де дримає білий джміль, обвитий хмелем проводу, знімає прозору пластмасову накривку і, натиснувши на зубчате колісце, намагається голитись по-сучасному.

Розібраний дах вівцеферми, оголені, запліснявілі крокви. Левко старанно вершить дах, уміло і звично розправляє солом'яні крутені, студить на верховому вітрі посипане гарячими краплинами чоло.

— Оксентію, а чи не забіг би ти до мене ввечері на часину, може й чарка знайшлася б, — кричить він з солом'яного верхогір'я бригадирові Оксентію, суворому бронзоволицьому чолов'язі з гранчатою палицею з жовтої акації.

— Бувало, плувався делікатно при стрічі, а тут раптом — чарку підсовуєш?

Левко злазить по драбині повільно, шабель за шаблем і не зводить очей з бригадира, ніби заворожує його впертим і непокірним поглядом, в якому колотяться всі бісики сімдесятилітнього походження. Потім витягає із засмальцьованої кишені старенький шматок люстерка, напівполаманий алюмінієвий гребінець і, старанно вдивляючись, більше для годиться, розчісує свої білі патли, заколошмачені горішнім вітром, свої білі вуса і борідку, поплывуючи на гребінець і пригладжуючи твердими цупкуватими пальцями свою срібну окрасу, готовий витерпіти весь мовчазний бригадирський кпин з його джигунистої поведінки, щоб якимось тихенько напівпридобрити, напівзаінтригувати цього саме так потрібного чоловіка, що без нього хоч по білому світі не ходи і не збивай груддя репаними ногами.

— Мав би ти совість, Оксентію, то й не допитувався б.

— А все-таки? Хтось із синів приїздить? І скажи оце, Левку, ти ото з глини горшки робиш, гладушки, всяку там всячину, а син твій, старший, черепки все шукає. Ти б йому з джину новеньких дав, ото б за старими не лазив.

— Е, не притворяйся, Оксенію. Ось такий, як мій Андрій, приміром, десь через років сто і дознається по тих черепках, що ми їли з тобою, чим топили в печі баби наші. Горшки тепер тоже політика, каже мій Андрій. Кожному охота свої горшки мати.

Оксентій стягує чорного запиленого картуза, провітрює свою лисину і делікатно мовчить.

— Слухай, Оксентію, там тобі вчора, я бачив, на господарство дошки привезли. Не зміг би ти мені...

— Е, то на ясла. Треба шифером ясла крити. Не буде діла, Левку.

— Оксентію, мені треба одної-однісінької дошки, а я вже на ясла мисок дам, чи...

— А що це тобі так приспичило з дошками? Свиней у тебе нема, тин з лози плетеш, жолобів тобі не треба, ворота і старі постоять.

— Та, невдобно й сказати, вмирати збираюсь. Тільки це по секрету, а то коли люди дізнаються...

— Тю, старий дурню, понесло тебе в бур'яни. Ти ще як той огірочок, правда, трохи пліснявий. Ну чого ти голову стеряв, як штундист який!

— Та я до тебе, власне, по ділу, а ти мене срамити: я ж тобі негідний, от!

Дід спльовує вбік, підгортає холоші, щоб ногам вільніше було на спекоті, і поволі лізе на дах, міцно ставлячи тверді засмаглі ноги на шаблі.

— Я, може, одробив уже свій вік. Бачиш, ось хата до хати тулиться. А хто шивав? Зайди в хату, одхили завіску на миснику —

миски, полумиски, горшки, кухлі, глечики, маму твою перетак, а чия робота? Оцього дурня, якому дошок на домовину не дають! Після мене хоч горшки лишаться, а після тебе батіг... — Оксентій мимоволі ховає батога за спину. — Так ніхто й не дізнається, що кульгав собі такий недотепа Оксентій, що завсігди спішив, як оглашений, і не посмакував ні варениками, ні галушками з часником, та й часник сам висмердиться...

Дід украй виповнився соромом — і навіщо він так одхилився, так розкрився перед якимось там Оксентієм, а той сучий син не розуміє його стану, його невисловленої гіркоти. І дід гуркотить з солом'яного верхог'ря:

— Так от, зостанеться після тебе тільки твоя засмальцьована кепка та пужално од батога, бо сириця зогниє, от!

А Оксентію хоч би що — посміхається собі. Збиває своїм безсмертним пужалном голівки будяків та ввертає своє:

— Ну, я бачу, ти вже, як блаженна Маройка, завів, а живе вона скоро сто літ — ото твоя лінія. А стосовно горщиків, то поки що добре, що ти мочишся у горщик свого виробу, добре, що хоч він у тебе не купований.

Дід тугими перевеслами нервово примощує житні снопики до грабових крокв, притискуючи коліном один до одного, і, не дивлячись униз, висипає з себе весь клекіт розторганої старечої душі, ображеної нерозумінням основного в людині — вистражданим ставленням до своєї ріднісінької смерті.

Оксентій дивиться на свого батога, якого він сьогодні десь ненароком підчепив, коли роздавав наряди в бригаді, дивиться на атрибут свого безсмертя і посміхається, оглядаючись на Левка, що там десь кушпелиться нагорі.

— А то б, може, заглянув до ясел. Може, якраз тобі виберемо підходящу дошку на віко — тверду таку, дубову, щоб ти вже звідти не міг пробитися на цей світ та кутурхати добрих людей, чи не так, Левку, га?..

... Коли дідові набридло шивати, він дістає дзеркальце і сонячними зайчиками чіпає то молодичь коло сепаратора та бідонів — і ті вимахують йому здаля руками, то молодих пильщиків, що всілися на перекур біля тартака, то голову колгоспу, що вітає діда шетинистим кулаком, натякаючи на непристойні зальоти старого джигуна, то лякає гусей, що вимитими гереліцями бредуть до ставків.

До драбини підбігають войовничо настроєні хлопчак.

— Дідуню, ким я буду?

— Ти будеш фершалом.

— Е, я не хочу фершалом, бо в лікарні смердить.

— Ну, тоді будеш їздовим.

— Ні, я краще буду самогонку розшукувати, як наш старшина, і буде в мене пістолет.

— Дурний, Грицьку, в нього тільки кобура, а там у ній не пістолет, а гарбузове насіння... Незалежно, руки в кишені, залишає діда мала хлопчурня, лише один з табуна повертається і, перевалюючися з ноги на ногу, соромливо просить:

— Дідуню, коли ви вмрете, то залиште мені своє дзеркальце, нікому не віддасте, геж?!

... Левко витягає дзеркальце і випускає зграю сонячних зайчиків у вікна веселої, джиджуристої хати, що стоїть поодаль на горбочку, підперезана охристим поясом призьби, далеко ширшим і яркішим, ніж її сусідки.

З сінешніх дверей, засліплена оддзеркаленим сонцем, визирає Килина, або Келя. Вона лише на хвилинку прибігла з ферми од корів, щоб дати якусь раду в хаті, трохи причепурити в ній, підмести, коли аж ось! — зайчики почали стрибати по стінах.

— Ой, дідуню, — біжить вона до Левка, на ходу застібаючи повну блузку, — ой як добренько, що це ж я вас запримітила, — розсипається вдовичка в солодошах.

— А я оце думаю, скучно тобі самій, дай я тебе ж та розвеселю.

— Ой, дідуню, — захекано стала вона коло драбини, а дід так і ласує її розчервонилим видом, трохи розвихреним волоссям і повними, налитими найпізнішою жіночою снагою, грудьми, що рвуть синьою гудзику на блузці, — таж зайдіть до мене сьогодні ввечері, посидите коло Ніни, поки я з ферми прийду, а то боязко.

Оглядається вона навкруги, чи не визирає хто з сусідок — молодичь, щоб потім шпигонуть десь її тими дідовими відвідинами.

— Та ще й чувала я, — додає напів'єхидно, напівспівчутливо, воістину по-бабськи, — що ви там дошку шукаєте. В мене кілька дощечок лежить на оборі, то ви прийдіть, може, сторгуємось якомсь. Дідуню, — сокорить молодичка далі, — не знаю, що його й робити — приходять уночі мій покійний Петро, стане в дверях та все воду п'є. Ввечері повне відро стоїть у кутку, а на ранок — тільки на денці. Що ж я, безталанна, робитиму, — бідкається не то всерйоз, не то жартівливо Келя і не дивиться дідові в очі, ніби їй не за сорок, а десь пахне коло сімнадцяти.

— То ти замикайся, — дід уже муркотить біля Келі, що всілась на шабель, — або ж принось увечері кілька відер, щоб на покійників вистарчило. А Келя пасе очима по околотках, що, тугі і підперезані, як дозрілі молодичі, стоять на подвір'ї.

— Що вам, дідуню, увечері робити, зайдете, посидите коло Ніни, щоб вона не злякалась.

— Куди ж од тебе дінешся, зайду, викуримо твого Петра, щоб таких славних молодичь зарікся зачіпати, — щипнув Килину дід за непристойне місце, а та знову сторожко водить очима по сусідніх вікнах, чи, бува, хто не зглядається на Левкові сороміцькі жарти.

— Уже й посивіли, діду, а отакої, — попливла од нього повеселіла і ніби легша од вдалої розмови.

Раннім ранком, коли ще й сонце не прокинулось, заглядають з-за воріт баба Горпина з онукою Оксаною на подвір'я Килини і ніяк не наслідуються рипнути хвірткою. Коли ж це одчиняються двері вдовиної хати і звідти виходить сам дід. Келя так і липне до нього — розчісує йому рукою своєю повною сиві вуса і сиві кучері. Дід, посміхаючись у бороду, ще востаннє цілує Килину у солодкі вдовині уста:

— Добрий у тебе узвар, молодиче.

Йдуть вони до складених на оборі дошок. Келя ступає босою ногою по найкращій, вистукуючи п'ятою щось веселе і лукаве.

— Зробили за нічку, дідуню. Вибирайте яку хочете — мені не жалко.

— Ось цю і візьму, без сучків, і широка.

— Дідуню, коли треба буде ще дощечку, приходьте, яюсь сторгуюсь. — І підморгнула так, що Левка мало судорога за ногу не схопила.

Не могла більше витримати баба Горпина:

— Килино, попом'янеш мене, будуть ворота в дьогті.

Дід Левко і Килина так і сторопіли. Дощка впала з Левкової спини. Та молодича згодом отямилась:

— А ви, бабцю, хто така моєму Левкові будете.

— Посоромилася б дитини цієї, — киває баба на Оксану.

Килина усміхається, склавши руки на животі, а дід присідає, щоб завдати собі дошку на плечі. Так він і йде вранішнім селом до своєї господи, а за ним ескортом баба Горпина з Оксаною.

Смішно Левкові, але він не відпускає чесно заробленої дошки.

На столі з цератовою скатертиною — пляшка сливової наливки — найзнаменитіша марка Горпини, і сковорідка, де ще шкварчать линочки з останнього улову. Горпина смажить на примусі на маленькій сковорідці і все підносить Карачкунові, колгоспному сторожеві.

— Їжте, Федоре, на здоров'я!..

— Пийте, Федоре, на здоров'я!..

Линки смачні, і баба поставила другу сковорідку, сіла поруч сперши підборіддя на руку.

— Ой, піду я, Горпинько. Піду вже, спасибі тобі.

— А може, ще линочка спробуєте, Федоре, дивіться, який він

засмажений, та борошнем притрушений, та в маслі. Та ще слив'яночки чарочку!

Стоїть стара дробовка між колінами Федора, він поривається встати, та вже в котрий раз осідає:

— Ну, хоча і на діжурство пора, тоді, за ваше здоров'я!

Поза городами тягне од ясел дошку дід Левко. Піт горошинами сиплеться з чола, така вона довга та тяжка, ота проклята дошка.

Біжить доярка і саме тою стежкою, якою простує Левко. І мусить він кинути дошку в рів, а сам ніби з необхідності стати в кушах спиною до дівчат.

Пробігли молоденькі доярки, щось перчисте кинули в дідову спину, розсипали сміх. Пролопотіли босі ноги до короварні. Знову береться за дошку старий Левко, тягне її під пахвою, але не дуже зручно, добре, що хоч темніє трохи, не так людям видно оцей дідівський сором.

Чуються кроки. Левко знову ховається. Тепер по стежині з дробовкою на плечі, наспівуючи собі під ніс, проходить сторож Карачкун. Виждавши в бур'яні, поки він шезне, Левко мимоволі хреститься:

— Слава богу, пронесло! От молодець Горпина...

Злітає гайвороння з вершка сукуватого дерева.

Ріже дід з онукою суху вербу. Молочна тирса сипле з-під гострих зубів. Витирає дід рукавами розіпріле чоло.

— Слухай, Оксанко, дістане мені твій Радіон дошки чи не дістане?

— Який він вам Радіон — він Радій, або ж Радик.

— Усе одно — Радій чи Радіон, аби дошок розстарався.

— Ось вербу повалимо, наріжете собі дошок скільки захочете.

— Верба скоро трухлявіє — труха буде в очі сипатись.

— А вам хіба не все одно? Очі ж у труні будуть заплющені.

— А коли я розплюшу...

Стоять на колінах дід з онукою і потроху підпилюють стару вербу, що розрослася своїм пишним стовбуром на межі городів діда Левка і Дармидона, Левкового сусіда і ворога. А сам Дармидон походжає вдалині біля свого льоху та щоразу позирає на своїх недругів, що заходилися порядкувати коло верби...

Дід Левко вміло і звично лізе на напівпідпилянну вербу, прив'язує лину біля вершка, аби сроямувати падіння на свій лужок, і по-молодечому стрибає з розкаряки:

— Отак буде добре!

Ходить пилка, летить тирса долі, поплывує Левко на свої старечі жилаві руки.

З хрускотом падає дерево на луг, ламаючи гілля, здригається поваленим стовбуром на землі.

Відсакають дід Левко і Оксана од подужаного велетня.

— Тепер і полуднувати можна, — вдоволено завершує Левко.

— От спасибі тобі, сусіде, зробив за мене мою роботу, бо в мене на вербу і пилка не розведена, — підсміюється Дармидон, що тихенько підійшов ззаду. Обличчя в нього перчисточервоне, ніс — бараболю. Він спирається на кісся і заливається реготом.

— Чого вирегочуєшся?! — скинувся до нього Левко. Він сидить на стовбурі, поцюкує сокирою, незадоволено дивиться на свого одвічного ворога.

— Та дякую ж тобі, що ти мою вербу зрізав.

— Як то твою? Тобі мало того, що ти з колгоспу натягнеш, так ти ще і сусідів грабуєш.

— А що ж, колись ти стягав колгосп, а я тепер розтягаю, а ти, старий дурню, так і здохнеш у полатаних штанях.

— Дармидоне, не доводь до гріха. Верба моя і в мій бік упала. Старого Левка вже термосує, як у пропасниці.

— А нащо ж ти мотузком валив? Може, сільраду привести?

Стоять один навпроти одного, один з сокирою в руці, другий з косою, стялися з мертвою впертістю — не поступляться. Плаче Оксана, закривши очі кулачками.

— Дідуно, а я вам хіба не казала? Я ж казала, що це на межі. І нащо вона вам здалася! А тепер сорому і тут не оберешся.

— Як навіщо здалася? А труну я з чого буду робити? Де я дошок на смерть дістану? Вже до рідної верби не маю права, чи як?

Летить згарячу сокира з дідових рук.

Старий Дармидон відскочив убік, але Левкова сокира спересердя врзалася у вербовий лишайник.

Йде Дармидон на свій лужок, витягає з кишені мантачку, косою поблискує на сонці і єхидно промовляє:

— Ну, вибач, сусіде, я ж, їй-богу, не знав, що це собі труну в такий спосіб готуєш. Міг би вже і ворожнечу переступити та до мене навинутись — дав би тобі дубових. Смерть — вона ж одна в житті. Тепер переміна повна, верба вся — од корінців до верхечка твоя, навіть пеньочок твій, я тільки всього, що пожартував...

Закипів старий Левко. Він голіруч кидається до Дармидона, зверхньо і єхидно обіпертого на кісся.

— А, так ти он який добрий! Коли мені верби для домовини треба, то ти зразу ж і розохотився, зразу став щедрий. Та пропади ти пропадом разом з нею, а я зрізав її, щоб тобі, скотині, назолити, щоб у тебе в червоному носі засвербіло, он що...

Дід розпасювався до того, що починає трошити, топтати вербу босими ногами, аж поки його не спинила загнана колючка.

На оборі, серед козенят, що бігають навколо старого, Левко

струже дошки на домовину, метром виміряє самого себе, записує свій зріст, олівцем робить позначку на дошці, ножовкою одпилує зайву частину дошки.

Вітер несе кучері-стружки аж на вулицю, де баба Маройка вже знову стала на горбочку, звела свої сині очі дгорі, до самого бога, безпосередньо, минувши всякі канцелярії, пропуски і всяку бюрократичну архімудію, почала з кількох величальних слів всевишньому, а потім перейшла на земне:

— Боже славний, боже великий, боже довготерпільий! Господи, прости мене грішну, але ж знову не сила мені з оцим окаянним, з оцим блудником.

Степан Скрекотень, сільський учитель і дописувач районної газети, побачивши бабу Маройку, витяг з хати магнітофон і за тином коло своєї хати зробив засідку, присівши з блокнотом.

Як і всі добрі оратори, баба свідомо ділила свої витвори на сповіді, проповіді, пророкування. Маройчиних ієреміад страшилося все село, а бідного Левка починала бити пропасниця, коли тільки він зачував її скрипучий, ніби давно немашений голос.

Левко разом з козою та козенятами став, мов камінний, перед пророком, а баба тільки розверталася, крутячи головою на всі боки, мов заведена, стріпуючи в тому пристрасному торганні старечий порох із своїх сивин:

— Ти, бабо Варко, і ти, діду Сидоре, — зверталася вона до Левкових батьків, які ще в голодному тридцять третьому році оддали богові душу, та баба зверталася до них, ніби вони живі-живісінькі, — і як вам там лежитья в раю! І щоб ви тільки побачили, який непутящий ваш сивий синок Левко, як йому нестачає клепок у голові, а поніманія і сочувствія в серці, хіба ж можна до такого допускати, господи, і на що ти тільки дивишся?!

Так вона починає срамити самого господя бога.

— Та де ж таке видано, людоньки, що у нього тиночки обламани, перелази повалені, хата, як некукібниця, стоїть на посміховище всього села — обдерта, обсмикана, обкаляна, прости господи, за гнівне слово, а йому приспічило вмирати. Та ви ж подивіться на нього, людоньки! А воно ж і в бога не вірує, і по молодицях ходить — і то в його літа, а з криниці води не напийся, — невиливана стоїть, навіть свиням гріх таку воду носити, цямринам ладу не хоче дати, місток через річку зогнив, щоб твій рід зогнив і ти з твоїм родом і з твоїми родичами, і сватами, а хата обдрипана, як ішла вночі через місток, мало голови не скрутила, ще тобі світ закрутиться, а воно зібралося вмирати. Ти-но дай раду на землі, а потім потикайся на небо. Вмирай, вмирай, старий дурню, не буде навіть кому грудки в яму вкинути — сини та дочки порозбігались по світах, не буде кому й поховати. А де ж твій Андрій? А де ж твій Петро? А Максим? А Василь? Де ж то твоя славна дюжина синів, ех ти,

батько — мати-героїня! Так тобі й треба, розпусникові, перелюбникові, лічкрупові..

Скільки ще вивергала б із себе баба Маройка, невідомо і самому богові, та раптом у невправних руках Скрекотня магнітофон замість запису видав такі голосні джазові ритми, таку "Джамайку" виплеснув, що бабу мов хто облив холодною водою, і вона лютою тигрицею накинулась на вчителя:

— Господи, і де в того сорому очі! Ану забирайся з тою коробкою, щоб тебе верещало на Верещаковій греблі, щоб ти навечно затявся, кричав би ти на похоронах своєї мами..

Уся вулиця повитикалася з хат, усі зглядалися, як воювала баба Маройка за правду та справедливість, а дід Левко втік з фуганком у комірчину і біла його пропасниця — зуб на зуб не попадав..

— Щось у вас чоло мокре, дідуню.

— Справді-таки погано мені, — од такої душевної зневаги, од люті на бабу Маройку жалівся Левко онуці, коли вона підбивала йому подушки.

— То, може, до фершала сходити?

— Хай та проклята зараза до нього ходить.

Кури́в дід, одмахував дим рукою, а перед очима все стояла баба Маройка і її пророкування забивало вуха — "не буде кому і грудки на труну кинути". "А де ж твій Андрій?" "А де ж твій Петро?" "А де Максим?" "А де твоя дюжина?.."

І закинула його хвиля спогадів у літо 1941 року. Йде він із відрами, знімає клямку з хвірткової скаби, зачиняє за собою, перенісши смагляву руку на дерев'яні зуби штахетів.

Йдуть навпроти нього відступаючі вузькою вулицею.

Ось два червоноармійці підтримують третього, пораненого, а той стогне і тихо лається, не випускаючи цигарки з рота — лайка ніби вилітає з маленької цяточки вогню. Йдуть взводами і відділеннями, багатьох несуть на носилках — цією вуличкою ближче до спасенного мосту. Трохи вдаліні — курить великим шляхом піхота, чути надсадні подихи коней, долітають втомлені звуки команд, та навіть і в цьому трагічному звучанні відступу, відтінюючи його, проривається яскравими спалахами звичайний людський сміх.

Левко притримує порожні відра, щоб не бряжчали, щоб не видзвонювали, хоча такий гул і гуркіт стоїть навколо, що вони нічого не додавали б до нього своїм порожнім оцинкованим звуком.

Летить відро в криничну безвість, розштовхує білі хмари в темній безодні — вони спочатку колихаються, а потім тонуть з відром, щоб разом з ним же і виринути. Тихий повів спраги облікає дідові губи. Левко здригається — стежиною, зашитою подорожником, йдуть до криниці двоє. Не кажучи й слова, один з них бере з Левкових нерозуміючих, але слухняних рук відро і підносить

другому з забинтованою шиєю — краплі води, цілі струмки води ллються йому на чоботи. Потім сам, підтримуючи відро за вуха, виливає в себе, справді виливає, а не п'є. Менший, просвітлівши синюватими, припорошеними губами, шепче:

— Спасибі, дядьку.

— Хлопці, з вами, случась, Андрія Сердюка нема? Чи Василя?

— Нема, дядьку, нема, Сердюків нема.

Левко ледве дихав, знову кидав відро в криницю, притримуючи корбу мокруватими долонями, знову підходили люди цілими взводами — і ніхто не проходив мимо — казанки і баклаги ставали холодні.

— Ти, папашо, наш водочерпій, крути, крути!

І він крутив.

Ще сипались парашути над лісом, кричали: "Десант! Десант!", один з червоноармійців обдав кулемет водою, і той вдячно задимів. Звідусіль гриміла стрілянина, десь поруч вибухнула хата, лелека з одним палаючим крилом стогнав у небі, шипіли кулі в мокрому піску. Левко впав на землю разом з відступаючими і бачив, як з пробитого кулею відра вигиналася водяна цівка і як поранений, лежачи, ловив її сухими губами.

Шофер з косуватими очима вискочив з легкової, кинувся до криниці, з докором і з напіввимученим посміхом звернувся до Левка, що лежав за цямринами.

— Як же це так, папашо! Води ж то нема, сама піщана каша.

Він намагається напиться з Левкового відра, шпурнувши своє шоферське, погнуте, але сердито спльовує.

Невже криницю випили?!

У віддаленому гromі гармат, серед німецьких винишувачів літає обгорілий лелека. І раптом убитий наповал шофер випускає відро з рук — з повною швидкістю розкручується колесо, звільнюючись од ланцюга, відро летить у темну безводну пашу криниці, корба, зробивши кілька конвульсивних рухів, завмирає...

І ще — біля шкільного будинку, похрешеного свастикою, стоять чорні побиті парти, по них стрибає біле кучеряве козеня. Біля однієї з парт припнутий сивий відгодований битюг. Навстіж розчинені половинки дверей великого приміщення — над ситими крупами коней видно портрети Ушинського і Васильченка, Шевченка і Толстого. Левка шмагають шомполами, примусивши попередньо скинути штани.

— Так згадаєш, де ж твій Андрій?

Жорстокий біль і неймовірний сором розтягли в гримасу обличчя старого.

— Івасю, марш додому!

Шестилітній Івась, вклякнувши обома рученятами в фюзеляж

кленового літачка, стоїть поруч — дерев'яний пропелер крутиться з сухим дзвоном, вітер свистить у розбитих вікнах школи.

— А де Петро?

І знову різкий свист шомпола.

— Так де ж твої сини?

Злякано іржуть коні в школі, стрибає козеня по партах, в рученятах Івася захлинається вітром дерев'яний пропелер.

І знову Левка обдають водою.

— А де ж твій Андрій?

— А Петро де?

— Де ж твоя знаменита дюжина?..

Третя новела

НАЙДОВШІ ЧЕРВНЕВІ НОЧІ

Всі стежки, всі сільські дороги ведуть до пошти, де сьогодні панує звичне вранішнє безладдя.

Левко стоїть біля віконця, ніяк не може в чомусь упевнитись; здається, вже перелічив усі бланки:

— Андрій, Максим, Сидір, Юрко, Петро..

— І загинає палець за пальцем, і, нарешті, простягає у віконце стосик бланків з адресами:

— Всім моїм треба вдарити телеграми, тільки якби подешевше.

— Що за телеграми?

— Помираю. Коли маєте совість, прибудьте на похорон. Батько.

Зоя — поштарка — не знає, що його роботи: чи то справді сісти за апарат і телеграфувати в усі кінці, чи то присоромити діда перед усім чесним народом за старечі вибрики.

— На похорон?! І що це ви, дідуно, витворюєте? Навіщо вам синів тривожити? — в'їдливо цідить поштарка. — На похорон?! Дочекалися б осені, люди обробилися б, тоді і хлопці ваші з'явилися би, було б що і випити, і закусити на поминках... На похорон?!

Та, побачивши, як скоро зів'яв Левко, поштарка пом'якшала:

— Так це ви хочете обдурити їх чи що?..

У великій хаті баби Горпини завжди весела і дотепна збірня — і молодих, і підтоптаних: усе село ходить підстригатись до баби-перукаря, жоден із сільських модників не обминає її веселої хати.

Левко намагається потрапити на круглий ослинчик поза чергою, та його зупиняють найстаріші, найповажніші модники. Деякі з них літніші Левка, деякі — в батьки йому годяться.

— Ну, то як, Михтодю, пропустимо цього хлопчиська без очередей? — киває один беззубий на Левка.

— А чиє то воно, Кириле, ввійшло, трясця його матері, і не поздоровкалось: треба буде батькові сказати, щоб одрепжив паском.

— Це Сидорів, царство йому небесне, меншенький, мізинчик, літ на двадцять менший за мене, та вже йому цвинтарним насінням запахло — не протовпишся за тими молодими на цвинтар.

— Ну, так пропустимо це пацяня перед себе, коли воно на ладан дише, чи нехай в чергу стає?

— Всі рівні перед богом.

І коли він сидів на ослінчику, а меткі руки перукаря міцно тримали його сиву голову, старий Никін хрипів своїм беззубим ротом:

— Гонучко, придумай-но Левкові підходящу зачіску для домовини.

А сусід Никонів докинув:

— Щоб не соромно було лежати в такій почесті, коли над тобою псалтир читають і на вшивання не кличуть — лежи собі та салом запасайся.

Та найдошкульнішими були бабські плітки-балачки. Сусідки, куми, свахи сиділи за довгим столом у глибині хати і тихенько давились од реготу. А Горпина бігала від клієнта до жінок, пильнувала за всім, усім раду давала. Сусідки і свахи скубли пух з гусячого пір'я: повнісінький мішок обперся об довгу ніжку стола.

— Секлето, а ти не знаєш, який вже раз помирає Левко Сердюк?

— Не знаю, щось не везе йому, бідному, вмерти.

— Кажуть, усі стеаринові свічки закупив.

— І заздалегідь батюшку задобрив.

Од жіночого сміху гусячий пух розлітається по хаті, Горпина соромить сусідок, кумів і свах, регіт вшухає, аж поки Левко не прокашлюється від пуху, а потім жіноцтво знову підсьобує старого:

— Так, так, сусідонько. Вчора була в крамниці, хотіла марлі на завіски купити, а продавщиця мені: "Дід Левко всюсіньку закупив, збирається помирати і хоче, щоб марля була у два слої".

— І хустинки за ним не докупишся: збирається гробарям не які-небудь простенькі хусточки, а все шерстяні та шовкові...

А радист Жорка, перший сільський модник, слізно просить, підівши поближче до діда:

— Так переп'єте мені ту австралійську сорочку?

Левко незадоволено крутиться на ослоні, Горпина його заспокоює і не може не посміхнутися, дослухаючись Жорчиних домагань:

— А я вам за ту сорочку дошок дістану. Кленових, соснових?

Які більш підходящі на віко? Ну, їй-богу, дістану, чоґо ви смієтесь?

Онука Оксана з бабою Горпиною порядкують у Левковій хаті, жовтою глиною мастять долівку, підводять охроу під стінами, трусять татарським зіллям і луговою м'ятою, протирають цілий іконостас фотографій — господа готується до приїзду гостей.

— Оксано, а висилають вам що-небудь дядьки?

— Висилають, бабо, то фотографію, то листа хто-небудь надішле.

— А кого дід найбільше любить?

Оксана підвелась з долівки, вмочила ганчірку в горняті з водою і знову взялася терти довгу дубову лаву, що прилипла запавутиненою спинкою до білої стіни.

— Та, певно, що Івася. Каже дід, що Івась весь характером пішов у нього, тільки та різниця, що Івась літає, а дід землю топче.

А дід Левко покашлює на подвір'ї — не дає спокою задуха. Він шойно закінчив збивати труну. Вона готова і цілісінька лежить перед ним і вабить у своє сосново-кленово-вербове лоно. Дід повертає її на всі боки, ще і ще забиває цвяхи, щоб була не розскочилася там, на тому невідомому підземному світі. Дід веселий і задоволений — нарешті він домігся свого, труна ніби вже є, жаль, поки що дошок не вистачає на віко. Лізе на горище, тягне звідти добрий оберемок пахучого сіна і мостить його в труні.

— Бач, — киває Горпина до Оксани, — боїться твій дідок боки нам'яти на тому світі.

Дід підбиває сіно, потім потихеньку, щоб не розламати труни, влягається в неї. Босими ногами пробує дістати краю, але все вийшло дуже зручно — труна в міру задовга, в міру заширока: майстер знав замовника і все вийшло дуже справно, тільки сіно коле в голову. Дід схопився, побіг до хати, стягнув з топчана квітчасте рядно, маленьку подушку. Розстелив, підтушковуючи з боків, розправив у ногах, поклав під голову подушку — і аж тепер розлігся радий і веселий.

Коли ж це рипнула хвіртка — у двір з пакунком під пахвою чалапає бригадир Оксентій. Левка ніби водою знесло з домовини. Він хутенько стягнув квітчасте рядно і застелив зверху домовину, вийшло так, ніби це стоять собі звичайнісінькі ночви і господар не дуже хоче виставляти свої злидні, вкинуті туди для прання, перед такими поважними людьми, як от Оксентій.

— Доброго вам здоров'ячка, Левку.

— І вам того, Оксентію.

— Оце баба передала вам ринку ковбаси. Ви вже вибачте, що ми не зразу боржок віддали.

— А хіба ви брали в нас ковбасу? Оксентію, щось ви плутаєте.

— Старий та забудькуватий ви, дїду, стали, вже не в пам'яті,

як самі навіть односили до моєї господи, бо я такий був п'яний, що не міг і на ногах стояти.

Дід Левко отетеріло дивився і на замотану білою хустинкою ринку його ж таки виробу, і на кривого Оксентія.

— Оксано, було таке чи ні?

Оксентій підморгує до Оксани — не підведи, мовляв, скажи, що було, адже ти пам'ятаєш, чого викручуватись.

А Левко постарався подалі відвести Оксентія від непоміченої труни...

Це не перша ніч, коли старому не спиться, проте й сьогодні він вперто будить онуку. Оксана спить солодко, розметавши голі руки і ноги на широкому ліжку. Вона повертається лицем до стіни, та жодної уваги на діда.

— Оксано, Оксано, пробудись-но.

Оксана тре кулаком очі:

— Діду, знаєте що, ви вдень собі доспите, а мені он знов треба бігти на ферму. Не чіпайте мене.

— Оксанко, дитино моя, — дід протягує жалібно, як баба Горпина, — пробудись, маю тобі щось сказати.

— Сказати, сказати! Вже ви мене сто разів будили. Знаю я, що ви скажете: "Оксано, не їдь до Петра і не їдь до дядька Максима, коли я помру, а їдь до дядька Івася". А я, може, не хочу нікуди їхати. Може, я хочу заміж, а ви мене позорите на все село, до молодниць вчепились на старості, отой проклятий гроб собі зробили на посміховище, он мене Радій покинув через це, ходив-ходив, сміявся-сміявся, та й покинув. — Оксана почала сердито, а потім перейшла на звичайнісінький плач, упавши на дідові старі рамена, а він голубив її і шепотів:

— Ой, дитино, чую, кінець мені, чую, що помру сьогодні.

Оксана стенулася.

— То й умирайте. Хоч би вже людей не смішили. Дайте мені спати. Левко обережно перекладає дівочу голову з своїх колін на подушку, накриває ноги онуки теплою хустиною і чалапає до відра з водою, де плаває кружальце місяця.

Потім рішуче береться за дужку відра і тихенько залишає кімнату. Виливає воду на квітник, де так палають при місяці настурції і кручені паничі. Під струменем води кивають голівками квіти. Вночі чимчикує босий дід у полотняній сорочці і таких же білих спідніх до криниці.

Скрикує на призьбі під розложистим кленом пара, злякавшись білого діда-сновиди.

Рипить корба в нічній тиші, і завиванням на неї відгукується Кудла.

— А запався б ти, ану помовч, — тихенько кричить на нього господар. Кудла тихо погавкує йому у відповідь. Дід пробує воду і

морщиться, спльовуючи свій ковток, а потім все ж несе її через город. Босі ноги одхиляють молоденьке картоплиння і квасолиння. Дідові видно, як у сусіда за тином нічну темінь розпанахує вогонь. Смалятина вдаряє у дідові ніздрі. Дармидон і Дармидониха вовтузяться коло свині, перевертають її з боку на бік, на обсмалених цеглинах.

Сусіди трохи перелякані — вони аж ніяк не чекали побачити перед собою старого Левка, котрий обходив їх удень десятою дорогою.

— Боже поможи вам, — несподівано виплинуло у Левка.

— Спасибі, — здивовано одказує Дармидон, що з засученими рукавами порається коло вогню.

— Нічого кабанчик, — знову вставляє Левко.

— Богу дякувати, добре сало буде — на долоню, — примирливо відповідає Дармидониха.

— Ну то я пішов, — дід знову взявся за відра.

— Бувайте здорові, — одказують здивовані вкрай поступливістю і примирливістю діда Дармидони.

Дід іде через картоплиння додому, і на подвір'ї зі зла виливає — виплескує воду з відер на гнойовище.

— Тьху тобі, зовсім перевівся, навіть ворогові дулі скласти не годен. Не інакше, як помру сьогодні...

І вплив у пам'яті той день важкого 1947 року, коли Левкова Параска ледве дісталася додому, і в тому спогаді так багато місця займав Дармидон...

У селі більше землянок, ніж білостінних мазанок.

Біжать хлопчак, притримуючи штанці однією рукою, спішать виконати свою одвічну місію вістунів.

За кілька хат од Левка з'являється фінінспектор у важкому кавалерійському галіфе з червоними лампасами і високий, до чорноти просмалений об'їждчик у зеленому картузі з чорною околочкою — Дармидон.

Левко хитро підморгує Івасеві, ставить помальовану смолою драбину і, чіпляючись за джуги сухої ненадійної соломи, видирається до самого димаря — це мідна розкраяна німецька гільза. За ним натужно тягнеться малий Івась: в одній руці у нього, майже під пахвою, довгий снаряд; у кишені віддулися молоток і обценьки.

Батько з сином спокійнісінько всідаються на коні даху, починають неспішно "знешкоджувати" страшну зброю. Промені сонця виграють на полірованому стволі гільзи.

— Киш у хату! — гонить переляканих, але цікавих синів рудува-та сусідка — вона визирає з напівпрочинених дверей землянки.

Тікає баба Горпина, оглядаючись на свого збожеволілого

сусіду, біжить з цинковим тазом по розсипищах білих, пойнятих фіолетово-синім блиском, шкаралуш молюсок — у тазу підстрибують свіжовіймані линки.

Тікають од проклятої Левкової хати фінінспектор з Дармидоном у зеленому військовому картузі.

— Ой, гляди, Левку, приведемо міліцію...

Та Левко так дзвінко і хоробро вдаряє молотком по снаряду, що Дармидон тікає подалі, а фінінспектор присідає з переляку. Залягла в кушах, очікуючи вибуху, баба Маройка — в її руках задихається лехгорнка з червонястим гребенем.

А Левкові з сином увесь світ перед очима: марева синіх розмитих лісів, широкі, висмалені сонцем поля з попелясто-жовтими заметами скирт, а поруч, за рядами землянок, знайома постає у срібному військовому кашкеті на високому п'єдесталі — та перелякані сусіди, що виглядають за завісками...

... Курним польовим шляхом повертаються з роботи жниці.

... Левко з сином сміються. Баба Маройка сердито тиче дулі за хвірткою, біла курка з червонястим гребнем даремно трудиться одним крилом у баби під пахвою. А довгастий снаряд з Івасевих рук покотився до собачої будки — з нього поволі, ображено перевалюючись, виліз маленький з темними іскорками на лобі кіт — у нього закрутилася голова. Тільки-но він з'явився зі снарядної гільзи, як раптом вигнувся в білу пелехату дугу, одставивши хвіст набік — з усією собачою спритністю, розсипаючи дзвін по тугому дротові, летить до нього Кудла і завмирає з розкритою пашекою, зависнувши на жорстоко короткому ланцюзі...

Колгоспниці, одхиливши хвіртку, внесли Параску, Івась припав до плеча матері, заливався несамовито рудий Кудла. Те, що сталося з серцем Параски, інтелігентні люди назвали б інфарктом, а шестилітня Оксана тихо заплакала...

Найдовші червневі ночі для Левка — це ті, коли ні синів не діждешся, ні дошу, а вмерти сил не вистачає.

Лежить він у труні, перевертається, дослухається до нічних шумів. Місяць стоїть над ним незрозумілий і далекий, сини не їдуть, тихо гуркоче вдалині трактор, що гонить воду з річки на колгоспні ферми.

Оксана, звичайно, і не згадає про ятері на стариці, коли він помре, і зогниють вони в мулі. І знову Левко, захопивши відро з собою, пробирається вигоном на великі луги. Простує під великими копицями сіна, де похрюпують косарі. Обережно так торкає коси, що стоять, зіперті об дупло спаленої блискавкою верби. Береться за край кісся і легенько згинає його — бринить криця під руками, тихо подзвонює. Левко повільно і вимучено довго третється бороною об тугий край коси. Підіймається котрийсь із хлопців-косарів,

зачудовано дивиться на діда, потім б'ється головою в лугову траву — сон бере своє. Лише рибалки не піддаються сну. Місяць, вистрибнувши з-за хмар, пірнає між посрібленими поплавами.

— А, попалась! — стежить старий за шукою, що летить за волосінню спінінга.

Потім носом човна розштовхує очерет, лякає чутливу сім'ю диких качок, витрушує ятері — карасі і верховодки сипляться в місячних відблисках на дно човна, що поволі розламає місячну стежку.

— Ось і юшка на похорон!

Левко звертається вже не то до риби, не то до верби, а може, і до самої притихлої нічної річки, що тихо поплюскує в борти човна:

— Треба добренько помитися, щоб менше бабам роботи було. А то як почнуть мертвого шурувати, аж напаряться, — і пробує воду ногою. Вибирає плесо з пісочком, ставить відро з рибою на землі, роздягається і, помітивши одірваного гудзика на спідніх, злиться:

— І скільки вже нагадувати Оксані: приший ти мені гудзика. Ех, Параска все робила мені без нагадування.

Ляпотіння води розноситься по тихих лугах.

Уже на подвір'ї, під грушею, топчачись біля труни, старий переодягається в свою найдорожчу одягу: натягує свіжу байкову білизну, а стару складає на прохолодній лаві, одягає чорні святешні штани, взувається в нові черевики, вийнявши їх з картонної коробки і, поцілувавши внучку в чоло, зауважує, що черевики затісні. Трохи розпускає шнуровку, влягається в домовину, складає руки на грудях.

Потім, щось згадавши, ще раз схоплюється на ноги. Вносить люльку, виймає з старих штанів кисет з турецьким тютюном, шукає сірників і, полінувавшись знову вставати, засинає з нерозпаленою люлькою в роті...

Четверта новела

І ПРИЙШОВ СУДНИЙ ДЕНЬ

Вони йдуть полем. Одні несуть вінки, нанизані на руки, інші — валізи. Похоронну процесію замикає то дівчинка в блакитній матросці, то Сидір Львович — інспектор обласного комітету ДТСААФ.* В усій його пониклій під сонцем постаті — вид людини начальственої, авторитетної, яку незаслужено образила доля. За ним чимчикує десятилітній бутуз з вудлищами — його син.

---

* Добровільне Товариство Сприяння Армії, Авіації і Фльотові. — *Прим. ред.*

У сорочці з червоного сатину з підкоченими рукавами пріє од ваги валіз завгосп риболовецького колгоспу Петро. Він лає під ніс свою опасисту половину Наталку.

— Ти в них, напевно, гантелі наклала.

Наталка перевищує чоловіка на цілу голову. Вона ніяк не заспокоїться і все випитує:

— Так що ж вона тобі сказала?

— Сказала: помер батько, навіть у домовину вже поклали.

Маленький кошавий Артем, електрозварник, у жовтих слюдяних окулярах підбігає до Петра, щоб ще раз почути вістку, од нього не відстає напнута білою хустиною, завжди всім і у всьому співчуваюча, дружина Настя.

— Не може ж бути.

— Кажу вам, поштарка сказала: "Лежить, — каже, — ваш Левко в домовині під грушею".

Наталка ставить важкий чемодан на стежку і наривається на Петра:

— А я тобі що торочила? От бачиш, помер уже. А ти говорив: "Чорт його не залоскоче". А тепер що? З ким ми дітей на літо залиavimo?

Розгніваний коротенький Петро теж ставить валізи на землю, хапає свою половину за плечі і затяго термосує нею:

— А ну цить, стерво, а то пригалушу на місці! Ти що — оглухла? Батько ж помер. Спочила б ти навіки!..

Тим часом Артем скидає свою яскраву з видами Бомбеїв і Сінгапурів сорочку і натягує на спітніле тіло чорну, дружина заправляє її ззаду під штани.

І знову процесія йде далі..

А в селі вступає в свої одвічні права клечальна субота. Жінки несуть од річки татарське зілля в ряднах, з полів — сухий духмяний чебрець. У стріхи помазаних свіжобілим вапном хат стрімляється клечення.

Хлопчаки ж відчахають клечення з розлогого американського клена в Левковому садку, і даремно захрипло лютує, заливаючись не своїм голосом, патлатий Кудла.

Стоїчне терпіння верхолазів і дитяча мужність пояснюється дуже просто і жорстоко: дід Левко помирає, це ж бо він лежить у труні під грушею, а за клеченням бігати в ліс — цього ще їм не вистачало.

Та старий не може довго стримувати себе — він пацає ногами в домовині, підводиться навсидячки, знову, махнувши на все рукою, лягає в духмяне сіно. Нарешті його аж ломить, ніби одчахується од нього оте зелене клен-дерево. Він впирається в ребра домовини і спішить у садок на собачий лемент.

Хлопчаки сипляться, як перезрілі груші: тріщать штани,

заголюються животи. Наздоганяє їх Левко: собака тягне його на свою повну застоюну силу, йому так кортить зігнати оскому на тугих, пропечених сонцем, хлопчачих литках.

Та ось батько побачив похоронну процесію своїх давноочікуваних синів, що так поволі і статечно наближалися з берегів. Іде Петро з дружиною і дітьми, військова виправка вчувається в ході безрукого Сидора — рукав чорної сорочки в кишені, тягнеться з валізами сухеньке подружжя Артема і Насті. Внуки несуть траурні вінки з чорними муаровими стрічками.

Навпроти цієї урочистої процесії вилітає засапана зграя вітачів-верхолазів.

Переляканий Левко вже присів, щоб не потрапити на очі синам, та застоюний пес домігся свого: він вирвав лискучого ланцюга з нетвердих рук, аж старий упав і поповзом під кушами агрусу та смородини дістався до труни.

Захеканий, спітнілий, груди ходять ходором, лежить Левко, всім тілом дослухаючись, як Кудла приймає його синів.

А собака нікого вже не пам'ятає: стільки років ніхто додому не потикався. Він кидається то до опецькуватого Петра, то до переляканої Наталки: валізи жалко залишити на лузі, та страх поймає до кісточок. Діти відбиваються вінками од настирливиця — квіти розриваються, вінки розтоптуються.

Підоспіла Оксана поставила відра долі і біжить на допомогу, рятуючи родичів од Кудли.

— Ой, господи, дядько Артем! Ах ти, гаде нещасний! — внучка встигає і рідню привітати, і пса приструнчити.

— Дядько Петро! І Шурик тут. Щоб ти навіки затявся! — прив'язує Оксана розлютованого пса і спішить з нежданою новою до діда.

Ні живий, ні мертвий, страшенно мокрий од біганини і переляку, лежить із заплісненими очима і складеними руками на грудях батько своїх синів. Він чекає...

Рідня оточила Левка півколом. Вивуваець, тихий і присоромлений, лежить на сні, мов на розжареному вугіллі.

— Що з вами, тату? — нахилиється над ним Артем. Разом з ним нахилиється і його сухенька дружина. Батько довго одкашлюється, затикає під себе край рядна і починає:

— Зле мені. Тіло ломить. Кашляю. Ядуха. Грижа. Серце не робить. Руки трясуться. Зубів нема. Не бачу.

— А нас бачите, тату? — ехидно і делікатно дошкулює Петро.

— Бачу, що ти приїхав, пузо своє відгодоване привіз, очі б мої тебе не бачили. А ти нас з Оксаною хоч раз у рік бачиш?

Левкові тяжко лаяти навлежачи, і він поволі встає, спочатку ласе сидячи, потім його обережно підводять, та він одштовхує простягнуті до нього руки родини:

— Я сам — обходився без вас і тепер обійдусь.

З усіх привезених подарунків старому, крім відрізу з чорної шерсті і вузьких модних черевиків, найбільше припала до смаку велика алюмінієва миска:

— І розумник ти в мене, Артеме, зимою хоч викупаюсь...

У розсохлі старі ворота влітає сліпуча чорна "Волга", шурхотить шинами по розсипаному хмизу. З машини виходить астроном, чи, як його величає Левко, зіздар Максим, з кучерявою чорно-синястою борідкою, і міцнозбитий з бульдогоподібним обличчям слюсар за професією і борець за покликанням флегматик Василь.

— Ох і чагарники ж розвів, — простує старий до шойноприбулих дітей, та потім, усміхаючись, обминає їх і молодцювато поспішає до машини, обережно мацає фарбу, тарабанить по товстому склі і хоче натиснути на випуклу кнопку багажника.

— Тату, я сам усе зроблю, я сам! — злякано підходить Василь і обережно відтісняє батька від багажника, показуючи йому ящик із пляшками пива на задньому сидінні.

— Сам, сам! А може, старому найшла охота тобі допомогти, коли ти йому не допомагаєш, чемодани піднесу, — і старий знову тягнеться до випуклого чорного багажника.

— Тату, ми самі відчинимо, — поспішає на допомогу братові кучерявий зіздар; усі забули про свої розпаковані валізи, сини поскидали черевики за прикладом батька і босі товпляться з дружинами навколо "Волги", а Левко вкрай здивований незрозумілою поведінкою Василя і даремно намагається відчинити багажник — кнопка йому не піддається.

— Ану одчини! — наказує він синові.

Василь розводить руками, Максим сміється, Оксана завмерла з чавунком картоплі в руках, Левко ж дивиться войовничо і владно. Ніби чорне надкрилля жука, зводиться кришка багажника: на жовтих шкіряних валізах лежить стандартний траурний вінок з металевим подзвонюючим листям та чорною муаровою стрічкою.

— Тату, це я про всяк випадок! — виправдовується син.

Левко злісно грюкнув кришкою серед німої тиші і помітив за спинами то похилених, то насмішкуватих синів легеньку постать золотоволосої Соломії — вона ніби світилась зсередини і тихо всміхалась тонкими вологими губами.

— І ти, доню, теж приїхала мене ховати? А де ж мій син, де ж Івась? Як же він не побоявся таку гарну жінку з такими телепнями одпроваджувати?

І золотиста жіноча голівка опинилась у старого на грудях.

Потім вони сиділи поруч на лаві, Левко на очах ревних невісток приніс Соломії пухнату японську подушечку, щоб м'якше сиділось, і просив її:

— Навчи ж мене, доню.

І Соломія брала його жовтий, поїдений тютюном, вказівний палець у свої тоненькі і натискувала ним на вмикач білого портативного магнітофону. В приймачі щось вишало, стукало, шелестіло, було чуто суперечку:

“Вже готово? Тихше, вимкни приймач. Ну, з богом! Пусті мене, що ти витворяєш? (І жіноче вишання з приймача — невістка зашарілась). Тату (і кашель, і рипіння крісла, і віддалений посвист літака), тату, ви ображаєтесь на мене, що рідко пишу, зате такого листа, говорящого, ви ще не отримували. Прийміть Соломію суворо, та не лякайте її своїми білими вусами. А я приїду трохи пізніше, слідом за нею — зараз випробування нової марки: не можу вирватися, та коли...”

Левко слухав, скоцюрбившись грудкою, так було добре Левкові, ніби цвіркуну в суху зоряну ніч, він навіть дихати забув..

— Подумаєш, здивувала — привезла коробку! — обурювалась збоку Наталка, розповідаючи Насті про свої лиха. — Ми тільки-но на курорт зібрались, а тут ця сумашедша тереграма. Приїхали — і все даремно: живий, йому хоч би що...

— Забожись, що це сам Івась говорив, — недовірливо запитував Левко невістку, коли та його ж жовтим пальцем натисла на інший шерехуватий клавіш — і голос шез.

— А спробуємо вас записати, тату, може, тоді повірите?

І вони дивачили з магнітофоном, слухали дивну музику, Левко кривився, Левко не знав, що говорити в мікрофон, і найкраще записався неждано настиглий його ядушливий кашель, а баба Горпина докірливо похитувала головою:

— Що старе, що мале — один розум...

Всідається за столом родина, вся дюжина стільців заповнена, лише один стілець у центрі вільний — для Левка.

— А де ж тато?

— Їй-богу, понесло його за водою.

— Зараз він влаштує церемонію.

Оксана з бабою Горпиною витягають з печі горшки, Сидір Левкович із Шуриком всілись на покуті. Артем виграє ложками, Настя крає домашній хліб, притискуючи буханку до грудей, і складає окрайці у велику білу миску васильківського заводу.

— Дивіться, сьогодні навіть “коньок три гички” дістали.

Горпина ставить на стіл літрові бутлі самогону з кукурудзяними корками, відставляючи подалі коньяки та казенні кислі вина.

Петро виглядає у вікно, потім швиденько скидає туфлі і, напустивши шевелюру на чоло, сідає на стілець батька. Він повертає обличчя до повеселілої родини тим боком, де в Левка світяться всі зуби. Він імітує батьківські рухи і в манері людини, якій достобіса набридли всякі застольні анекдоти, всякі дурнуваті

реготи, намагається сказати те, що належить йому сказати по праву батька.

Сім'я очікувала видовища, Горпина подивлялася у вікно — не накопився б зненацька Левко.

А Петро вшав голосом старого:

— От, люди добрі, дочекався я синів. Не всіх, правда, та хай тому скрутиться, хто не приїхав на батькову смерть. То ж як ви розлітаєтесь то завтра, то позавтра — почнемо гостювання з доброго діла — разом, усією родиною виллемо криницю.

Тут один з Петрових хлопців потягся до миски, не дочекавшись патріаршого благословення глави сімейства. Петро так огрів його дерев'яною ложкою по лобі, як справжнісінький дід. Хлопчενя захилювало, а Наталка насупилась:

— Сказ тебе взяв би — дитина без голови зостанеться.

Та Петро і далі копіював старого:

— Коли з головою приїхала, з головою відпровадимо. Цить, ти, не привчили вас до порядку. Так ось, цю криницю ми ще з вашим дідом викопали. У кожному з вас, любезні мої синочки, нарівні з материнським молоком ходить ця вода.

— Ой, господи, і як же славно, — зловила сльозу кулаком баба Горпина, — як жалко, що Левко не почув.

— Тільки декому пішла вода чиста, як сльоза, а от, приміром, Петрові, — і Петро на хвилю знову став слухняним сином, щоб зразу ж перевтілитися в батька, — Петрові, напевно, із жабуринням завжди тягнули, от і вийшов він тепер пришемонений трохи, йолопуватий.

— Тату, чого то ви на мене нападаєтесь, я, може, до сусіда ходив воду пити, а вашої і не куштував, — спробував одбутись жартом Петро-син.

... І вже сам Левко, причесаний, делікатний, ніби вів далі почате сином у його ролі:

— Так хто ж тепер полізе в криницю? Прийдеться, напевно, свої сімдесят літ опускати, а то в кожного персональна колька в боку, в того серце не справне, той худий — на вітрі не встоїть, той безрукий, той безголовий. Сам полізу!

Старий перервав свою імпровізацію і повів оком у бік Оксани, що так і тяглася своєю юною статтю до зібраного нарешті родинного товариства, так і світилась, як свічка на каштані в травневе запаморочливе розмай-небо.

— А ти що сплешеш, господине курноса?

— Мене опустите, дідуню, я ж тоненька.

— Тебе ще треба заміж спершу видати, а потім уже опускати в оту холоднечу. Сам полізу, — ще раз завершив підпилий Левко...

Родина сиділа на призьбі, перекидалась жартами, відпочивала.

На вулиці тарахкотливим голосом заговорив мотоцикл, близько до штахетів підкотив "ІЖ". З заднього сидіння легко зіскочила жінка, лишивши за кермом маленького чоловічка в темних окулярах, що зрісся ногами з машиною.

Жінка була висока і струнка, палали легенькі літні черевички, як виліті, лежали на ній чорні з іскорками штани, шурхотіла припорошена блакитна вельветова куртка. Довгі смагляві пальці правої руки вимахували вогнисто-фіолетовим букетом будяків, ліва рука нервувалась у кишень.

Вона роблено спокійно одчинила хвіртку і, закинувши назад красиво посажену голову, мов скакова лошиця, напівзлою, навіпсумною ходою пройшлась по подвір'ї.

Левкова родина завмерла од несподіванки.

Наталка злякано відкрила рота, Артемові заманулося поставити взуту ногу в миску з водою, а юна Оксана всією статтю потяглася до прибулої, та легенько і розуміюче поплескала її по щоці.

— Тьотя Марія! — в голосі Оксани прорвалася така очікувана радість, що жінка машинально одірвалася од неї і дикувато огляділась.

Левкові невістки дивилися на неї, як дивляться вимотані під хомутом коні на вигодуваного для скачок, облитого сонцем півторалітка, а Марія злісно помахувала трьома будяками — вона вишукувала очима бодай непримітний слідочок того, ради якого спішила сюди на мотоциклі.

— Вона? — з легким презирством і потаємними ревнощами оглянула чорнява зніяковілу Соломію, вибравши з-поміж інших невісток ту, котра могла б бути Івасевою, допитливо помірjala її всю — від маленьких струнких ніжок до посипаного пилком вагітності лиця.

На порозі хати виріс підпитий Левко. І Марія відразу ж зломилась. Без єдиного слова швидко пішла до хвіртки, потім побігла, голова її схилилась, і лише яскрава дикувата квітка будяка горіла, дотлівала, погасла.

Маленький Маріїн супутник вивів мотоцикл на дорогу, вони поїхали, Левко, взявши Соломію за руку, кричав навздогін:

— Нема Івася! Нема і ніколи не буде для тебе, стерво! Ось вона — моя невістка! Чуєш, докторшо...

Мужчини мовчали, жінки, виведені з шокового стану, намагались виговоритись і звільнити себе від незручності.

— Іч ти, як нарядилась!

— Тепер, певно, жалкує, що покинула.

— Це він її покинув.

— Знайшла тепер лобуря з мотоциклом.

Чоловіки тікали од бабських теревенів, лише Петро знушався:

— Мені б таку жінку, я б її не випустив з рук.

— Ні слова про цю стерву! — крикнув Левко домостроївським голосом, і жінки йому вдячно усміхнулись.

Соломія, напружуючи всю силу волі, намагалася не заплакати, та коли Левко невпевнено і боязко поклав свою смагляву руку на золоту голівку, вона захлинулась слізьми.

— Вона така гарна!

— Мій син теж гарний! — невдало потішав Левко невістку і поперхнувся од незручності...

Під грушею, під липою, в хаті, де навстіж розчинені вікна і двері, де вологий нічний вітер вигулює так привільно і розмашисто, кругом — на ліжку, на тапчані, просто на свіжозмашеній глиною долівці на запахуючому сіні, абияк накритому ряднами, — скрізь спочиває родина, вперше і востаннє в житті так одноставно зібрана на батьківській землі.

Левко смалить чорну продовгувату люльку, вона закінчується химерним — не злим, фабричним, а добрим — сільським Мефістофелем, з дивною — власної фантазії — інкрустацією.

І коли до нього, викликана маренням з того світу, підходить шістнадцятилітня Параска, красуня з ледве окресленими шnurками брів, у білій нічній сорочці з поликами, боса, трохи соромлива, — майбутня мати його дванадцяти дітей, така ж юна і лукава, якою була піввіку тому, і він — посипаний сивиною мужчина — веде її до своїх і її синів.

— Невже це ти, Параско! І яка ж ти молоденька, ніби вчора нас засватали.

— А який ти старий, Левку! А це все мої сини, господи, як багато! — вигукує вона.

— Ще двоє з фронту не повернулись, а двоє — просто нікудишні.

Артем-електрозварник з дружиною зігнулися калачиками на широкій койці-розкладушці.

— Цей мені миску привіз. Сім років тому як пообіцяв, а й досі не забув — пам'ятливий.

Сидір Левкович з Шурком сплять на ліжку — батько в зеленій смугастій піжамі з начальственным неспокоєм збив простирadlo в ноги, те єдине простирadlo в господі, котре йому, єдиному, простелила Оксана, як заслуженому родичеві. Простирadlo приберігається в цій господі для найбільш персонистих гостей, яким не дай боже намуляти боки на твердому рядні сільського виробу чи наштрикнути вночі випещене тіло об клятту кострицю, якої баба не вибила як слід об бительню.

— А Сидір наш став тепер дуже хворобливий, раніше він сюди не приїхав би — часу не було, а як погнали його з партійної на

профспілкову лінію, а звідти аж на досавівську, тільки внески приймай та стріляй з малокаліберки, — так він уперше за десять років і батька побачив — дуже хворобливий, похмурий, надутий такий...

Левко веде свою молоду дружину за руку, а вона його запитує, поправляючи фарбоване рядно на одному з синів:

— А як же тобі ведеться?

— Мені якось незвично серед них: тепер вони ніби за мене доросліші, всі підсміюються наді мною, ніби я маленький, ніби я сивий пузанчик.

— А це хто? Онучок? — запитує Параска, показуючи на наймолодшого циганчука, що зривається вві сні.

— Ні, це наш мізюнок, он родимка на щоці, хіба не бачиш. Цей дуже принциповий.

Дід закашлявся довго і потяжно, аж дехто скинувся вві сні.

— Ти, Левку, — каже дружина, — коли в тебе ядуха, до докторів не ходи — всі вони коновали. Шукай багульник, шипшину пий.

На двох старезних кожухах спочиває Петро з сім'єю. Одне з білоголових онучат раптом стало хлипати, термосуючи матір. Та тлуста Наталка тільки на другий бік повернулася.

— Хіба ж це мати? Я б уже тричі прокинулася, — ображено повела Параска, і сама, взявши хлопчєна на руки, своє невідоме онуча, понесла його за хату, дитя попісяло в найзвичайнісінький спосіб, і знову поклала його до сплячої матері.

Левко приміряє на свою голову один з синівських капелюхів, потім вішає його на суху галузину.

— А ти знаєш, як я довідався, що наш льотчик удруге женився? По кашкеті. Приїхав від додому, я принохався до кашкета, чую — не той жіночий запах, духи не ті. "Розвівся"? — питаю. "Звідки ти знаєш?" — він на мене скося. Так я перед ним і не розкрився. Я, старенька, по кашкеті все зрозумів, дуже він якось чудно пахнув, не тою жінкою, що було.

— А чого він розвівся?

— Сьогодні була та, перша. Крепко гарна лікарка, та тільки вже зла дуже, та тільки дітей не родила. Нічого була пара, та тільки обоє були самі по собі...

Зривається вві сні Соломія, золоте волосся розсипалось на чорній оксамитовій подушечці, Параска вдивляється в її завіяне ластовинням лице, співчутливо шепоче:

— Дісталось їй, бідній, з Івасем.

У Левковій труні стоїть у місячному сяйві напівсонна квочка і тихенько перемовляється зі своїм пухнастим потомством — маленькі грудочки злякано ворушаться, а сонна курка знову поринає в непам'ять, пригорнувши курчат крилами.

Старому незручно, що Параска обдивляється його труну, та його рятусь згасаюча над хатою зоря.

— А звіздар образив мене. Каже, коли б не син ваш у небі, ви б і на зірки ніколи не дивились.

Левко прочиняє дверці, всідається за кермо машини, та Параска приглядається до кирпатого борця, що саме розлігся на сіні обіч "Волги", дослухається до його дитячого прицмокування, і ані крихти уваги на діда-шофера.

— А ти знаєш, — ревниво нашіптує Левко дружині на вухо, — це не його власна машина, мені звіздар проговорився. Це він для форсу, довго гроші збирав, а потім напрокат дістав, аби мені памороки забити, — ось, мовляв, батьку, до машини дожився... Не зрозумію я їх, і як мені вмирати прийдеться, коли вони якісь невлаштовані — кожен помочи потребує. І з кожним разом усе більше незнайомі мені, ніби й не з мого коріння — одна видимість сердюківська.

Потім вони сиділи вдвох над магніфоном, Левко брав своїми жовтими, поїденими тютюном пальцями маленький холодний палець своєї дружини і натискував на клавіш.

— Ось зараз почуєш голос Івася.

Та з приймача було чути лише ядушливий кашель Левка, стрічка йшла в зворотному напрямку, старий не знав, як собі допомогти, спочатку навіть зніжковів, а потім вони, притулившись одне до другого, спокійно слухали зрозумілий голос свого рідного сина з якимись незрозумілими словами, хитаючи головами в такт мимовільних абракадабр, ніби дрімали над палахкотливим вогнем лежанки, ніби прослухували магнітофонні записи все своє життя.

— Тільки голос у нього простуджений, — зауважила Параска, коли Левко натиснув її холодним пальчиком на інший клавіш, — мабуть, і ця, — вона кивнула на сонну Соломію, не дуже доглядає його.

П'ята новела

СИН

На чорній "Волзі", що стоїть серед подвір'я, походжає галаган у штанях. Він уже було звівся навшпиньки, щоб кукурікнути, коли його зігнав Андрій:

— Ану, Петю, марш, дай старому поспати.

— Чого тобі? — повертається до брата опецькуватий завгосп. Він із Сидором досукує мотузки і випробовує їх на міцність; Артем зняв хвіртку і вистукує по завісах, забиває цвяхи на місце поржавілих і випалих.

- Тихше, Артеме, батько ще спить.
- Коли збудимо, од нас не відстане.
- От буде йому сюрприз — встане, а криницю вже вилили.

У чорній "Волзі", привільно розмтавшись на задньому сидінні, лежить Левко: він за всім назирає в люстерко, все чує, та навіть мізинчиком не поворухне, лише тверді п'яти вовтузяться в ледве прочиненій кабіні.

Йде з гаками, з гумовими чобітьми, з куфайками, з відрами вся родина, що пробудилась ради такої okazji, шебечуть діти, і галаган, знову вибравшись на слизький дах машини, ґрунтовно збуджує Левка.

Сіроока внучка в блакитній матросці стукає у віконце машини.

— Дідуню, а вас у сільраду кличуть.

І Левко поволі і неохоче залишає свою шкіряну постіль.

— Чого б то, я ж, здається, самообкладання вже заплатив...

Маленьке дівча в блакитній матросці з усієї сили намагається зачерпнути склянкою хоча б ковточок води, та підвіконня з привабливо холодним відром таке образливо високе, а дівча ше таке дрібне, що ніяк не дістатися того підвіконня, хоча б на дибки вставай.

У розчинені навстіж вікна сільради сипле пилюка, занесена суховієм, а кошавий Ідрісов лає чорну телефонну трубку, не звертаючи уваги на маленьку відвідувачку в блакитній матросці.

— Що ти мені одне і те ж торочиш! Хіба не можна було раніше подзвонити та порадитись? Зрозумій же ти, майорська твоя голова, це вже третій син його так розбився. Два льотчики на фронті, так. Зрозумій, не може ж він зараз похоронну отримати. Що? Тільки прибадьорився старий, ввійшов у форму — і раптом така смерть спантелику. Коли похоронну відправив? А що ж мені тепер робити? От коли з призовом біда, тоді ви і про мене згадуєте...

Ідрісов вішає трубку. Сердито, нічого не тямлячи, дивиться на дівча з простягнутою до відра ручкою, в якій за край затиснута велика гранчаста склянка, і піднімає його над відром.

Зачерпнувши води, міцно тримаючи склянку обома ручками, дівча стрибає через поріг, через приступці і простягає воду Левкові.

Старий поволі зводиться, спираючись правою рукою на спинку лави. Дівча в блакитній матросці незрозуміло дивиться то на Ідрісова, який ніяк не очікував такого повороту подій, такого раннього приходу діда, то на зігнутого непосильним тягарем дідуня Левка — вона ніяк не може зрозуміти, куди ж подіти склянку.

... Левко поволі переставляє ноги, перебираючи руками посипані жовтим мохом тини.

— Ну і напився ж дід на radoшах, — догадується вчитель Скрекотень, наміряючись взяти старого під руку.

Той відсторонює підоспілу поміч, а вчитель підморгує до внучки в блакитній матросці і, притуливши вказівний палець до губів, говорить їй:

— Цтс!

Дівча мавпує його рухи.

Нарешті і своє подвір'я. Левко поволі простує до труни і влягається обличчям униз, зануривши його в духмяне сіно.

— Ну й тато, — сміється над ним Настя. Вона прибігла од криниці по обценьки, звідти долинають радісні крики дітей, солідний регіт мужчин, верескливі жіночі вигуки.

Старий лежить під деревом у дивній позі, ніби обнявши твердими руками жовтувато-молочну труну.

Повертаються сини од криниці — хтось винишпорив старий подертий бубон і грайливо вистукує в прозоро-матове дно, хтось пробує награвати на кишеньковій гармонії, од тину до тину літають у танці розпашілі молодиці, поплескують втомленими долонями чоловіки.

— Ну й напився ж старий, — хтось помічає Левка.

— Не чіпайте його, хай спочиває, — заступається за батька Андрій і накриває рядном старечі ноги од надокучливих мух. Веселий натовп вдирається в хату, заповняючи вільну дюжину стільців...

Тиха і душна ніч, привілля цвіркунам та зорям, сліпучо-сині спалахи далекої грози, що нагадає про себе низьким, майже невловимим для вуха рокотанням грому.

Сплять сини, сплять невістки, солодко сопуть, підгорнувши долоні під щічки, онучата.

У сусідньому дворі, на ледве помітній призьбі, хтось пручається, чутно уривчастий дівочий шепіт:

— Учора Настусю, а сьогодні мене, так? — і легкий докірливо-підбадьорливий удар дівочої вологої долоні по твердій неслухняній парубочій: — Вчора Настусю, а сьогодні мене, так?

Левко стоїть серед подвір'я з сокирою, ставить домовину сторч, звідти зі шемливим шелестом висипається сіно, а по сіні викочуються дві білі плями — це курячі яйця: залишені серед святкового безладдя без догляду, несучки нагледіли собі місце в труні. Левко обережно кладе їх у сіру камінну впадину, притуливши на ту хвилину труну до стіни. Так він розбивав свою домовину, краєм сокири підважував головки цвяхів, обценьками висмикував їх зі свіжої деревини — вони піддавались зі скрипом. І коли він

склав дошку до дошки, окремо — довші, окремо — коротші, і коли він прислухався, як душно шелестить бузок і як на ледве помітній призьбі сусіднього подвір'я хтось пручається з затухаючим дівочим шепотом: "Учора Настусю, а сьогодні мене, так?", то відчув одночасний приступ голоду і спраги.

Розбивши яйця, спершу одне, потім друге, об вістря сокири і вихиливши їх у рот, Левко шпурнув лушпиння в шамотливі куші бузку, налякавши на мить пару на призьбі. Потім старий присів на камінь, сперся на стіну і, притримуючи однією рукою обух, а другою — вістря, задрімав серед ночі, переповненої цвіркунами і зорями, поклавши сонну голову на сокиру...

Довгим і високим тунелем, з легким ухилом угору, не переступаючи межі свого химерного сну, поволі рухається старий. Він — босий, із двома відрами води в руках, холоші підгорнуті майже до колін. В одному, нижчому кінці тунелю, мерехтить ледве помітне стояче кружало води, в другому, вищому виході тунелю, не круглому, а квадратному, розрізаному навіл коловоротом із лискучим ланцюгом, видніються то розсипища зелених зірок, то спалахи блискавок. Підвладна волі сну вертикальна глибина криниці лягла горизонтальною довжиною, і Левко йде всередині цієї горизонтально покладеної криниці-тунелю, збільшеної до розмірів сну.

В одній із щілин поміж цементними обручами сюрчить цвіркун, гучно прокочується луна від кроків у цьому дивному тунелі і, чим ближче до виходу, бліднішими стають зорі, тихшими — звуки цвіркуна.

Левко раптово звертає вбік, вода вихлюпується з відер. На нього зверху по нахиленій площині котиться величезне, з людський зріст яблуко, воно котиться повільно і зменшується там унизу в мерехтливим кружалі води.

І заграли звивисто на круглих стінах криниці відблиски, випурхнула з гнізда в щілині ластів'яча зграя, а Левко втомлено наближався до зяючого виходу в тунелю-криниці.

Ось він стоїть уже на землі, біля звичних цямрин, поставивши відра з водою на кленові дошки, і одігріває босі намерзлі ноги на теплій землі.

Біля криниці завмерли дві безмовні жінки, піднявши праві руки до чола шитками. Вони вдивляються в далеку лінію обрію.

Одна з них — Соломія, юна, золотоволоса, з ледь помітним пилком вагітності на обличчі.

І друга — Марія, висока, струнка, з польовим яскравим будяком у густій косі і живою смутною злостинкою в очах. Вилітають із криниці верескливі ластівки, і стоїть вона, Левкова

криниця, в зовсім незнайомому місці, оточена безлюдним полем, табунами літаків і вологими бетонними плитами злітних доріг.

Літаки заждались. Вони неспокійно стоять на своїх шасі з легких труб, вони схожі на величезний табун коней, що очікує свого заблукалого поводиря — так чутливо стоять вони на задніх, граціозно тонких та кріпких непропорційних кінцівках.

Легкий степовий вітер ковзає по їхніх крилах. Металева обшивка ледве помітно вібрує, вигнутий гвинт травневого вихору кружляє з пилюкою на злетній стежі.

Сивий Левко в білій полотняній сорочці, з піджаком на руці, босий блукає між дивними алюмінієвими птахами, придивляючись, як на холодних заклепках тремтить, зриваючись, прозора роса.

Серед літаків є і такі, які щоденно похрещують тінями його город — і він поплескує їх по обшивці, ніби коня по крупу, та є і такі, незнайомі обриси яких не проростуть у голові найхімернішого генерального авіаконструктора — і Левко обходить їх боком, як обминають буйного жеребця, оберігаючись його пружних задніх ніг, що не знають промаху. І такі примхливі, розпросторені крила, такий подовжений синій фюзеляж може поміститись лише в маренні колгоспного пенсіонера, улюблений син якого — льотчик-випробувач.

... Розриває хмари маленький чорний літак — він щойно вийшов з піке і знижується до аеродрому. Десь удалині стихає його трагічний посвист.

Завмерла, готова прийняти його, вистелена вологими шестикутниками, зафлажкована червоними краплями сигнальних ламп, широка злітна стежа.

Застиг в очікуванні старий, зіпершись ліктем на крило, завмерли біля криниці жінки.

Різкий свист посилюється, та з вранішнього туману, звідки на божевільній швидкості мав вимчати літак, вилетів на повному галопі, дзвінко вибиваючи по цементних плитах жорстокими підковами, чорний кінь у білих яблуках. Він різко спинився, задихаючись, заклично іржав, повертався на всі боки — та іржання не знаходило відповіді. Він почав когось гарячково розшукувати — зазірав у порожні обтічні плексигласовими ліхтарями кабіни, а літаки повільно і невідступно оточували його мовчазними пропелерами, мокрим хвостовим оперенням, почорнілими соплами і пониклими крилами, а він знову і знову, стаючи гопки, іржав до того вершника, котрого вже не було — всі кабіни літаків порожні, поле безлюдне.

Нахиливши сиву гриву, переплетену чорними муаровими стрічками, він повільно йшов по доріжці, вишукуючи м'якими шовковими губами білі ромени в щілинах між бетонними плитами. І золотоволоса Соломія, і чорноока з татарником у косі Марія

простягали йому відра з водою, та вороний яблукуватий кінь не замочив своїх шовкових губ...

А потім було видно Левкові, як через весь пустельний аеродром повільно рухався невеликий срібний літак без льотчика — фюзеляж огорнутий червоною звисаючою на обидва боки вишитою китайкою — двоє вогняних крил розвівав вітер, розсипались торочки, мовчали в кабіні за склом прилади, цвіли ромени в щілинах між шестикутними бетонними плитами, а за блідо-білим, ніби його щойно побілила онука найкращою глиною, принесеною з Маройчиного провалля, за літаком ішла покійна Параска, стара, висушена мати свого сина, вся в темному — і вела за поводі чорного коня в білих яблуках. За Параскою, трохи поодаль, ішли дві жінки, дві невістки Левкові — Соломія і Марія.

У сухому сюрчанні цвіркунів, у теплих хвилях степового вітру пливла старовинна українська реквіємна мелодія:

Козака несуть
І коня ведуть —
Сльоза сльозу пробиває...

А сам Левко не міг ступити й кроку, ніби все земне тяжіння проходило в цю хвилю сну крізь його темні п'яти...

Стелеться пара над лугами опісля нічного дощу, сповняє долину. На сході крізь намоклі хмари пробиваються перші промені сонця.

Соломія йде з відрами в одній руці, з вигнутим коромислом — у другій. Вона боса, в легкому голубому сарафані.

Ось і криниця. Тут уже порядкує з сокирою дід Левко. Він міряє метрівкою старі розсохлі цямрини. Ножівкою одпилує зайві дошки з своєї розбитої домовини і приміряє їх одну до одної, накладаючи на старий зруб для уточнення.

Стоїть із відрами, щоб не заважати батькові, Соломія — сліди босих ніг на траві.

— Набирай, доню, набирай, — говорить, не дивлячись на неї, Левко.

Рипить старий коловорот, і темна безодня криниці ковтає відро...

Одного разу вони від'їздили. Левко, зігнувшись у три погібелі, маленький, сумний, підпилий, сидів серед своїх широкоплечих синів на передній підводі. Так він і не погодився взутися — його босі ноги звисились серед жіночих у модельних туфельках, серед чоловічих — у красивих блискучих черевиках на шкіряній підшові.

Село висипало з хат і ломило тини.

Оксана разом з бабою Горпиною проводжала гостей у машині, а за ними їхали сини з батьком. І коли вони виїхали на греблю, Петро знову не міг стриматись, угледівши по боках збільшені фотографії колгоспних маяків — серед них з портрета усміхався знайомий нам чоловік з повнісінькою обіймою зубів, а внизу заплівся каліграфічний напис: "Знатний вшивальник колгоспу, наш маяк Левко Сидорович Сердюк".

— Тату, а ви босий фотографувались?

Левко сплюнув під колесо, не глянувши на пришелепуватого сина.

— Тьху, безстидник, — зразу ж спробувала внести замирення опасиста Наталка.

Кричали щось веселе дідові два маляри з даху млина, а запорошений борошном старий мірошник став "во фронт" перед посмутнілим Левком.

Виринула з-за рогу млина, спеціально підготувавшись до урочистості цього моменту, всюдисуша баба Маройка: далекий шлях здолали її старечі заболочені ноги ради такої okazji.

— Значить, Сердючки, вже розповзастесь, а добра вам не було б, не було б де присісти, де прилягти і ноги поставити. На один день потикнули носа в село, панство нещасне, і розлітастесь, як сороки, як мушва, як та сраля, прости господи. А де ж ви там, у городах своїх, знайдете такого батька, такого робітничка, такого вшивальничка, такого золотого чоловіка, як наш Левко. Таж він наш Левко, а не ваш! У нього руки, що за руки — ціни їм не складеш. І розбитий же він у нас — і до плуга, і до рала, і до молодниць галадрала, а ви, значить, розлітастесь...

І тільки рибалки не спускали очей з поплавців: баба бабою, а риба рибою, та Левкова родина поволі ховалась за горою.

І так довго стояла перед очима далека, обрізкана нічним дошем степова дорога, по якій вони відїздили, ніби набивала собі ціну і хотіла здаватись дорогою вічності...

РОЛЯ ВЕЛИКОДНЯ У «ПАТЕТИЧНІЙ СОНАТІ» МИКОЛИ КУЛІША

До 60-річчя написання п'єси

Лариса М. Л. Залеська Онишкевич

Відразу після написання *Патетичної сонати* (1930) Микола Куліш звернув увагу читачів, що

Патетична — це експериментальна робота (...), це спроба запровадження в драматичний твір музики, як органічної складової частини, а не як супроводу, це спроба ритмічної будови п'єси од початку до кінця, це спроба збудувати твір на органічному пов'язанні слова, ритму, руху, світла, музики, це боротьба шукання (можливо і невдале) нової драматургічної техніки.¹

Та, крім згаданих елементів як музика і ритм, чи вичислив він усі ті інші, що вжив у цій п'єсі? Хоча більшість творів Куліша можна аналізувати під різними аспектами, список підходів до цього твору невичерпаний і, мабуть, невичерпний; багато з них різні автори вже пробували, багато ще залишається недоторканими.² Один з підходів до інтерпретації цього твору — це символіка використаних біблійних постатей чи релігійних метафор, таких як Великдень.

У творі три історичні сили представлені окремими дійовими особами: група українців (під проводом Марини), що веде підпільну акцію, щоб Україна була вільною; революційна більшовицька група (провідник Лука), представники монархічної чи білої Росії (російська родина Пероцьких). Під час кількарізових змін влади за короткий час дії бачимо не тільки перехід історичних подій, але й чуємо вислови особистих мрій та бажань таких героїв як Марина, Зінька і головний оповідач Ілько Юга, або "Я" (його розповідь ведеться часто від першої особи). Ілько — поет, хоче, щоб світ став гуманним; він залюблений у Марину. Вона ж придушує в собі особисті мрії, бо віддана справі визволення рідної країни. Її батько учитель Ступай-Ступаненко — мрійник і патріот, але без виразних політичних позицій. У ході подій Марина використовує Ілька для рятування його суперника Андре Пероцького, бо він потрібний для ведення військової акції. Ілько аж при кінці твору вповні розуміє політичні маневри Марини і видає її, бо вона спричинила нещастя людям. Це такий скелет подій, на яких розвинено безліч більш і менш виразних площин дії та окремих ниток аналогій.

Читаючи *Патетичну сонату* Миколи Куліша, звертаємо увагу на

історичні події, які майже уточнюють тло твору між 1917 і 1919 роками. Та навіть можна брати і буквальні згадки, що події відбуваються одного року, кілька днів перед Великоднем, а закінчуються у жовтні. У творі не раз згадано Великдень, отже можна припускати, що хронологічно хоча б один Великдень повинен пройти під час дії драми. Це календарно. Але якщо автор кілька разів натякає на Великдень, правдоподібно, цей день має також певні метафоричні і символічні чи інші функції та пов'язання. І чи це сам Великдень, чи його символ, у літературних творах такий виразно уживаний символ виконує роль "спрямовування уваги на реальність, чи ситуацію, у якій людське буття заторкнене", щоб принести зміст людському існуванню.³

Символіка Великодня

Слово "Великдень" звичайно охоплює кілька стадій, кілька подій, що у своїй цілісності передають перехід від однієї до дальшої стадії. Перша великодня стадія — це час самовідмови за минулі переступи; у церковному приміненні — час посту та й ще не раз час останньої спокуси. Тоді слідує фаза *агону* (*αγων*—добровільного конфлікту, добровільного змагу за щось) і самовіддання, віддання свого життя задля відкуплення інших людей, себто задля виборення надії на краще майбутнє для них, з братньої любови (*αγαπη* — *agape*) до них; у церковній термінології — це час Великого тижня, час сповіді своїх гріхів та очищення покутою за них. Третя стадія відбувається тоді, коли свідомо самопожертва (звичайно через страждання, і то вночі) приносить людям відкуплення, подаючи їм надію, відновлення (ранком, з приходом дня). Ця обіцянка майбутнього має бути принесена етично чистою одиницею. Тоді може бути досягнена перемога ідеї над смертю, що є перемогою життя над смертю. У церковному розумінні — це стадія, коли Бог воскресє після добровільної самопожертви, приносячи нове життя людям.

Згадки про Великдень

У п'єсі Куліша⁴ знаходимо кілька прямих згадок про Великдень або опис ситуацій, пов'язаних з великоднім циклом. Наприклад, у вступі до першої сцени Ілько звертається до публіки чи читачів і пропонує *увидити собі Великодню ніч*. Тоді ж один із Зінчаних відвідувачів читає її відмову професійно приймати гостей на Великдень. Пізніше, у 3-ій сцені, Зінька дражнить поета, що він зламав *ліст*. Далі Лука вагається, чи їсти *крашанки*. У 9-ій сцені Ступай-Ступаненко записує: "Завтра Великдень". У пізнішій сцені (12-ій) хор співає "*Христос воскрес*", себто натякає, що вже прийшла третя

фаза. Та коли героїня Марина зустріла молодого офіцера Андре Пе-роцького, і хоч було ще перед самою Великодньою неділею, він традиційно вітає її: *"Христос воскрес!"*, а вона дещо нерадо (автор пише, що вона "одступила") відповідає *"Воістину воскрес!"* Та відповідь Марини була передчасною, бо зараз же у наступній сцені автор виразно описує тло: "низько над горизонтом висить блідий серп місяця — розіп'ятий Христос". Отже стадія воскресіння ще не готова або зупинена, бо Христос *ще на хресті*, тож нема ще стадії воздвиження з гробу. І цікаво, що після цього моменту всі звороти чи описи Великодня не є прямі, вони описані так, що немов відбуваються в уяві або в мріях чи снах. Та Ступай-Ступаненко (у 13-ій сцені) слухає, як Марина грає "Патетичну сонату", йому вчувається тупіт запорізьких коней, він бачить запорожців, що встають з могил, і він тоді у своєму читанні чи ворожінні з *Кобзаря*, у стилі свого світосприймання, замінює запорожців на Христа. Він перефразовує великодній привіт своєму директорові гімназії у такому ж дусі (14-та сцена): "Україна воскресла!", і повторює це ж саме генералові Пе-роцькому. Та ця заміна є символічною не тільки для цього специфічного місця драми (2-га сцена), але й для цілого твору.

У дальшому ході подій натяки на Великдень стають слабшими і блідішими. У третьому акті (27-ма сцена) Ілько каже: "Мені згадується євангельський переказ про апостола Петра, коли він зрадив і тричі відмовився від Христа". Тоді від тла ночі (у четвертому акті) дія переходить до соняшного тла (у п'ятому акті). Ступай ворожить з *Кобзаря*, трактуючи цитати як віщування з Біблії, як ворожіння. Його огортає містичний жах, коли знаходить натяки на кінець козацтва, не на їхнє воскресіння ("не вернуться запорожці, не встануть гетьмани"), тільки навпаки, навіть на вічне угроблення: "Загинеш, згинеш, Україно, не стане й знаку на землі...". Тільки при третій спробі ворожіння (8-ма сцена) є певна надія, що після страждальної стадії буде інша: "Поховайте та вставайте!". І тоді немов наближається день надії, коли Марина (5-та дія, 11-та сцена) чує дзвони і, зустрічаючи Андре, каже: *"Ніби Великдень"*. Знову самого моменту воскресіння ще нема.

Коли у шостому акті жінки-росіянки вітаються *"Здрастуйте"*, одна одну поправляє, що треба казати *"Христос воскрес"*. Чути урочисті дзвони і "святочний гомін вітання". Для присутніх, що підтримували царат, Великдень справді не має своєї релігійної символіки, він тільки стає порівнянням, що Христа мучили люди, а не більшовики, яких треба розстріляти без суду. Взагалі, натяк на "воскресіння" є тільки для даної політичної групи. Справжній Великдень ще не настав, як вказує іронічно представлена ситуація чи пародія. Отже, і для цієї групи росіян, і для Ступая — Великдень замінює і висловлює національну потребу, змаг, але ці люди ще не готові на справжній Великдень. У п'єсі кілька груп очікує останню фазу вели-

коднього циклу — фазу *воскресіння*. І українські державники, і комуністи, і білі та червоні росіяни описують себе як групу, що пройшла через важкі страсті і понесла великі жертви, а тому заслужила чи має право очікувати стадію оновлення та обіцянки нового життя себто Великодня. Але Ілько, Марина й Зінька бажать Великодня ще й для себе, в особистому житті, щоб їхні мрії сповнилися. Інші ж висловлюють таке прагнення головно в політичній чи громадській формі.

Щоб осягнути цей найвищий етап великоднього циклу, себто ситуацію, паралельну християнській *агапе*, потрібно тої добровільної *самопожертви*. А хто ж із героїв драми готовий стати жертвеним ягням (як у *Старому Завіті*), а головно свідомим агнцем, що бере на себе жертви світу (як у *Новому Завіті*)? Ніхто з родини Пероцьких (ні генерал, ні офіцер Андре) цього не зробить. Ступай не дійшов до такої стадії роздумування і свідомого діяння: він, мрійник, тільки очікує, коли запорожці стануть з могил. Тут, в описі цього символу, Куліш уживає двоетапний образ, коли Ступай знаходить пророчі слова у *Кобзарі*: "*поховайте*" і тоді "*вставайте*". Повторювання цих слів у двох стадіях тільки підсилює існуючу неготовість героїв — немов вони потребують бути проведеними через наступний крок, за руку, як діти. Таке ділення стадій також може представляти пораду відокремити особисті бажання від громадських (щоб не мати внутрішнього роздвоєння) — головно для Марини та Ілька: поховати особисті мрії і ставати до діла загального.

Для цілісності образу треба видної жертви, а від місця прямої згадки про розп'ятого Христа до п'ятого акту не було видної жертви. І тоді раптом Ступай стає жертвою, коли на вулиці гине від кулі. Але ефективна жертва мусить бути свідомою і добровільною. Ступай вже не діяв свідомо, він став випадковою жертвою, отже це не вправується до повної вартости символу.

Кінцева дія немов повертає циклічність не тільки Великодня, але й великодніх подій, описуючи ніч, коли Зінька зрадила Жоржика (або сказала правду про нього), після того як безногий Оврам пішов добровільно на смерть. В одному з варіантів твору,⁵ у фіналі, коли Марина свідомо йде на смерть за свою справу, задля національного воскресіння та існування, згадано, що сходить сонце, себто знову може бути час на Великдень. Але Марина втратила свою етичну невинність нечесною поведінкою супроти Ілька (вона намовила Ілька вирятувати Андре від більшовицької групи, не говорячи йому всієї правди про співпрацю Андре з повстанцями), отже вона не може бути тим агнцем, вона залишається тільки символічною традиційною українською чайкою, так як її підпільний псевдонім.

Ілько, син пастуха, близький до образу невинного ягняти, хоча в ньому дещо реформаторсько-моралізаторське, як і в біблійного пророка Іллі. Та поки він продовжує шукати себе і свій шлях, він немов

завішений поміж небом і землею, поміж універсальними ідеями й політичними, поміж гуманітарними принципами й особистими мріями. Коли він готовий себе пожертвувати (свою честь), щоб врятувати Андре, він це не робить з переконання (так якби він це робив задля рятування всіх людей), тільки задля однієї Марини. Коли він говорить неправду (чи зраджує принцип правди), його руки стають такими ж нечистими як і її, бо Андре, якого Ілля врятував, спричиняє смерть багатьом людям. Не дивно ж, що саме тоді *тричі чути півня*. Коментар є ясний, коли Ілько прямо пояснює: "Мені згадується євангельський переказ про апостола Петра, коли він зрадив і тричі відмовився від Христа". Таке виразне підкреслення зради Христа вказує, що справа тут не в особах, тільки в тих принципах, які Христос уособлює. І тому ця дія Марини й Ілька не приноситься успіху самій справі, бо вони обоє, а головню Марина, доторкнулися символу зла на різних рівнях (особистому, гуманному й етичному). Це тому Марина стає відчуженою сама від себе. Це наявне також зовнішньо, коли автор переносить її до найнижчої і найтемнішої частини будинку. (В одному з традиційних вертепів цей поверх представляє або пекло, або місце, де Ірод сповняє своє чорне діло).

У фіналі твору Ілько й Марина досягають рівень самопізнання (*φρονεσις* — *фронесіс*) і відкриття (*ἐπιφανεῖα* — *епіфанія*), переходять через публічну *сповідь*, після чого самі приймають певного роду *покуту*. Під натиском Ілька Марина признається до своєї партизанської активності. Таким чином він сповняє певний обов'язок, привівши її до етапу сповіді, а сам бажає мати чисті руки, заплативши вже за свій момент зради. У кінці драми дія відбувається в підвалі, куди перенесено Марину. Вода, що капає зі стелі, може виконувати свою архетипічну функцію *очищення*, але вона також служить *клепсидрою*, рахуючи секунди до смерті.

На початку твору сказано, що тільки того ідеї можуть виграти, хто має чисті руки. Тільки тоді можна думати про спасіння світу. І, до певної міри, сам факт саможертви або майбутньої смерті вже майже давав би право чи надію досягнення спасіння інших. Раніше Ілько й Марина хотіли у свій спосіб спасти спершу свій мікрокосмос, а тоді і світ. При кінці твору вони обоє хочуть, щоб їхні ідеї перемогли, і вони готові заплатити особистою жертвою задля добра свого світу. Потім Марина тільки згадує Великодню ніч. Уже нема мови про її реальність. Тепер мова про *ніч*, про музику життя і смерті, про саму смерть. Це так у першій надрукованій версії (передрук 1955 р.). А у виданні драми 1968 р., у варіанті з продовженим закінченням, у кінцевій сцені Марина питає Ілька, куди він її веде — чи не *на страсті*, бож вона на *страстях стояла*. Тут ще раз появляється поєднання образу страждання і жертви, і то задля інших людей, перед обіцяним кращим. У тому варіанті в останніх кількох реченнях твору сказано, що "Вікно, як огняний прапор".

Червона барва не є пов'язана з Христовим воскресінням (радше біла), отже знову, навіть у цьому закінченні, нема специфічної надії на Великдень.

Символіка місяця

Крім багаторазових повторень слова *Великдень*, ще один символ, що пов'язаний з ним, часто згадується у драмі — місяць. Пов'язання близьке. Великодня неділя, себто сам Великдень, припадає на першу неділю після появи повного місяця (знову ж символіка життя над смертю, поворот світла-сонця і тріумф життя).

Після повного місяця наступна фаза — це місяць молодик чи "*срібний рі*", за словами Куліша. У першому акті, 11-ій сцені, згадано, як Ілько уявляє цей місяць. І відразу у наступній сцені (12-ій) "низько над обрієм висить блідий пощерблений *серп місяців — розп'ятий Христос*". Отже описано ще стадію *розп'яття* (себто перед Великоднем!), хоча чути "стоголосу мідь *великодніх дзвонів*". Далі кілька разів згадано свічки, себто *ніч*, а не ранок. У четвертому акті дія відбувається у жовтні, у прямо протилежній до Великодня порі року. Лука несе червоний прапор — *круглий, як місяць*". Якщо місяць ясний, то близький до повні місяця — великодній, якщо темний, то він у найдальшій від Великодня фазі. Давши певну роль місяцеві, Куліш не тільки підсилює великодню символіку, але й передає архетипність його. Мірцея Еліяде твердить, що звичайно під оглядом самосповняючого шукання чи екзистенціалістичного шукання місяць асоціюють із смертю і відродженням, зі зміною, з долею і часом, із пророкуванням чи й висказуванням правди. Еліяде це бачить так: "місяць показує людині її справжній стан; себто, до певної міри, людина дивиться на себе і знаходить себе наново у житті місяця. Тому символіка і мітологія місяця мають у собі елемент патосу і рівночасно певне потішення (консоляцію)".⁶

Місяць не раз представлений в вигляді змія, а змія символізує самовідкриття, як і відновлення. Змія також зорозво присутній у *Патетичній сонаті* у формі гелікона, *вужа-давуна*. І кругла форма, і змія (у тій же формі) рівночасно є архетипом лябіриту або дороги із загубленою метою. Такий змія-гелікон стискав Іллю на початку дії, і такий же його обгорнув у кінці, всупереч обіцяному світанку у варіанті з 1968 р.

Чи був Великдень у драмі?

Виглядає, що крім усіх наявних паралельностей структури і поетики п'єси до Великодня і його символіки, справжній Великдень таки ні разу не відбувся за півроку чи й за два роки, у яких проходить дія (тільки у тій версії 1968 р., де сходить сонце для біль-

шовицької сторони, є натяки на кінець ночі). Самопожертва ні однієї невинної людини не є ясна; також ні разу не показано тріумфу життя над смертю. Нема повороту сонця, щасливого закінчення або ідейної перемоги протагоністів. Отже цикл самопожертви незавершеної або змінений у численних варіантах твору, спричинених цензурою. Є тільки космічна ніч, що закінчується або й не закінчується, після якої може прийти перемога життя над смертю. Але все ж таки космічна ніч (чи темна сторона душі), хоч представляє пекло, це вже зародкова стадія світу, каже Еліяде.⁷

Якщо зауважити, що символ Великодня не є повний, бо немає остаточної фази, то саме відсутність цієї фази є сама по собі промовиста. У п'єсі дія має продовжену нічну фазу страждання — Великої п'ятниці і суботи — на піврічну, і то незакінчену. Подібно такий самий розвиток можна бачити паралельно до структури несповненої Літургії. Великодню Літургію не раз описують, що вона існує в абсолютному сучасному часі поза історичним часом. І у випадку Великодня, і літургійної жертви, у драмі, де має бути паралельна віднова людини, — ця стадія немов завішена в часі, проходить тільки стадію жертви (але ще не приносить відкуплення).

Структурно роля Великодня — це так як мотиви, мелодії, які у музичному творі повторюються для підкреслення, для звернення і посилення уваги, навіть якщо дана ситуація виглядає протилежною до теми. І, як звертає увагу Клоуд Леві-Штраус, на прикладі Вагнерового циклу "Перстень" ці немов заперечення можна зрозуміти тільки тоді, коли зіставити їх разом, й один наповерх одного.⁸ І так як він бачить Брінгільду і золото, і меч як тотожні, чи героя Зіґфріда і зрадника Гагена як тотожні, так, мабуть, можна бачити і злиття в одне Марини та Ілька. А, крім того, до певної міри ще уособлення їхніх мрій більш конкретно висловлене також устами чи це Зіньки, чи героїчною дією — Оврама. Вони обоє вміють виразно, відкрито діяти, коли Марині й Ількові цього не під силу зробити (хіба аж у самому кінці драми) — їхня слабкість, чи нечистість — саме у цьому. Концепт себезрозуміння також можна пов'язати зовсім виразно з іншим символом, вжитим у драмі: каменем омфалос (ομφαλος), що представляє середину світу, священну зону — там, де людина себе шукає і побачить себе, якою вона справді є, де також є хрест — відкуплення людства.

Біблійна символіка

Дослідники іноді трактують головніші п'єси Миколи Куліша — *Народнього Малахія* (1928), *Мину Мазайла* (1929) і *Патетичну сонату* (1930) — як трилогію або й навіть тетралогію (разом із *Маклевою Грасою*). Залежно під яким кутом шукати спільну нитку. Явну тяглість можна бачити між *Народнім Малахієм* і *Патетичною сонатою*.

тою, головню у біблійних образах, постатях, що у них вони діють. І так, пов'язання між Малахієм та Ільком можна знайти у *Старому Завіті*, що закінчується *Книгою пророка Малахії*, словами (під заголовком "Перед Месією прийде Ілля"):

Ось, Я пошлю вам пророка Ілля
перше ніж день Господній настане,
великий і страшний!
І приверне він серце батьків до синів...

Підбір імен в обох п'єсах Куліша має свою специфічну символіку під різними аспектами. Дивлячись на імена з біблійним пов'язанням, стає ясно, що коли у драмі фігурує Ілля, то він не є ще Месією, і тому символічного воскресіння ще не могло бути. Ілля тільки прочищує дорогу, намагаючись своїми поучуваннями перевиховати суспільство або хоч піднести їхнє розуміння моральних і етичних вартостей. Отже роля Ілька має передмесійне завдання, передвеликодню функцію.

Другий аргумент, що вказує на те, чому Великдень не міг відбутися, є загальний тон твору, пересичений іронією,⁹ що вказує на брак і неможливість паралельності не тільки між мріями героїв і дійсністю, але й між тим, у що вони вірять, що не раз самі проповідують, і тим, як вони діють, відкладаючи свої ідеали, розмінюючи свої принципи, і так самі собі закриваючи шлях до досягнення тих мрій. Ілько сам кілька разів звертав увагу на потребу мати "чисті руки", щоб кинути на історію золоту й ясну тіль, так як про це згадував стародавній поет Петрарка. Ідеї вічної любови потребують і самопожертви за людей, і прямого та відданого підходу в іншому *модусі*, без іронії. Засіб іронії, як і певне контрастне плянове несповнення образу, у *Патетичній сонаті* тільки підкреслює ще неготовість героїв на стадію Великодня. Ще нема перемоги смерті над смертю. А сам символ Великодня посилює містичність атмосфери, напруження, звертає увагу на інтенцію, намагання, а рівночасно і на несповнену місію і на незрілість до неї. І тоді ще більше стає підкреслена справжня *патетичність* ситуації, але не тільки у значенні емоційности, хвилювання, але патетичність в оригінальному розумінні, з грецького *παθητικός* (патетікос) — схильний до болю і страждання.

Якщо приймати такі твердження, як Поля Рікура, що кожний автентичний символ проявляється у трьох видах — космічному, онеїричному і поетичному,¹⁰ то символ Великодня був саме так представлений у *Патетичній сонаті*. Сам концепт Великодня має космічне забарвлення і за своєю натурою (включно з символікою місяця), і за своїм всегуманним застосуванням. Численні згадки про *майже* — Великдень були немов у сні, маренні — так відповідаючи онеїрич-

ному виду. Поетичний аспект включає всі метафоричні означення, згадані раніше. І всі вони відносилися до умовного Великодня, до того, якого чекали, який мав би прийти, але до нього дія п'єси не дійшла, герої не створили його. У драмі Миколи Куліша *Патетична соната* Великдень не міг відбутися.

---

1. Наталя Кузякіна, "Патетична соната", *П'єси Миколи Куліша* (Київ: "Радянський письменник", 1970), стор. 348.

2. Специфічне зацікавлення привело мене до опрацювання таких тем: структуральна паралельність із сонатою Бетовена, елементи екзистенціалістичного шукання і самовислову, паралельність музики до екзистенціального шукання, метафорика грецької мітології у творі, паралельність літургічних елементів у структурі твору.

3. Mircea Eliade, PATTERNS IN COMPARATIVE RELIGION, transl. Rosemary Sheed (New York: Meridian Books, The World Publ., 1967), стор. 102.

4. У цьому огляді беремо до уваги переважно друковану версію у виданні: Микола Куліш, *Твори* (Нью-Йорк: УВАН, 1955).

5. Після закінчення твору у 1929 р., а потім з доданими деякими змінами 1930 р., Куліш не дістав дозволу ставити п'єсу в Україні. Рівночасно у Ленінграді і Москві кілька режисерів були дуже зацікавлені драмою і хотіли її поставити. Тоді для них і для цензорів Куліш зробив певні зміни, головню в закінченні твору, і так *Патетична соната* йшла кілька місяців у 1931 р. на сценах Росії. Варіант з 1955 р., відомий в діяспорі, ніколи в УРСР не був надрукований, тільки версія, зроблена для театру в Москві і подана у виданні: Микола Куліш, *Твори* (Київ: "Молодь", 1988).

6. Mircea Eliade, стор. 184.

7. Там же, стор. 103.

8. Claude Levi-Strauss, MYTH AND MEANING (New York: Schocken Books, 1979), стор. 48.

9. Нортроп Фрай зараховує подібні твори до групи, що виявлять у творі демонічні мистецькі засоби. Northrop Frye, "Theory of Archetypal Meaning (3): Analogical Imagery, ANATOMY OF CRITICISM" (Princeton: Princeton U. Press, 1957, 3rd prtq 1973), 151-162.

10. Paul Ricoeur, THE SYMBOLISM OF EVIL. Emerson Buchanan, transl. (Boston: Beacon Press, 1967), стор. 10.

ДИВОСВІТИ НАТАЛЕНИ КОРОЛЕВОЇ

Олекса Мишанич

Наталена Королева прийшла в українську літературу, випробувавши свої сили в літературі французькій. Доля зв'язала її з українським письменником Василем Королевим-Старим, який схилив талановиту письменницю до української літератури. Все життя вона була йому вдячною за те, що вивів її "з інших далеких шляхів на шлях українського письменства". Гірко переживала письменниця свою самотність після смерти В. Королева-Старого, не могла змиритися із забуттям, що супроводжувало її у 1940 — на початку 1960-их років.

Спадщина письменниці не вивчена, частина її творів ще не видана, але і те, що свого часу побачило світ і доступне нині для прочитання, свідчить, що Н. Королева — видатне явище в історії української літератури. Найбільша її заслуга в тому, що вона внесла в українську прозу нові теми з античного і європейського світу, успішно продовживши в цьому традиції Лесі Українки. Вона свідомо обходила теми української історії, але намагалася бодай якимись невидимими гранями пов'язати світ стародавніх Скитії, Руси і України з світом античності й середньовіччя. Вона оновила деякі прозові жанри в українській літературі: довела до класичної віртуозності жанр історичної повісти, розкувала жанр літературної легенди, вдало поєднавши язичницький античний, скитський і староруський світ з біблійним, християнським світом. В традиційний стиль і образну мову української прози вона влила свіжий струмінь європейського стилю письма. Її лексика, фразеологія, точність образу і вислову, навіть синтаксичні конструкції речень відрізняють її художній текст від питомо українського тексту з його традиційним стилем і декоративними оздобами. Для індивідуального художнього світу Н. Королевої характерна симбіоза східної і західної культур, язичництва і християнства, синтеза романського, арабського, греко-римського, візантійського і слов'янського світів. До цих світів вона підходить як вчений-археолог, ерудит, людина новітньої європейсь-

Н. Королева. 1942 р.

кої культури. Пишучи твори на світові теми, Н. Королева зовсім не ставила собі за мету пізнавальні і популяризаторські цілі. В центрі її уваги — людина, її духовний світ і її боротьба за утвердження себе й свого ідеалу. Її героїв об'єднує жадоба знань, пошук істини, утвердження високих ідеалів загального добра, братерства і любови.

Зовні життя письменниці може нагадати фантастично-пригодницьку арабську казку, а насправді воно було тяжким і тривожним, суголосним тим історичним і суспільним катаклізмам, свідком і учасником яких вона була.

★

Наталена Королева народилася 3 березня 1888 р. в селі Сан-Педро де Карденья біля м. Бургос у Північній Іспанії. Повне її ім'я за старовинним еспанським звичаєм було: Кармен-Альфонса-Фернандо-Естрелья-Наталена. Мати майбутньої письменниці Марія-Кляра де Кастро Лячерда Медіна-селі померла при пологах. Вона походила із старовинного еспанського роду Лячерда. Батько Наталени — спольщений граф з Чернігівщини Адріян Юрій Дунін-Борковський з давнього роду, що жив в Україні, займався археологією і жив переважно у Франції. Родовий маєток його матері Теофілі з литовського роду Домонтовичів знаходився у с. Великі Борки на Волині. Батько Адріяна Адам Дунін-Борковський загинув під час польського повстання 1863 р., його майно було конфісковане царським урядом. Наталену одразу після народження взяла до себе бабуся Теофіля, у якої вона пробула до п'ятого року життя. Після смерті бабусі дівчинку забрав до себе в Іспанію материн брат Еугенію, старшина королівської гвардії, згодом католицький священик. В Іспанії нею опікувалася також тітка Інеса. Наталену віддали на виховання в монастир Нотр-Дам де Сіон у французьких Піренеях, де вона пробула майже дванадцять років. Тим часом батько одружився вдруге і сім'я оселилася у Києві. Мачуха бажала, щоб її падчерка продовжувала тут навчання. Восени 1904 р. сімнадцятирічна Наталена приїжджає до Києва. Як для дівчини того часу, вона була добре освіченою, знала еспанську, французьку, латинську, італійську, арабську мови. Дома в сім'ї розмовною була французька. Підучивши за зиму російську мову, вона вступила до Київського інституту шляхетних дівчат (де була ученицею Миколи Лисенка), який закінчила за два роки. Їй готували вторований шлях для дівчат її становища — вигідне одруження і спокійне існування. Батько й мачуха підшукали нареченого, але Наталена й чути не хотіла про одруження і поїхала здобувати вищу освіту. Спочатку вона вчилася в Петербурзі, закінчила там археологічний інститут, одержала ступінь доктора археології, потім зайнялася єгиптологією і водночас вчилася в Петербурзькій мистецькій академії, після закінчення якої одержала диплом "вільного художника". Батьки

наполягали на її одруженні з нелюбом. Тоді Наталена йде на нечуваний у шляхетському роду вчинок — поступає у французький Михайлівський театр у Петербурзі, а далі укладає контракт з паризьким "Театр гімназе", що гастролював тоді в столиці. Незважаючи на успіх на сцені, театральна кар'єра Наталени не вдалася через слабе здоров'я. Вона залишає театр, лікується на Закавказзі, а потім виїжджає в Західню Європу, де продовжує лікування, займається мистецтвом і археологією. Ці роки були чи не найкращими у її бентежному житті. Вона побувала в Іспанії, Франції, Італії, країнах Близького Сходу, знову виступила в оперних театрах Парижу і Венеції (співала партію Кармен в опері Ж. Бізе), взяла участь у археологічних розкопках Помпеї і в Єгипті, від 1909 р. почала систематично виступати з художніми творами і науковими статтями у французьких літературних і наукових журналах здебільшого під псевдонімом "Брат Іван".

Перша світова війна застає Н. Королеву у Києві, куди вона приїхала до хворого батька, який незабаром і помер. Тут за нею було встановлено поліцейний нагляд, на її квартирі вчинено обшук. Не маючи змоги кудись виїхати з Києва, оскільки кордони були закриті, вона поступає сестрою милосердя до Червоного Хреста в російську армію. Майже три роки пробула Наталена на війні, одержавши за цей час солдатський хрест "за храбрість", три поранення, тиф і кілька запалень легенів.

Особисте життя Н. Королевої під час війни склалося драматично. Вона одружилася з офіцером російської армії, громадянином Ірану, який невдовзі загинув під Варшавою. Відпровадивши домовину з тілом чоловіка до Ірану, Наталена повернулася до Києва. Війна наближалася до кінця. Разом з мачухою вона записалася в групу чеських репатріантів і виїхала до Львова. В містечку Красне біля Львова жили родичі мачухи, і вони вирішили їх відвідати. Тут мачуха захворіла і раптово померла. Наталена прибула до Праги як член дипломатичної місії УНР і почала працювати в системі народного шкільництва. У Празі вона зустрілася з Василем Королевим-Старим, чільним діячем місії, якого знала ще з Києва як письменника, культурно-громадського діяча і видавця. Вони одружилися, придбали скромний будиночок на околиці містечка Мельнік біля Праги і прожили там до кінця днів своїх. В. Королів-Старий займався літературною, педагогічною, мистецькою діяльністю. Помер раптово 1941 р. після чергового допиту в гестапо. Н. Королева, живучи в Мельніку, все своє життя присвятила літературній праці. Писати художні твори українською мовою Наталена Королева почала з 1919 р. за порадою чоловіка. Перше її оповідання українською мовою "Гріх (З пам'ятної книжки)" було надруковане у віденському українському тижневику *Воля* 15 січня 1921 р. за підписом "Н. Ковалівська-Королева". З того часу протягом понад двадцять

ти років всі західньоукраїнські, буковинські, закарпатські українські журнали, а також журнали, що виходили у Чехословаччині, вміщували її твори — нариси, легенди, оповідання, повісті.

У тридцяті роки — зоряний час у літературній творчості Н. Королевої — виходять основні її книги, що принесли їй широке визнання й популярність: збірка легенд *Во дні они* (1935), повісті *1313* (1935) та *Без коріння* (1936), збірка оповідань *Інакший світ* (1936), повісті *Предок* (1937) і *Сон тіні* (1938), *Легенди старокиївські* (1942–1943). Після війни без відома авторки у Чикаго випущено її повість *Quid est veritas?* (1961), завершену ще у 1939 р. Останні роки життя письменниці жила самотня, всіма забута, заробляла на прожиття приватними лекціями французької та еспанської мов. Їй судилося ще побачити віддруковані аркуші своєї книги *Сон тіні. 1313*, яка вийшла 1966 р. у Пряшеві заходами відомого чеського україніста д-ра Ореста Зілінського.

Померла письменниці 1 липня 1966 р. в Мельніку.

*

Шлях Н. Королевої до української літератури тривав досить довго й почався він одразу після її прибуття до Києва. Батько Наталени був прихильним до українського народу. В повісті *Без коріння* вона розповіла, як у перші ж місяці після приїзду до Києва він прищеплював героїні "обов'язок до народу, серед якого живеш. Особливо ж, коли це народ скривджений і поневолений, не вільно ані погорджувати ним, ані бути байдужим до нього та його потреб. Бо лицарський обов'язок і присяга зобов'язують боронити всякого скривдженого й воювати за слабого".

Зовнішнім поштовхом до писання творів українською мовою була для письменниці порада і підтримка близької людини — Василя Королева-Старого. Внутрішньо вона була цілком підготовленою до цього важливого кроку, свідомо прийшла в українську літературу, визнаючи при тому, що "ні походженням, ні родом" не є чистою українкою, що її психіка не розвинулась на Україні. Знайомство її з Україною було досить поверховим, бо вона мало жила серед українського народу, не мала можливості глибоко осягнути його ментальність.

Думками письменниці не розлучалася із своєю батьківщиною — Еспанією, але ставлення її до України, її народу і культури було піднесено романтичним: на Україні вона знаходила сліди античної культури, і це її особливо приваблювало: "Еспанія була і буде завжди моєю батьківщиною! Україна ж є для мене куточком грецької Аркадії — країни Психе-Аркадійки, — в якій залишилось, може, більш відгуків Еллади, як у сучасній Греції, на яку різні нееллінські впливи поклали свою патину. Може я помиляюсь? Що ж — *errari humanum est!*" ("Людині властиво помилятися" — лат. — Ред.).

У цих висловлюваннях ми знаходимо ключ до розуміння "українства" письменниці, її ставлення до правіку України, що знайшло своє втілення в її художніх творах — *Легенди старокиївські, Прєдок*, навіть у повісті *Сон тині*. Київ, побачений очима вихованки інституту шляхетних дівчат, а потім під час Першої світової війни, не дав їй достатніх вражень про Україну, її народ і культуру. Життя серед української еміграції в Чехословаччині теж мало сприяло її глибокому ознайомленню з життям України і національним характером українців, тому вона лише окремими гранями своєї творчості торкається українського регіону.

Редакції тогочасних українських журналів неохоче брали до друку твори Н. Королевої, їх насторожувала широта світогляду письменниці, її світові теми. Редактори посилали їй листи, які вона згодом зрезюмувала такими словами: "Киньте вже писати про тих осоружних чужинців! Яке нам діло до ваших греків, римлян чи арабів? Пишіть про запорожців!" Та це не зупиняло письменниці, що була свідомо свого покликання, мала свої улюблені теми, від яких не відступала ні за яких умов. Їй були близькими й Іспанія, і Франція, й Італія, і Єгипет, і Близький Схід та Кавказ, і Польща та Україна, і Чехія, де вона прожила понад 35 років. Вона вільно володіла вісьмома європейськими мовами, була енциклопедично освіченою, високоєрудованою людиною, що своїм інтелектом і художньою творчістю піднялася понад дрібні вузькопартійні, клясові, національні й релігійні чвари й передсуди. Ставши українською письменницею уже в зрілому віці, Н. Королева свідомо окреслила і тематику своєї творчості, і її жанрово-стильові параметри: писала про те, що добре знала в наслідок своїх наукових історико-археологічних студій, що спостерігала впродовж свого життя, що сприяло утвердженню своєї концепції людини — сильної особистості, морально чистої, неушкоджені спокусами сього світу, що відстоює своє "я" і у всій своїй діяльності керується вищими помислами вселюдського братерства й любови.

Вже саме життя Н. Королевої, переплетення її родоводу склалося так, що її творчість втілила синтезу двох культур — європейської і української. В українську культуру вона принесла новий струмінь європеїзму і античності — і не стільки на рівні теми, скільки на рівні духу, високого інтелекту, навіть європейського стилю письма. Свій небуденний талант вона присвятила художньому відтворенню тих призабутих і затемнених сторінок української історії, що в'яжуть її з давніми культурами античного й європейського світу. Її не вабила суто українська тема, а манили ті світлі промінчики, що з доісторичних часів в'язали населення Подніпров'я з іншими світами.

*

Залишилася незавершеною перша автобіографічна повість Н. Ко-

ролевої "Золоте Серце", що на початку 30-их років уривками друкувалася у львівських журналах *Літературно-науковий вісник*, *Жіноча доля*, *Дзвони*. У ній розповідається про життя героїні перед Першою світовою війною.

Протягом 1936 р. в журналі *Дзвони* надруковано другу автобіографічну повість письменниці "Без коріння". Того ж року вона з'явилася окремою книжкою. У ній письменниця змальовує життя своєї юної героїні від часу її приїзду з Еспанії до Києва і до закінчення Київського інституту шляхетних дівчат. Письменниця провела свою героїню крізь всі темні закамарки непривітного домашнього й інститутського життя. Уже в цій повісті проявився не лише епічний, а й великий ліричний талант Н. Королевої. Вона розповідає про події, пропускаючи їх через своє серце, їх пронизує сильне авторське почуття, ліричне я.

Помітне місце у творчості Н. Королевої середини 30-их років посідають дві книжки — *Во дні они* та *Інакший світ*, у яких зібрано оповідання, що частково друкувалися у різних журналах, переважно у *Дзвонах*.

Книга "Во дні они" — це художньо опрацьовані євангельські легенди з життя Ісуса Христа. Скупі євангельські факти про ту чи іншу подію в житті Христа і його учнів розгорнуто тут у цілі оповідання, наповнені живим життям давноминулих часів з психологічною і філософською підосною. Біблійні постаті й епізоди письменниця вводить у шоденне життя і побут простолюду, наближає їх до розуміння і сприйняття своїми сучасниками без будь-якого дидактизму й моралізування.

П'ятнадцять оповідань другої книжки письменниці *Інакший світ* — це калейдоскоп різних незвичайних подій, які відбуваються в різні часи, в різних країнах, але всі мають релігійне забарвлення. Чи то письменниця веде свою юну героїню у гори Вірменії, де вона чудом врятується від розбурханої стихії і родово-племінних ворожнеч, чи розповідає про життя первісних християн, чи переповідає середньовічні християнські легенди — її письменницька уява ширяє від Кавказьких до Піренейських гір, від пишних римських палат до убогих монастирських келій, показує, як любов і чисті людські взаємини перемагають релігійні і кастові догми й передсуди християн і язичників, стародавніх римлян і "варварів".

"Інакший" чи "інший" світ Н. Королевої — це лише окремі епізоди, бо не життя святих визначають провідну ідею збірки, а сильна вона правдивим відтворенням життя простолюду — вірменських, італійських, еспанських селян, монастирських послушників, людей убогих і покривджених, які тягнуться до чогось вищого, шукають якихось ідеалів: любові, добра і щастя людини.

*

Першим великим твором Н. Королевої, що приніс їй широке визнання, була повість *1313*. В основу її сюжету покладено середньовічну легенду про винайдення на початку XIV ст. в монастирській лабораторії стрільного пороху. Звернувшись до цієї теми, письменниця художньо відтворила не стільки зовнішню фабулу, тривалий і нелегкий шлях до цього "диявольського" відкриття, скільки показала обставини, у яких народжувалася нова людина, людина доби Відродження, розум якої ставав на службу вселюдському поступу.

Головну увагу письменниця зосереджує на роздвоєнні душі героя. Своєю працездатністю, знанням, винаходами Бертольд досяг вершин почестей і слави, увірував у свою винятковість, забувши про свої щоденні обов'язки звичайної людини, що повинна виконувати весь той кодекс чисто людських, моральних приписів, що їх дотримуються люди, серед яких він добровільно опинився. Він не може ще стати бунтарем, але прагне відірватися від сірої маси, ставить свої виняткові здібності на службу поступу, вбачаючи у своїх винаходах і безсмертя душі.

Повість *1313* Н. Королевої чи не єдиний твір в українській літературі, що опрацьовує тему західноєвропейського середньовіччя. Майже ніякі сюжетні нитки не в'яжуть його зі слов'янським світом і давньою Україною. Змальований письменницею образ спочатку молодого лицаря, а потім ченця-винахідника Бертольда не має виразних національних рис. Це — скоріше тип загальноєвропейський, що ввібрав у себе риси людини раннього Відродження з її жаждою пізнання світу.

Вершиною літературної творчості Н. Королевої є повість *Сон тіні*. Моттом до неї взято слова староримського автора Піндара "Людина? Тіні сон", що концентрують у собі думку про хисткість людського щастя. Історичною основою повісти стали події першої половини II ст. по Хр., що відбувалися в єгипетському місті Александрії за панування римського імператора Публія Елія Адріана (117-138).

Н. Королева брала участь в археологічних розкопках в Єгипті, цікавилася життям і побутом Александрії — одного з найкультурніших міст стародавнього світу, в якому схрещувалися орієнтальні і греко-римські впливи.

Імператор Адріан уславився як один із великих будівничих Римської держави. Під час його приїзду і тривалого перебування в Александрії втопився у Нілі його улюбленець і наслідник престолу, грек за походженням, Антіной. Ця трагічна подія тяжко вразила Адріана, він домігся обожествлення свого фаворита. Сюжет повісти побудовано на незвичайному коханні між простою єгипетською танцівницею Ізідою — Ізі і престолонаслідником Антіноєм, яке трагічно обірвалося через різні придворні інтриги.

Ізі — найкращий жіночий образ у всій творчості Н. Королевої,

поетична душа, що символізує собою чистоту, скромність, вірність мистецтву і своєму покликанню. Її мати — проста жінка, вдова по комонному військовому старшині, що прибула до Александрії з Тінгітанської Мавританії. У ході розповіді з'ясовується, що батько Ізі був грецьким полонянником із берегів Бористена. Ізі підсвідомо береже пам'ять про батька і його далеку батьківщину. Бодай цим невеличким деталем Н. Королева пов'язала античний світ, пишну Александрію із маловідомими тут краями, що стали пізніше Руссю.

Про дальшу долю своєї героїні Н. Королева розповіла у повісті "Останній бог", що залишилася ненадрукованою.

За задумом письменниці повість *Предок* мала складати першу частину автобіографічної трилогії. Другою частиною вона вважала повість *Без коріння*, а третя частина — "Сестра" (оповідь про свою роботу сестри милосердя на фронтах Першої світової війни) залишилася незавершеною.

Повість "Предок" посідає у творчості Н. Королевої особливе місце як сторінка історії свого роду, вона писала її з великою увагою і любов'ю. В основу повісті лягли родові хроніки еспанських предків письменниці, історія життя Дона Карльоса Лячерди, що жив у першій половині XVI ст. Та знову ж її вабить не показний бік життя еспанських грандів, близьких до королівського двору, а непостійність і зрадливість людської долі, тяжкі випробування, що їх переживають герої повісти, рятуючи життя від еспанської інквізиції.

Молодий лицар Карлос де Лячерда, переживши ще тяжку душевну драму розлуки з коханою, змушений обрати для себе один шлях — покинути батьківщину і відбутися тривалу паломницьку подорож на Близький Схід — поклонитися Гробу Господньому. Безліч пригод і тяжких випробувань чекало молодого лицаря Лячерду, та з усіх він виходить чистим, вірним своєму лицарському слову і обов'язку. Він знайомиться з Адамом Дуніном-Борковським, шляхтичем з Волині, що перебував в турецькому полоні. Вони широко заприятелювали і після прибуття викупу Адам запропонував Карльосові їхати з ним на Волинь. Карльос погоджується, обирає Волинь другою своєю батьківщиною. Так Н. Королева, користуючись певними джерелами і художнім домислом, звела до купи два роди своїх предків по материній і батьковій лінії. В останніх двох розділах повісти художньо відтворено те невідрадне релігійне життя Волині першої половини XVI ст., коли починає зароджуватись розбрат між православною і римо-католицькою вірою, визріває ідея унії.

Як остання представниця згаслого вже роду Дунін-Борковських, Н. Королева з честю виконала свій родинний обов'язок, всебічно висвітлила бентежне життя своїх далеких предків. Повість *Предок* була задумана не як сімейна хроніка, а як широкомаштабний художній твір, що розв'язував цілий комплекс проблем пізнавально-

го, виховного, філософського і морально-етичного пляну. Ще одну свою тугу реалізувала Н. Королева у повісті *Предок*, тугу, яку виношувала все життя і підкріплювала власним життєвим досвідом. Це — туга за людською спільнотою, пошуки тих одвічних чинників, що об'єднують людей різного соціального становища, національного походження, психічного складу, різних релігійних переконань. У повісті вона об'єднала в одне ціле кілька досить розмаїтих регіонів, провівши крізь них свого героя, що не заражений суто еспанським патріотизмом і релігійним фанатизмом, а завдяки своєму високому інтелектові, політичній і релігійній толерантності легко вживається в мусулманський арабський і православний слов'янський світи.

Широка освіта і цільний світогляд письменниці допомагає їй звертатися до джерел духовності інших народів і перекидати місток від давнини до сучасності. Вона не шукала у минулому темних сил, не ідеалізувала подій, явищ і людей пересічних, що забувалися вже найближчими поколіннями, а шукала те високе, благородне й вічне, що було владне над всіма часами, впевнено відсіювала зерно від куколю. Лицар Карльос довго піддавався всім спокусам сього світу, але обставини склалися так, що він мусів побороти свої пристрасті, упокорити свою гординю, морально відродитися й почати нове життя на новій землі. Є в цьому образі певна доля ідеалізації, але в цілому він не виломлюється ні зі своєї доби, ні зі здорових світоглядних засад письменниці.

У 1939 р. Н. Королева почала друкувати у львівському журналі *Дзвони* нову історичну повість з життя давньої Юдеї і Риму — "Quid est veritas?" ("У чому істина?"), але її публікація залишилася тоді незавершеною. У цій повісті письменниця звернулася до своєї улюбленої теми — початків християнства. Головний герой повісти — відомий з Біблії римський прокуратор Юдеї Пилат Понтійський, що, умивши руки, віддав на розп'яття Ісуса Христа. Н. Королева художньо відтворила даліше життя Пилата, показала, як він карався за вчинений злочин. За легендою, Пилат доживав віку в Іспанії, у повісті є спроба віднайти його сліди в рідних місцях письменниці — у місті Бургос.

У річищі своїх археологічних та історичних зацікавлень Н. Королева звернулася до такого літературного жанру як легенда. І це не випадково. Вона бачила, що історичні легенди містять цінний матеріал, котрий може стати основою літературного твору. Як українська письменниця, що здобула вже визнання, вона хотіла звернутися до українських тем і відтворити у художній формі сюжети давньоукраїнської історії. Так виникли *Легенди старокиївські*, що стали оригінальним і видатним явищем української історичної белетристики.

Опрацьовуючи біблійну і античну мітологію, природно, що Н. Королева звернулася і до легенд старокиївських. Над цими джерела-

ми письменниця працювала впродовж багатьох років — вивчала джерела усні і літературні, шукала зв'язків докиївських і київських легенд зі світом легенд античних, візантійських і скандінавських. У виборі тем і образів вона відштовхувалася від усних і письмових джерел, нанизуючи на уже відомі схеми своє мереживо. Треба було дуже впевнено почувати себе в художній структурі легенди, щоб знайти спосіб стику Гераклових часів із землею Подніпров'я, або ж накласти легенди Піренеїв на ці ж старокиївські землі. Саме у легендах, хоча б у тій же знаменитій корсунській легенді, вона хотіла бачити перехресні впливи двох різних культур, різних світоглядів — слов'янського і античного, слов'янського і романського, слов'янського і візантійського.

Цикл *Легенд старокиївських* був завершений Н. Королевою на початку 1940-их років. Він вийшов у двох випусках в дуже скрутні для Європи часи, не був належно ані проаналізований, ані оцінений, до читача в Україні не дійшов зовсім. Можна нині дивуватися зі сміливості і широти польоту наукової думки і художньої фантазії письменниці: вона написала 25 легенд-оповідань, кожне з яких може стати предметом окремої розмови, містить у собі цілий комплекс ідей, думок, фактів, спостережень, художніх перевтілень. Письменниця пересадила на український ґрунт цілу китицю квітів з античного світу і вони прийнялися тут, розцвівши яскравим цвітом. У невеличкій передмові до циклу авторка образно говорить про їх походження, про необхідність людської душі тримати зв'язок з минулим, з Доброю Матір'ю-Землею, що дає людині не лише плоди, але й душу для зберігання зерна правди. Письменниця не переоцінює свій труд, просить не шукати в них "строгої науковости", бо вони "не вислід розшуків, дослідів, розвідок, студій. Це лише квітки, виплекані двома невтомними садівничками. Мрія — наймення одної, друга ж зветься — Любов".

Зовні *Легенди старокиївські* можна поділити на три тематичні цикли: легенди скитські, легенди княжої Русі і легенди, пов'язані з Києво-Печерським монастирем. Більшість їх сюжетів — відома ("Аскольдова могила", "Перуново прокляття", "Стугна", "Кирило Кожум'яка", легенди про Феодосія Печерського, художника Аліпія та ін.), взята із старокиївського життя. Проходять через них герої біблійної і античної мітології, скандінавських саг, дії яких так чи інакше пов'язані з Києвом і Подніпров'ям.

В окремих легендах у формі художньої розповіді письменниця ставить і розвиває наукові гіпотези, які знаходять підтвердження у наш час. Так, у легенді "Аскольдова могила" проведена думка про перше Хрещення Русі за часів князювання Аскольда у Києві. На її думку, Аскольда вбили не варяги, а місцеві прихильники язичництва, що не могли простити йому зради язичницької віри. Споруджену на місці загибелі Аскольда церквою також спалили язичники і

лише у 1113 р., коли у Києві княжив Мстислав Володимирович, на Аскольдовій могилі була збудована Свято-Миколаївська церква. Гіпотеза про перше Хрещення Русі підтверджена і науково обґрунтована в літературі, що з'явилася до 1000-ліття християнства на Русі, зокрема у монографії М. Брайчевського *Утвердження християнства на Русі* (1988).

Хто нині скаже, скільки правди у стародавній легенді, що Олена, мати візантійського імператора Константина, теж народилася на скитській землі, що саме в її честь київська княгиня Ольга після Хрещення прийняла хресне ім'я Олена. Багато цікавих фактів нашої прадавньої історії видобула письменниця з легендарних, археологічних і літописних джерел, опрацювала їх на стику з старогрецькими, візантійськими і скандинавськими джерелами, створивши кольоритну мозаїку присутності Скитії, Давньої Русі і України у загальноєвропейському історичному і культурному процесі. Вона мала на це повне право і як вчений-археолог й історик, і як художник слова.

Легенди старокиївські були лебединою піснею Наталени Королевої. Умови для її літературної праці склалися несприятливо, і вона після цієї книжки не видала нічого нового.

В останні роки життя письменниця знову звернулася до автобіографічної прози: у 1958 р. завершила роботу над повістю "Шляхами і стежками життя", у якій змальовує життя своєї героїні Естрельї від дитинства до глибокої старости. Дещо тут повторено з того, що вже було сказано у повісті *Без коріння* та інших автобіографічних творах, але текст написано новий. Повість залишилася не надрукованою. Вона підсумовує всю творчість письменниці, містить чимало влучних спостережень і мудрих роздумів про тривожне життя Європи першої половини ХХ ст.

Довгими десятиліттями із далеких і чужих світів йшла до нас Наталена Королева. Йшла з найкращими помислами і чистим серцем, щоб збагатити нашу духовність, розширити наші обрії, допомогти нам утвердитися у вселюдській культурі як великому народові, що має свою багатотисячолітню історію.

МАЛЬОВНИЧА УКРАЇНА

Віктор Соловийов

Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Між ярами над ставами
Верби зеленіють.

Т. Шевченко "Сон".

Традиційний український краєвид із тополями, хатами під стріхою, вітряками і качками, що гойдаються на блакиті хвиль... Годі, майже неможливо повірити, що ця картина, настільки подібна до народного українського живопису на зламі XIX-XX століть, намальована цілком недавно, що поряд живе митець, обдарований гідною подиву здатністю бачити минуле так, ніби воно віддалене не в часі, а в просторі, коли окремі деталі губляться, але головне проглядається з доскональною ясністю.

Картини дніпропетровського художника-аматора Віктора Лободи переконують в тому, що тема "Мальовничої України", оспівана великим Шевченком, Куїнджі, Васильківським, Левченком, є невичерпною. Заангажована спрямованість сучасного українського живопису на круті зміни національного краєвиду зробила тему "Мальовничої України" (мальовнича — тобто не в останню чергу — гарна) недоспіваюю. Минулі десятиліття, що радикально змінили образ рідної землі, змушують наново побачити традиційний український краєвид, який все ще перебуває в пам'яті старшого покоління. Художник малює, користуючись очима пам'яті і етнографічні подробиці натурального живопису тепер не заслоняють типового.

За вікном крихітного помешкання безупинно гуркотить вулиця, однойменна з містом, а Віктор Лобода неквапливо пише пейзаж-спогад. Із зворушливою чистотою в гранично скромних, спокійних картинах з любов'ю і цнотливою ніжністю він, ніби археолог, котрий добуває дорогоцінну вазу з праху віків, відновлює традиційний краєвид степової України з його повним світлою гармонією і тиші спокоєм. Марево полудня знебарвлює найбільш яскраві фарби, на полях опливає золоте стиглого хліба, але ось спека спадає і попівденному швидко накидає ніч на поле, що остигає, шовкове шатро з тоненьким серпом місяця і вечірньою зорею, які сприймаються вже не просто зображенням, але традиційно поетичним зворотом. Живопис Віктора Лободи природно змикається з народною українською піснею. Фолклорний початок, абсолютно не

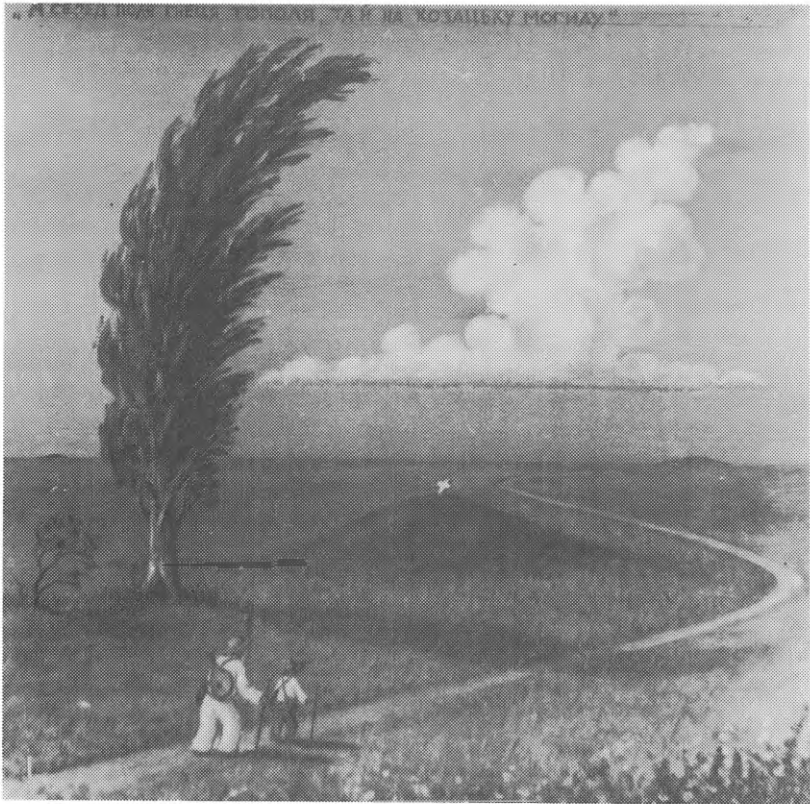

Віктор Лобода, *Теплим ранком сонце встало...* (олія)

навмисний, дуже багато визначає в цих картинах. Художник вдало уникає солодкавості, сентиментальної розлізлості в інтонації образотворчої сповіді. Тут немає "української журавлини", туристичної поверхневості. Все подано дещо віддаленим, остудженим, і цьому, безперечно, сприяє часова відстань. Це — історичні пейзажі в найточнішому, найбільш дослівному розумінні цього поняття.

Відповідність повної внутрішньої гідності і благородства позиції митця, його епічного настрою з конституційними моментами золотих надбань українського фольклору дозволяє пейзажистові відчувати себе господарем у роботні, де історично трудився національний геній. Звідси та легкість, та органічність, з якою митець здійснює "переклад" поетичного слова на мову живопису. Почув, скажімо, В. Лобода глівівську "Журбу", і ось перед нами картина "Стоїть гора високая..." Все тут побачене і, водночас, — пильно. Якщо у поета відзначено, "де в'яжуться човни", то і в краєвиді це є. Адже з пісні слова не викинеш. Традиційний український зображувальний фольклор не оминав слова. Ті ж "Козаки-Мамаї", наприклад, включали часто обширні тексти. Так само і в картинах Віктора Лободи можна побачити напис, назву краєвиду, коротке: "Хмаринка", "Хліб", або широкі, поетичні: "Хата моя, біла хата", "Ой, у полі верба", "Ой, чия ж то хатонька край води"... Робиться це, звичайно, не для наслідування старого малярства (знаходити аналогі — наша турбота), а за внутрішнім покликком. І, написаний просто поверх краєвиду, він ширяє в небі разом із хмаринками, оцей рядок наївним курсивом, не руйнує картини, але стає ще однією її невід'ємною рисою.

Як могло виникнути таке малярство? Що покликало його до життя? Надміру швидка зміна тисячолітнього життєвого укладу і краєвиду в результаті великого історичного перелому викликала відчуття недомовленості художнього літопису, початого Т. Шев-

Віктор Лобода, *А серед поля гнеця тополя...* (оля)

ченком. Пензлем В. Лободи рухає гостре відчуття необхідности естетично компенсувати втрату історично приреченої, але не викоріненої краси патріархального укладу і побуту, гідної збереження в пам'яті нащадків-спадкоємців національних матеріяльних та духовних вартостей. Виразніше це завдання могло бути відчуте митцем із покоління, на очах котрого відбулися всі ті переміни. І гостре бачення художника пояснюється тим, що раніше ніколи не стояло завдання закарбувати пензлем останнього свідка, історично складену вікову історію народного життя, що раптом, вся цілком, пішла в минуле.

На початку голодних 20-их художник, тоді ще хлопчина, пішки відмірював 80 верст із Катеринослава до тітки на село. Перед його дитячими очима, котрі запам'ятовують все і назавжди, лежав великий, ще не переораний степ. Відкрите, високе небо. Ковила,

Віктор Лобода, *Над Чумацьким шляхом* (олія)

тирса. З кургану стрімко зривається орел. Через 40 верст був колодязь, коло котрого перепочивав і душою настільки єднався з природою, що здригався, коли перед ним виростав подорожній з його "Малко, куди крокуєш?"

Ці місця на Нікопольщині пізніше частково опинилися на дні Каховського моря.

Потім були громадянська війна, голод, біржа праці, Фінляндія, війна... Після війни — нелегка праця акумуляторника телефонної станції. Малював і до війни, коли-не-коли, але в часі війни все пропало. І ось, вже на пенсії, цілком віддався таїні улюбленого малярства. (А скільки у нас нагромаджено табу на цьому шляху! "Ніде не вчився? Значить, — не вмієш малювати").

За своєю концепцією краси національного краєвиду картини

Віктор Лобода, *На баштані* (олія)

Віктора Лободи близькі до Венеціянова, котрий першим побачив найбільш характерні естетичні вартості не тільки національного російського побуту, але й пейзажу. Тільки Венеціянов, так би мовити, вітався з національним ландшафтом, як перший, хто в нього увійшов, а В. Лобода прощається з тим, що уже стало минулим. Як і Венеціянов у російському, Лобода в українському патріархальному краєвиді бачить найбільш типове, яке повністю співпадає з фольклорним історичним самовідчуттям народу.

Звичайно, можна і тепер знайти кутки національного ландшафту, котрі порівняно мало змінилися, але митець, вочевидь, бачить свою місію не у фіксації етнографічних реліквій, що мають статус заповідників або музеїв під відкритим небом. Він творить синтетичні пейзажі, які передають, — хоч на матеріалі тільки особистого досвіду, особистої пам'яті, — образ Придніпров'я.

В малярстві В. Лободи присутнє тверезе розуміння неминучого історично обумовленого прощання із старим краєвидом, що відбився, як берег у ріці, у всіх пластах народної культури і, передовсім, у піснях, мелосі. Це — дорогоцінні мемуари про Україну минулу, написані, як і належить художникові, не пером, а пензлем. Мудрий і добрий погляд митця воскрешає для нас не так давнє, але вже далеке, що щезло з очей за "пагорбом" історії, минуле рідного краю, яке складає суттєву частину біографії майстра. Сказавши "майстра", я не обмовився. Сучасна світова художня культура багатогранна і демократична, і маленькі

Віктор Лобода, *Зимовий вечір* (олія)

шедеври художника В. Лободи, слід гадати, займуть в ній своє місце. Адже стали її золотим фондом картини Анрі Руссо, Ніко Піросмані, Никифора з Криниці..

Те, що зробив Віктор Лобода, міг здійснити представник лише його покоління і вже в цьому унікальність тих кількох десятків картин, що складають єдину історичну пейзажну Україніану. Цікаво, що й сам митець відчуває, що зі збудованої ним хати не можна вийняти ні однієї цегли. Вже підписані ним самим роботи в дар дітям та онукам залишаються все таки в його помешканні. Він хворобливо реагував на те, як одна корислива людина взяла дві картини ніби на республіканську виставку і заспокоївся лише після повернення їх додому. Але при всій своїй унікальності творчість Віктора Лободи відображає сучасну культурну тенденцію до все більш глибокого погляду на проблеми коренів, яким відповідає і, скажімо, "Прощання з Матерою" Валентина Распутіна, що викликала такий резонанс.

Дніпропетровськ вважають містом металюргів. Метал — хліб сучасної цивілізації. Але, як і не єдиним хлібом живе людина, так і місто не може стояти на одному металі. І Віктор Лобода, митець, котрий, переборюючи старечі болі, безперервно творить красу, складає його дорогоцінне надбання.

ФЕДІР ЕРНСТ

Сергій Білокінь

В історії українського мистецтвознавства багато імен, багато постатей дослідників. Одні працювали у вигідніших життєвих умовах, інші — в тяжчих. Одні зробили багато суттєвого, зібрали до музеїв силу пам'яток, які інакше просто загинули б, вивчали їх, друкували першорядні, ґрунтовні розвідки. Інші — більше користали зі свого становища, причому про декого відомо, що за покликом душі вони писали доноси (таким був, наприклад, С. Раєвський). Це були, кажу, різні люди, і різну наукову і, сказати б, морально-етичну спадщину вони по собі лишили. Так от, серед усіх них, серед імен найглибших дослідників і серед найблагородніших людей одне з найсвітліших — ім'я Федора Ернста.

Федір Ернст

Сьогодні вже мало хто пам'ятає його.

Теодор-Ріхард (або Федір) Ернст (1891-1949) народився у Києві, в родині, де обов'язок і труд ставили понад усе. Видатний бібліограф Федір Максименко розповідав якось, що Ернст показував йому щоденника свого дядька-окуліста Е. Неезе (помер 5 березня 1930 р. — Центральний державний архів-музей літератури та мистецтв, ф. 113, оп. 1, ч. 36, арк. 2). З винятковим педантизмом описував старий лікар перебіг своєї смертельної хвороби. Тут були і його суб'єктивні відчуття, і об'єктивні дані, й оцінки. Нотатки велися до останнього дня, до останньої години. Останній запис: "Настає природна смерть".

Вищу освіту Федір почав здобувати у Берлінському університеті, де слухав лекції Едуарда Маєра та автора семитомової *Історії воєнного мистецтва* Ганса Дельбрюка. З другого курсу, подолавши великі перепони (через неможливість здобути поліцейське свідоцтво про "благонадійність"), він навчавсь в університеті Київському. Тут він працював під керівництвом мистецтвознавця Григорія Павлуцького.

Протягом 1912-1913 років Ернст написав дослідження на медальну тему — "Київська архітектура XVII-XVIII ст.". Він зібрав величезний матеріал по таких, уже й тоді рідкісних виданнях, як губернські та єпархіяльні *Ведомости*, *Труди* археологічних з'їздів тощо. По цілому їхньому масиву він пройшов фронтально, систематично. А девізом праці студент поставив три слова: "Київ мене породив" (латинською мовою).

Згідно з відгуком Г. Павлуцького, що відзначив "дивоглядну терплячість" Ернстову в доборі потрібних йому відомостей, синкліт київських вчених присудив йому золоту медаль. Кілька уривків з цієї праці Ернст видрукував згодом у вигляді окремих статей. Як добросовісне зведення фактичного матеріалу, в багатьох розділах праця не застаріла й досі і чекає на так само добросовісну публікацію.

Тоді ж таки Ф. Ернст видав кілька робіт з киевознавства, передусім розвідку з історії досліджень Ірининської церкви, яку він виконав з нагоди розкопок 1913-1914 рр. Молодий вчений описав також церкву села Нові Петрівці, яку випадково знайшов, уже в напіврозібраному стані. На засіданні історико-етнографічного гуртка прочитав, а потім надрукував у журналі *Україна* рецензію на присвячену містові книжку З. Шамуріної.

Коли почалася світова війна, як німецького підданого, Ернста заарештували й заслали за Челябінськ, де він провів тяжкі три роки. Саме становище засланця, залежність від місцевого "начальства" прикро його гнітили.

Живеться мені тут, — писав він звідтіля, — на диво паскудно. Навряд чи Ви навіть уявляєте собі, що це значить — добре повештавшись по білому світі, споживши з дерева пізнання добра й зла — потрапити до такої глушини й сидіти, не сміючи рухатись, як замаринованому в банці. Від кожного сільського Матюхи сподіватися плювка чи триповерхового виразу, шанобливо потискувати руку стражникові й тремтіти перед паном урядником. Не кажу вже про пана волосного писаря, що тільки за дуже доброго настрою простягає мені два пальці. [...] Давно б уже повісився, та найближчий телеграфний стовп за 60 верстов відси.

Для довідки. Ернст подав прохання про перехід до російського підданства ще в 1913 році, і його зразу ж задовольнили. Але один з чиновників генерал-губернаторської канцелярії це рішення приховав, сподіваючись на хабаря. (Рукописний відділ Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР, ф. 13-3, од. зб. 47, арк. 2).

І знов Київ. Тільки Ернст його не впізнав: місто вирувало. До Києва докотилася революція.

Для людей мистецтва всі ці метаморфози, численні зміни влад,

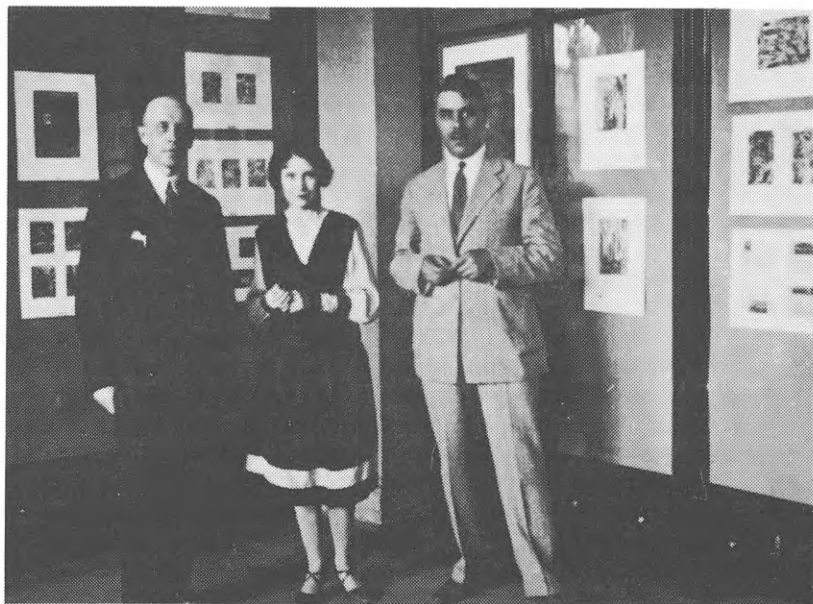
воєнні дії мали ще свій спеціальний аспект. Картини, скульптури, книжки не вміли рятуватися ні від пожеж, ні від бомбардування, — вони просто гинули. Природжений кабінетний вчений, Ернст не міг стояти осторонь. З головою поринув він у роботу, ставши за вченого експерта Губкопмису. "Доводилось робити, — згадував він, — справжні труси або розкопки, — так, з темної ями на горищі дому Бродського було витягнуто портрет Бісмарка пензля Ленбаха [...]. Музейні діячі працювали як пожежна команда, часто в небезпеці, завжди тягали речі на власній спині [...]".

З ініціативи Георгія Лукомського, що очолював тоді архітектурний відділ Вукопмису, під керівництвом Ф. Ернста у 1919 р. в Києві було проведено реєстрацію всієї цивільної архітектурної старовини, разом близько 160 будівель. Коли почалася евакуація денікінців, які перекреслили всю попередню роботу, голова Вукопмису Вольський, що жив у підпіллі, ще до вступу Червоної армії скликав комітет, в тому числі й Федора Ернста, й разом вони відновили справу охорони. Рятуючи від плундрування бібліотеку професора Лук'яненка, Ернст захворів на висипний тиф і пролежав два місяці в ліжку. З приходом поляків він — згадує — "голодував як ніколи ні до, ні після того". Влітку 1920 року Ернст ходив пішки за 65 верст від Києва для обміну хатніх речей на продукти.

На початку двадцятих років на Україні провадилося вилучення церковних цінностей на допомогу голодним. Усіх коштовностей у республіці було вилучено на суму 780 млрд. карб. (у цінах 1921 р.). Українські музейники доклали величезних зусиль, щоб зберегти пам'ятки, які мають мистецьке й історичне значення. У заяві з 26 квітня 1922 р., яку підписав зокрема й Федір Ернст, вони відзначали:

Ні одна країна в світі не постраждала в такій мірі від імперіялістичної та горожанської війни, як Україна. В жоднім краї не загинула за короткий час така кількість пам'яток, стільки музеїв, приватних колекцій, книгозбірень, архівів, старовинних садиб та окремих художніх предметів. Єдиними скарбницями старовинного народного мистецтва, що постраждали порівняно мало, були досі церкви й монастирі. Щоправда, й тут багато старожитностей загинуло в останні роки через безглузді евакуації 1915 р., через неучтво духівництва, грабунки й бандитизм. І ось тепер ми бачимо, що за не досить обачного проведення в життя справи вилучення матеріальних цінностей — можуть загинути найрідкісніші, невідновні пам'ятки мистецтва, матеріальна вартість котрих жалюгідна в порівнянні з цінністю мистецькою. Твір мистецтва, загинувши, не може бути знову відновлений. [...] Перетопити в зливки чи продати ці речі за кордон було б важким злочином перед народом [...].

Про одностайне подвижництво музейників красномовно

Федір Ернст (ліворуч) на відкритті виставки Олексія Кравченка (праворуч).
Посередині Аделаїда Артюхова. Репродукується вперше

свідчить лист академіка Федора Шміта з 8 березня 1922 р.: "Дорогий Федоре Людвіговичу, у Лаврі виявилася велика низка речей, яку Губкопмис своєчасно не взяв на облік — розмаїті панікадила, олтарі й таке інше. Серед цих речей є такі, що мають безперечну високу мистецьку й історичну цінність. Я дуже шкодую, що не маю мандата Губкопмису, — я б одразу взяв усе це на облік, якнайшвидше, аби сьогоднішня комісія ГубіОсту чогось не попустила. Не відмовте зараз же піти до Лаври й зробити все потрібне. Ваш Федір Шміт".

Згодом Федір Ернст свідчив, що напружена робота й величезні зусилля невеличкої купки київських музейників (фактично трьох осіб) збагатили наші музеї, передусім Всеукраїнський Історичний ім. Шевченка та лаврський, вишуканою колекцією з не менш як п'яти тисяч старовинних виробів із цінних металів.

Досвід роботи в Ернста був такий великий, а його авторитет як охоронця пам'яток стояв так високо, що 27 лютого 1926 року президія Укрнауки призначила його на посаду крайового інспектора. У віданні Ф. Ернста перебували Київщина, Волинь, Поділля й Чернігівщина.

Трудність такої роботи полягала в тому, що на місцях часто

доводилось стикатися з обурливими фактами вандалізму. Інколи випадкові люди опинялися навіть на посадах музейних працівників. У липні 1927 року Ф. Ернстові довелося розслідувати обурливу справу завідувача Конотопським округовим музеєм Олега Поплавського, яку він виклав у статті п. н. "Герострат з Конотопу" (*Пролетарська правда*, 3 серпня 1927). Заохочений "славою" працівника чернігівської політосвіти О. Оландера, що знайшов кілька мумій у фамільнім склепі Лизогубів під Седнівською церквою, Поплавський вирішив прославитись на останньому гетьмані України Кирилові Розумовському. Приїхавши до Батурина, він знайшов "доцільним проникнути всередину склепу через проломку склепіння". Вламавшись до середини, ентузіясти муміології виявили однак тільки кістки, шматки погнилого одягу та цинову, насліпо залютовану скриньку коло труни. Місцевий слюсар, тую скриньку відчинивши, витяг із бурої тирси, просякнутої якимись пахучими речовинами, гетьманове серце. О. Поплавський стягнув іще з небіжчикової ноги шовкову панчішку, взяв трохи волосся з голови, клаптики одягу, атласного савану, гудзики й позументи та відламав від труни срібного герба. Лише на другий день він надіслав листа до Всеукраїнського археологічного комітету, запитуючи: "Як бути з відкритим листом на право розшуків склепу, чи треба його? Коли так, то як мога надісліть, хоч із запізненням". У наступні дні Поплавський продовжив свої "дослідження". Довідавшись про незаконні розкопки, Ф. Ернст надіслав телеграму з вимогою негайно їх припинити. Приїхавши на місце, інспектор крайової комісії Ф. Ернст та її секретар В. Базилевич виявили, що склеп спішно замурували. Ернст писав у статті:

То не біда, що прекрасний мармуровий надгробок Розумовського, через пробиття склепу під ним, почав осідати. Зате одвідувач конотопського музею, зайшовши до кімнатки з музейною бібліотекою, побачить на одній з книжкових шаф покриту зеленою іржою скриньку, куди завідувач музею спокійно запускає руку і з робленою байдужістю промовляє: "А вот вам сердце Розумовского"... А в канцелярії музею, в куточку на підлозі, загорнута в газету, лежить решта трофеїв славного конотопського муміолога.

На початку сімдесятих років О. Поплавський був ще живий, і автор цих рядків його відшукав в Ангарську. Він писав мені, що "за відкриття склепу гетьмана Розумовського, здійснене без санкції Академії наук", його перевели на посаду молодшого наукового працівника до Харківського художньо-історичного музею...

Багато сили віддав Ф. Ернст переведенню Бердичівського монастиря босих кармелітів у статус історико-культурного заповідника та іншим численним справам. Охорона пам'яток вела

Федір Ернст (другий праворуч) з екскурсантами.
Репродукується вперше

до великих відкриттів. У червні 1927 року в Троїцькій церкві на Великій Васильківській вулиці в Києві (тепер — Червоноармійська) знайдено картину "Адам і Єва". Наркомат віддав розпорядження київським музеям виділити непотрібні їм, непрофільні речі, і саме цю картину вніс до списку Лаврський заповідник (тоді "Музейне містечко"). Перед тим, як цього списку санкціонувати, Ф. Ернст запропонував дослідникові західноєвропейського мистецтва С. Гілярову оглянути картину, обіцяючи накласти вето на вивіз, якщо вона виявиться цікавою. "11-го червня, — розповідає Гіляров, — я побачив картину уперше і з першого ж погляду упевнився, що маю перед собою річ не тільки, як то кажуть, "класну", але твір першорядний". Гіляров атрибував його як твір видатного німецького художника першої половини XVI ст. Лукаса Кранаха й написав про нього невеличку книжку. А в газеті *Вечерний Киев* (3 січня 1929) з'явилася замітка журналіста Всеволода Чаговця під лункою назвою "Як інколи знаходять золото".

Здійснення охорони пам'яток не могло не тривати в музейництві. Ще на початку 1919 року за рекомендацією ректора Української державної Академії мистецтв Г. Нарбути, Федора Ернста було обрано на бібліотекаря й завідувача академічної галерією. Про його діяльність на цій посаді мені розповідала Ернстова помічниця, вже покійна художниця Марія Трубецька.

У 1922 році Ф. Ернст став одним із засновників величезного Музейного фонду, що утворився внаслідок націоналізації мистецьких творів. У 1922-1923 роках він працював у комісії для організації Лаврського музею культур та Київської картинної галерії (тепер — музей російського мистецтва), а в грудні 1923 р. його обрано на завідувача художнім відділом Всеукраїнського Історичного музею ім. Шевченка (тепер — у складі музею українського образотворчого мистецтва). З листа Федора Ернста до ленінградського історика мистецтв Ст. Яремича з першої половини 1925 року видно, як він захопився: "[...] є маса невиставлених речей у фонді. Приводжу тепер останні до ладу, складаю (вперше в цьому відділі музею!) каталог, монтую, потім перейду до перевірки. Засоби, певна річ, найпримітивніші, включно до власного носовичка для витирання пилу. [...] Хочу обставитись трохи й речами побуту — старою меблею, порцеляною і т. ін." (Архів Державного Ермітажу, ф. 5, ч. 457, арк. 3 зв.). За десять років роботи Ф. Ернст збільшив свій відділ приблизно у 15-20 разів, зайнявши увесь горішній поверх музею систематично й науково укладеною збіркою українського малярства, графіки й скульптури. Він влаштував виставки українського портрета XVII-XX ст. (1925), творів Георгія Нарбута (1926), Т. Шевченка на тлі його доби (1927), українського малярства XVII-XX ст. (1929), першу персональну виставку творів О. Кравченка (1930). Цікаво, що в штаті відділу, крім завідувача, працювала ще тільки одна особа — на посаді ляборанта мистецтвознавець Аделаїда Артюхова.

Року 1929 Ф. Ернст одержав від ВУЦВК призначення на другого члена паритетної комісії у справі обміну культурними цінностями між РРФСР та УРСР, де він займався вишукуванням, дослідженням та передачею до українських музеїв численних культурних цінностей. Влітку 1931 року з доручення Наркомосу й Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном він узяв участь у проведенні декади української культури в Грузії. Він керував організацією виставки українського мистецтва, відкритої в академічних залах національної галерії Грузії в Тифлісі, на яку було привезено кращі експонати українських музеїв.

Федір Ернст багато викладав. До 1930 року він керував семінаром з новітнього українського мистецтва й готуванням аспірантів при науково-дослідчій кафедрі мистецтвознавства. Читав лекції з історії українського мистецтва у Київському художньому технікумі та археологічному інституті, де 1923 року його було обрано на професора. До грудня 1933 року був професором Київського художнього інституту. Він працював також у численних виставкових комітетах і журі, читав силу прилюдних лекцій, проводив сотні екскурсій.

На базі матеріалу, з яким він мав справу, — пам'яток, речей у

натурі, — розгорнулася його науково-дослідницька діяльність. Він не писав як Г. Павлуцький про твори далекого греко-римського мистецтва, — він досліджував те, що обстежував сам щодня. Ледве но повернувшись з-за Челябінська, він став одним із фундаторів Товариства студіювання мистецтв. Наступного, 1918 року його обрано на дійсного члена Історичного товариства Несторалітописця, а 1919 року він був уже членом восьми товариств, зокрема Українського наукового товариства, Товариства діячів українського пластичного мистецтва, Українського товариства архітектів.

Усі ці роки з великою любов'ю Ф. Ернст вивчав пам'ятки Києва. Вже на першому засіданні секції мистецтв Українського наукового товариства його обрали членом секції, а на сьомому засіданні — її секретарем. Читати протоколи, писані його рукою, — незрівнянна насолода. Ернст ретельно викладав основні думки всіх доповідачів, а за катедру ставали Данило Щербаківський, Вадим Модзалевський, Микола Макаренко, Сергій Гіляров — найвидатніші тодішні фахівці. Їхні думки, висловлювані під час обговорення доповідей чи поточних питань, Ернст конспектував по суті, коротко й повно. Друкування "Збірника секції мистецтв" затяглося ледве не на рік, але 1921 року, зрештою, він вийшов. Читачі знайшли в ньому Ернстові праці — статті "Стара бурса в Києві", "Дерев'яна Златоустівська церква на Старому Києві" та "Надгробок Румянцева-Задунайського в київській Лаврі", некрологи Георгія Нарбута й Вадима Модзалевського, хронікальні матеріали.

Прекрасне зведення різноманітних джерел подав вчений у книжці, присвяченій київським контрактам. Якщо в статті 1921 року Ф. Ернст дійшов правильного висновку, що мармуровий барельєф на надгробку П. Румянцева-Задунайського належить великому різьбареві І. Мартосові, то вивчення в натурі мавзолею Павла І в Павловську призвело його до думки, що архітектурну частину стилістично близького до нього київського надгробка виконав французький архітектор Тома де Томон. 31 березня 1928 року в прилюдному засіданні чотирьох комісій порайонного дослідження історії України Ернст прочитав розвідку "Пляни Києва XVII-XVIII ст." Вона мала вийти в складі "Київських збірників" (1930), але так і залишилася у рукопису.

Ще на початку 1918 року музично-художня секція Київського товариства самопомогі трудовій інтелігенції за домовленістю з радою Товариства студіювання мистецтв влаштувала серію лекцій під загальною назвою "Мистецтво й старожитності Києва", одну з яких було закріплено за Ернстом. Він сам прочитав їх усі на інструкторських курсах для підготовки керівників екскурсій по Києву. Набутий протягом багатьох років фактичний матеріал та досвід екскурсійної роботи Федір Ернст підсумував у капітальному

путівникові по місту, складеному за дорученням Президії ВУАН. Хто цікавиться славетними пам'ятками давнього Києва, не раз тримав у руках цей цупкий томик у чорній палітурці з короткою назвою *Київ*. Екскурсоводи по місту знають цю книжку всю напам'ять. З-поміж київських путівників він справді один із найкращих, бо стисло й гарною мовою викладає перевірену інформацію про вулиці, споруди, установи.

Видала його 1930 року Всеукраїнська Академія наук. Написав 249 заміток до нього й відредагував увесь том Федір Ернст.

Наприкінці лютого 1919 року при Українській Академії наук утворилася біографічна комісія. Як відзначалося в інструкції, до словника мали увійти біографії діячів усіх національностей, які жили на Україні, починаючи від найдавніших часів аж до наших днів з усіх обсягів людської діяльності. 2 березня на редактора відділу діячів мистецтва таємним голосуванням одноголосно обрано Ернста. У доповідній записці до комісії він поділив свої матеріали на десять груп, де до діячів з усіх галузей мистецтв, включаючи музику й театр, а також прикладне мистецтво (меблі, порцеляна тощо), додав також дослідників, зокрема істориків мистецтва та археології. У процесі дальшої роботи Ф. Ернст додав сюди й меценатів, брав до уваги нумізматів, геральдистів, сфрагістів. Він опублікував звернення до громадськості, в якому коротко інформував про завдання словника й свого відділу. Склав списки головніших джерел для збирання відомостей про діячів мистецтва на Україні (рукописний відділ Центральної наукової бібліотеки АН УРСР, ф. X, ч. 5137-38). На 1932 рік Ернст мав уже понад 5 тисяч карток, кожна з яких містила до десятка записів. Ця картотека збереглася.

Робота в біографічній комісії призвела вченого до вивчення цікавих мистецьких індивідуальностей. Активну участь взяв Федір Ернст у роботі Всеукраїнського Шевченківського комітету, комітету для впорядкування Шевченкової могили, комітету для збудування пам'ятника Шевченкові в Харкові. Аналізуючи численні проєкти, він висловив важливі міркування, що лишилися пам'яткою мистецтвознавчої думки того часу. Один із засадничих принципів він висловив, відповідаючи на анкету Шевченківського комітету: "[...] шануючи пам'ять поета, ми повинні зберегти те, що подобалося йому, а не пристосовувати всю гору й місцевість відповідно до наших смаків — смаків горожан другої чверті ХХ-го сторіччя. Останнє було б пам'ятником нам, а не поетові". Він протестував проти "перерізання усієї гори прямими лініями сходів, алеями, боскетами, квадратними площадками тощо" й вітав перенесення подалі готелю. "Треба й далі, — писав він, — уникати всього, що загрожує обернути цю гору в повітовий бульвар для міста Канева".

В огляді проєктів 1929 року він писав:

Замість максимальної обережності, підкреслення природної краси цього місця, яке обрав сам поет, — проекти немилосердно ріжуть схили гори прямими лініями сходів, подібних на бетонні сходи до київського пляжу, розводять банальні бульвари (бульвар — на такій могилі!), споруджують кругленькі як паштет кургани. [...] Але чи не краще над усе зберегти й підкреслити природну величність, могутню красу цього місця, забравши геть навіть те, що розвела тут, бодай з добрим наміром, але дрібна душа нашадків, — всі ці штахетики, алейки, крамнички, грядки з квіточками, поштові скриньки? Чи не краще було б провести сходи чи дорогу ярком, за горою, так щоби перед одвідувачем одразу розгорталась картина могили й широкої долини Дніпра? І, збільшивши курган, поставити на ньому монументально-простий обеліск з лаконічним написом?

До великих узагальнень під час роботи над шевченківською виставкою вчений прийшов у монографії *Шевченко як маляр на тлі доби*. Фіксуючи імена діячів мистецтва, Ернст відновив кілька цікавих індивідуальностей, передусім портретиста Гольпайна. Він зареєстрував 54 його твори, розподілив їх по роках і послідовно розглянув, повідомляючи принагідно численні дотичні подробиці, зокрема з історії самих портретів.

У ленінградському Ермітажі, в київській збірці інженера Гурецького, в гурзуфському будинку генерала Раєвського Ернстові трапилися твори невідомого доти художника Гроте. Він виявивсь автором грандіозної панорами Києва (довжиною 4.5 м), мальованої з вікон чи з даху Інституту шляхетних дівчат по повному колу, навкруги всього будинку. Цей твір, а також київські краєвиди, що змалював Гроте, захопили вченого. Ернст встановив, що у 1850-1854 роках Гроте викладав малювання в згаданому інституті. Він описав, зіставив його твори.

Важко переоцінити Ернстову працю з фіксації, збереження, вивчення та популяризації творчої спадщини Георгія Нарбута. Свого часу ленінградський пушкініст М. Лернер писав: "Чи пам'ятає Нарбута Київ так, як пам'ята його Петербург? Навряд. У кожному разі так спогадати його, як спогадала північна столиця (влаштуванням виставки 1922 р. — С. Б.), Київ не здогадався, а втім, ніколи б і не потрафив". Отже, великою мірою завдяки саме Ф. Ернстові петроградську виставку набагато перевершила саме київська: коли на першій оригінальних творів Нарбутових було 92, то на київській — 505, коли на петроградську організатори підібрали 89 видань в оформленні графіка, то на київській їх було 223. Повна репрезентація творів сприяла їхній реєстрації. Склавши каталог, Ф. Ернст написав розвідку, досі неперевершену ні за масштабністю, ні за глибиною історичної аналізи, ні за яскравістю стилю.

Влаштувавши посмертну виставку творів Олександра Мурашка,

вчений поклав початок дослідженню і цього видатного майстра. Велику цінність для істориків мистецтвознавчої науки мають Ернстові некрологи її класиків — Григорія Павлуцького, Миколи Біляшівського та, особливо, Данила Щербаківського, що переріс у цілу окрему розвідку.

Хоч мистецтвознавчі дослідження на Україні почато давно, лише праці Федора Вовка, Василя Горленка, Ольги Косач, Євгена Кузьміна й Пелагеї Литвинової вперше практично визначили предмет українського мистецтвознавства. Саме вони дали початок дослідженню українського мистецтва як такого, початок тій науці, що почала систематично розбудовуватися лише на переломі XIX й XX сторіч. Незабутня заслуга Федора Ернста перед наукою полягає в тому, що в етапній, нехай і невеликій, книжці 1919 року він дав перший суцільний, синтетичний огляд історії українського мистецтва XVII-XVIII ст. Багато його положень стали загально-визнаними. Праці Федора Ернста старанно укладено, щедро насичено фактичним матеріалом. Повною мірою до нього можна прикласти світле ім'я інтелігента. Як людині йому було притаманне внутрішнє душевне благородство, висока порядність.

В останні місяці його життя я мав честь знатися з близьким товаришем Ернста, колишнім директором Київського архіву давніх актів професором Віктором Романовським. 27 січня 1971 року він писав мені, що Ернст ніколи не відчував себе на Україні емігрантом: "Я з ним навчався з першого класу гімназії й до закінчення. Він завжди виявляв інтерес до місцевої історії [...]". А дружина Ернста, теж уже давно покійна Тамара Ернст розповідала, як вони їздили на Запоріжжя 1929 року. Ця поїздка була прощальна, адже невдовзі пороги мали бути затоплені.

Важко сказати, — писала мені Тамара Ернст, — скільки часу тягся наш шлях. Знаю лише, що цілком знемагала від спеки й втоми. З того, що розповідав дорогою чоловік, я схоплювала лише окремі уривки фраз. Не було навіть сили висловити йому свій протест. Лише діставшись того місця, звідки було видно Хортицю, Ф. Л. нарешті перестав крокувати. Трохи отямившись, я зібралася було вибухнути докорами. Та мене вразив і зупинив вираз обличчя, з яким він мовчки дивився на цей острівець, знявши капелюха на знак поваги до тієї святині, яку він для нього являв.

Часом хтось із діячів культури може вдатися до театрального ефекту навіть на похороні. Ернстів гарний жест театру зовсім не стосується, і ми йому свідки суто випадкові. Щирий і органічний порив Ернстової душі хочеться зафотографувати у пам'яті лише як доказ його високого патріотизму. Може, це несподіваний і для когось несмачний парадокс, але в рішучі хвилини він показував більшу відданість нашій культурі, аніж багато хто з прізвищами на -енко.

Коли двадцяті роки почали повертати на тридцяті, настав час самовизначень. Грубо кажучи, одні ставали на боротьбу за нашу культуру, інші писали доноси. Саме дійшло бо до систематичних нагінок і перших арештів. І чи ж не парадоксально, справді, що київський музейник Б. Пилипенко (-енко!) викривав на зборах Ернста, бо той "завжди протаскував Нарбута"? І якщо Пилипенкові йшлося, мабуть, про те, щоб вислужитися, обернулося парадоксом новим. Першого арештували якраз його, а Ернст віддав його дружині свою платню "до повернення чоловіка", бо вона лишалася з дитиною безпорадна.

Федір Ернст любив Україну, любив Київ незрадливо й жертовно. Якщо в роки громадянської війни темні люди нищили по маєтках бібліотеки й архіви, збірки порцеляни й картини, Ернст робив усе, щоб із старих пам'яток зберегти хоч шонебудь. Він ретельно студював нашу культуру, влаштовував виставки, всіляко популяризував шедеври українського мистецтва. Дехто зраджував пам'ятникам мистецтва, вигороджуючи себе. Такі лицарі як Данило Щербаківський, Федір Ернст, Стефан Таранушенко стояли до останнього. Чи усвідомлювали вони, що за таку позицію треба ставити на карту все? Безперечно, усвідомлювали.

Протягом багатьох років по музеях країни йшло вилучення коштовних речей, зокрема виробів із дорогоцінних металів, для продажу за кордон. Федір Ернст дуже пишався одним із експонатів історичного музею — фамільним сервісом гетьманів Браницьких. Коли до Києва прибула відповідна комісія на чолі з братом Молотова Скрябіним, побоюючись, що сервіс підпаде під вилучення, вчений позабивав у фондах пачки з ним, а коли комісія мала вже прийти, вигадав собі якусь справу, щоб відлучитися. Його колега підвів приїжджих до цих пачок і повідомив, що в них зберігається срібло. Пачки порозбивали, речі внесли до списку на вилучення, а один з членів комісії зауважив, що "за цей сервіс хтось іще добряче посидить". Іншого разу під вилучення потрапили дві енкавстичні ікони, про які Ернст не раз говорив як про пам'ятки світового значення. На його думку, вивезення цих пам'яток за кордон було б державним злочином. Коли, заспокоюючи його, дружина спробувала сказати щось у тім сенсі, мовляв, ікони до деякої міри компенсуються тими, що залишаться, і що вони, може, потрібніші для інших цілей, вчений у задумі промовив: "Мені дуже боляче, що так може міркувати моя дружина".

Те, про що я тепер розповідаю, уже начебто й не наука. Це набагато більше: наука, піднята до рангу моралі. Адже можна лишатися фахівцем, володіти якимись професійними навичками й переходити межі елементарної людської порядности. Покоління вчених двадцятих років дало численні зразки просто героїчної поведінки в ситуаціях екстремальних. І хоч і серед них, тодішніх,

траплялися люди нечесні й непорядні, тим світліші, тим яскравіші постаті героїв. Такі вчені як Ернст були справжні високі інтелігенти.

Ернста заарештували 23 жовтня 1933 року. Возили навіщось до Харкова, тоді назад до Києва. Нарешті настав день, коли передача, принесена до Лук'янівської тюрми, виявилась непотрібною. Вчений одержав три роки. 8 серпня 1934 року його відправили до Біломор-Балтійських таборів. Та Ернст і в тих умовах намагався служити науці. Він створив музей будівництва Біломор-Балтійського каналу, друкував науково-популярні розвідки в газеті *Перековка*.

Вірний друг і помічниця вченого — його дружина Тамара Ернст (дівооче прізвище Байкова, дочка генерала) згадувала:

На цілому життєвому шляху, попри все горе, яке доля з невідповідною щедрістю на нас виляла, я жодного разу не пошкодувала, що йшла цим шляхом разом з Федором Людвіговичем — справжньою людиною й незамінним другом. Та хоч які великі були страждання, що випали на мою долю, вони не могли перевищити короткого та яскравого, наснаженого високим змістом щастя, яке було мені дане в особі чоловіка.

Ті періоди, коли горе від нас відступало, були заповнені настільки глибоким відчуттям радощів життя, спрямованого до благородних цілей, життя, центром якого лишалось не матеріяльне, а духовне начало, супроводжувались таким розмаїттям яскравих і трепетних вражень, що зараз виглядають у спогадах набагато довшими, ніж було насправді. Фактично таких періодів було три: з 1926 по 1930 рік, з 1932 по 1933, а потім, за багато років, останній — з 1939 року до фатального 1941-го, коли вранці 16 липня ми з Федором Людвіговичем розпрощалися назавжди.

Це сталося уже в Уфі. Працівники евакуйованої до Уфи Академії наук УРСР часто зустрічалися з Федором Ернстом. Професор Сергій Маслов говорив потім, що відчував сором за свою розгубленість перед тимчасовою зміною звичної обстановки в порівнянні з тією зібраністю та палкою, непереборною творчою енергією, яку Федір Ернст зумів пронести недоторканими крізь ціле життя. Це був, казав Маслов, такий союз людини з наукою, порушити який могла тільки смерть.

Наприкінці червня — на початку липня Ф. Ернст ще підготував виставку, присвячену боротьбі російського народу проти іноземних загарбників. Вчений переживав майже фізичну муку від того, що на Україну, на рідний його Київ знову насувається воєнна армада з землі його предків, з Німеччини. Чи можливо осягти глибину його страждання?

Відійшовши від живого життя 16 липня, Федір Ернст не давав про себе жодної звістки. У довідці про реабілітацію було позначено дату смерті — 16 серпня 1949 року.

МИКОЛА ГЕ І ТАРАС ШЕВЧЕНКО: МИСТЕЦЬ У ВІДМІННОМУ КОНТЕКСТІ

Юрій Шевельов

Проф. Вільямові Гаркінсу

А ще головна наша сила в тому, що новітнє російське мистецтво так міцно сплелось з російською літературою і творчістю, як, можливо, жадне інше мистецтво в Європі.

В. Стасов, "Наши итоги на всемирной выставке" (1878-1879)

1

Микола Миколайович Ге любив жартувати: "Я ще зовсім молодий. Мені лише дванадцять". А в самого довга сива борода, чоло зморшкувате, і сповнилось йому недавно шістдесят три (С. Яремич в *Переписка* 40). Проте Ге вважав, що він народився як сповна розвинена людина шойно після знайомства з Левом Толстим, яке відбулося 1882 року. Смерть підстерегла Ге незабаром — 1894.

Толстой по-своєму віддячував. Він повчав друзів і послідовників: якщо потрібна порада, а мене немає в кімнаті, то відповіді може М. М., він скаже те саме, що я (Стасов 294). Невдовзі по смерті Ге Толстой писав Павлу Третьякову, що Ге був "одним з найвизначніших мистців світу, а не тільки Росії" (*Переписка* 50).

Ідейні переконання Толстого й Ге багато в чому збігалися. Треба жити так просто й скромно, як більшість російського народу. Від технічних нововведень — телефон, телеграф, електричне освітлення, шеплення і т. п. — слід відмовлятися, бо вони зайві. (6 серпня 1884 року в листі до М. Камінського Ге пише: "Я ж газет не одержую. Тому нічого не знаю" — Стасов 304). Зайва і всяка розкіш, включно зі споживанням м'яса (у випадку Ге, одначе, не засуджувалось куріння, адже селяни теж смалять). Все це складалось в програму *опрошення*. Мистецтво повинно служити цьому ідеалові, поширювати правдиве, інакше кажучи, толстовське християнство. Тому завдання мистецтва вбачалося не в зображенні життя, а в здатності чогось навчити, "заразити" глядача певними емоціями, що зрештою приведуть його до духовного прозріння й

Авторизований переклад з англійської Оксани Соловей.

очищення. Отже, мистецтво повинно бути зрозуміле кожному, а не тільки освіченим та витонченим. Перші роки після знайомства з Толстим Ге взагалі не малював (Толстой вважав, що кольори затуманюють думку, а лише вона й має значення), а цілковито віддався ілюструванню оповідань та притч ("Чем люди живы" та ін.), які, звичайно ж, писав для народу Толстой, а видавав заснований письменником гурток "Посредник" (докладніше про це у Тарасова 68). На щастя, в Ге це не тривало довго.

Про дружбу Толстого з Ге написано багато, подробиці відносин добре відомі. Оповідь, властиво, започаткував сам художник у своїх спогадах. Року 1882, згадує Ге, трапилася йому в газеті (тоді він їх, очевидно, читав!) стаття Толстого про перепис людности в найбідніших районах Москви. Мов грім, приголомшила його думка Толстого про те, що слід жити так, як живе народ, просто і скромно, справді по-християнському. Захоплено, беззастережно приймає він Толстого як свого духовного провідника і вчителя. 24 лютого Ге пише Толстому: "І дня не минає, щоб я не думав з вами" (так, не стільки про вас, як з вами). Кожну нову картину Ге прагне тепер намалювати так, щоб вона сподобалася Толстому (*Переписка* 59). З часом і в Толстого міцніє приязнь до Ге. Художник стає мов би членом родини письменника. Кожного разу, їдучи з хутора в Петербург — а це траплялося майже щороку, бо Ге брав участь у петербурзьких виставках і мав звичку привозити нові картини особисто (у таких випадках залізницею!), — він неодмінно спинявся у Толстих чи то в Москві, чи в Ясній Полянї. Раз і Толстой відвідав Ге в його чернігівському маєтку, перебув там три дні. Відносини Ге з дочками і дружиною письменника склалися якнайкращі, хоч дружина — як добре відомо — зовсім не похваляла новий стиль життя Толстого. (Таке ж наставлення було і в Анни Петрівни, дружини Ге). Схожість родинних обставин чи не ще більше зблизила чоловіків.

Треба, однак, зауважити, що, не зважаючи на відданість Толстому, Ге ніколи не був духовним рабом письменника. Він ішов з Толстим доти, доки це відповідало його власним переконанням, а при потребі умів відстояти свою цільність і мистецьку незалежність. Так, коли Толстой радив Ге перемалювати обличчя Христа на картині *Суд Синедріону*. "*Повинен вмерти!*", мистець не послухався (Порудомінський 170, Тарасов 84). Виявом незалежності було й те, що Ге згодом повернувся до станкового малярства, занедбавши ілюстраційну працю (з чим Толстой швидко погодився). Взагалі у стосунках з Толстим Ге ніколи не приносив у жертву правдивість, цільність своєї натури, а найголовніше — мистецьку непідлеглість.

Йому це давалося легко й природно, бо, властиво, не Толстой навернув його на його віру. Письменник можливо послідовніше виклав ті погляди, до яких Ге дійшов цілком самостійно, задовго

до їхнього знайомства. "Толстовські" ідеї з'являються в Ге ще за побуту в Італії, у Фльоренції. Як переконливо доводить Стасов (110, 116), саме там — десь 1860 року — Ге пориває з атеїзмом, приймає за дороговказ у житті й мистецтві Євангеліє, стає, за висловом О. М. Веселовського (1867), толстовцем *avant la lettre* (Стасов 179). Тоді ж Ге малює свою першу картину на євангельську тему — *Вертаються з похорону Христа* (1859), — що започатковує велику серію, центровану навколо теми Розп'яття. А Толстой мав пройти ще довгий шлях до "релігійного періоду". Згодом з'являються полотна Ге *Голова Юди* (1861), *Тайна вечеря* (1863), *В Гетсиманському саду* (1869) та ін. Купівля садиби (1876) на Чернігівщині неподалік станції Плиски дає можливість здійснити на практиці спосіб життя, який Ге вважав відповідним. Вже тоді він ставився до селян, як до рівні (казав І. Рєпінові: "От коли пізнається народ.., люблю з ним гомоніти" — Порудомінський 160). Йому справляло приємність робити їм послуги, наприклад, викладати печі — нелегка і брудна робота. На тогочасних фотографіях ми бачимо його у довгій, просторій полотняній сорочці і полотняних штанах — щоденному вбранні українських селян того періоду. Своє *опрошення* Ге здійснював не тільки незалежно від Толстого, а й зайшов у нього далі, ніж письменник у ті роки.

Отож, в даному випадку маємо збіг переконань, а не навернення. Може Толстой і почував себе порадиником і вчителем Ге, але він таким не був. Були вони супутники-подорожні на спільному шляху (на шляху, що не вів до Дамаску). Адепти детермінізму в історії могли б ужити цей випадок — дві визначні особистості, живучи в той самий час, виробляють однаковий світогляд, — як аргумент на користь догми детермінізму.

Внутрішнє й зовнішнє життя Ге тепер начебто гармонійно поєдналися. Він був готовий декларувати — і декларував, — що йому відкрився зміст людського життя, що він збагнув таємницю існування. (Див., приміром, лист до Т. Толстої з 24 листопада 1886 — *Лєреписка* 88). У листі до О. О. Арістової з 9 січня 1893 р. він гордовито твердить: "Мені відомо, в чому суть життя" (Стасов 384). Чи багато російських інтелігентів того часу досягли цього блаженного стану? Про думки Ге і триб його життя знало відносно вузьке коло людей; ідеї Толстого, *толстовство*, струснули Росією й заповнили цивілізований світ. Тому Ге прирахували до послідовників великого письменника, отже й до певної течії російської культури, певної фази розвитку російської думки.

Як не дивно, подібно оцінено і другий — цілковито відмінний і менше значущий — епізод у його житті: участь у Товаристві пересувних художніх виставок, співпрацю з "передвижниками". Товариство засновано восени 1870 року, статут його склали Г. Мясоєдов (Мясоєдов 37) і Ге (Стасов 217, Тарасов 34). Нова органі-

зація мала на меті наблизити мистецтво до народу, порвати з традиційним академізмом, реально відображати дійсність, що б під цим не розуміли. Посередньо Товариство було явище, ідеологічно споріднене з революційним народницьким рухом, з надр якого 1876 року вилонилась політична організація "Земля і воля". Цілком імовірно, що ідея Товариства вперше замрія у розмовах Ге з Мясосєдовим, коли вони стрілися у Фльоренції (такі балачки напевне точилися і в Росії). Саме тоді, після тривалого перебування в Італії, що переривалося короткими подорожами на Україну, в Росію і закордон, Ге заявив: "Пора рушати додому, тут немає чого робити" (Стасов 213).

Участь у Товаристві спонукала Ге звернутися до тем історичних і занедбати релігійні, підсилила зацікавлення портретом і вплинула на зміну техніки: академічна "штучність" поступилася тому, що умовно можна назвати психологічним фотографізмом. Перший крок у цьому напрямі зроблено в Італії, в картині ще на євангельський мотив *Тайна вечеря* (1863); перше тріумфальне визнання нової методи принесла картина *Петро I допитує царевича Олексія Петровича в Петергофі* (1871).

Успіх, одначе, не був тривким. Наступні історичні полотна — *Катерина II біля труни імператриці Єлизавети* (1874) та *О. С. Пушкін в селі Михайловському* (1875) — глядач не сприйняв. Картина *Цар Борис допитує царицю Марфу про смерть Димитрія* (1874) не посунулася далі підготовчих шкідців. Спроби зафіксувати в скульптурних портретах "прогресивні особистості" — скажімо, Бєлінського (1870) — не принесли ні мистецьких осягів, ні прихильності публіки. І Ге залишає історичні теми назавжди. У своїх *Записках* він пише: "Історія Росії — це історія вбогого народу, злигоднів, покірного страждання" (Стасов 259). Невдячний матеріал для показного майстра. Проте ще важливішим могло бути інтуїтивне відчуття, що його справжнє покликання — релігійна тема, геть далека від фотографічного реалізму. Фінансова ситуація стала скрутною. Спроба виконати офіційне замовлення на церковні фрески — для храму Христа Спасителя в Москві — відразу кінчилася повною невдачею, і Ге облишив намагання (Г. Ге 44, 131). 1876 року Ге зненацька кидає Петербург і виїздить у шойно куплений хутір на Україні. Передвижницький епізод зостався тільки епізодом, тимчасовим захопленням, — прийшло і зникло, — коротким заїздом геть убік від основного шляху його духового й мистецького розвитку.

Правда, Ге не пориває з Товариством формально і привозить у Петербург на щорічні виставки мальовані на Україні в самотині картини. Іншого вибору не було, та й особисті зв'язки відігравали роль. Рєпін, побувавши в Плисах, нотує: "Ге нудить світом, про Петербург говорить зі злістю й відразою, про передвижницькі

виставки з презирством, Крамського (що був тоді фактичним лідером Товариства) ненавидить, зайшов навіть так далеко, що вважає мистецтво непотрібним, а Росію — країною без культури” (Порудомінський 158). Ці почуття вибухли з новою силою, коли на початку 1890-их років Товариство дійшло певної згоди з Академією. Ге заявив тоді, що хоче виступити на річних зборах з промовою, в якій змалює розквіт і занепад Товариства. ”Прочитаю їм некролог і вийду з членів”, — повторював він при кожній нагоді (*Переписка* 41).

Захоплення ідеєю й діяльністю Товариства не тривало довго, років чотири, не більше. Далі його змінила формальна приналежність без активної участі. Таким чином період активної співпраці, коли Ге душею і тілом віддавався справам Товариства, лишається коротким епізодом у творчій біографії мистця. Безумовно, він пов’язаний з історією російського мистецтва, але в ньому немає справжнього Ге. Епізод був лишень інтерлюдією в творчості художника.

2

Якщо зв’язок з передвижниками був короткотривалим відхиленням, а дружба з Толстим виникла на ґрунті суголосних настроїв, а не впливу письменника, — тоді постає серйозне питання: до якого культурного середовища Ге належав? І передвижництво, і толстовство наводять звичайно на доказ закорінення Ге в російській культурі. Чи справді це так? В *Українській Радянській Енциклопедії* довідка про Ге починається словами — ”російський живописець”. Легка й нехитра розв’язка питання про національне коріння мистця! Аякже, немає жадного сумніву, що Ге був російський підданий; що він почувався вільно в російській культурі й мистецтві і в колах російської інтелігенції. Що освіту він набув у Петербурзі в Академії мистецтв; його ранні роботи виконані спбвна в манері російської академічної традиції, усталеної Брюлловим, а трохи пізніше — в дусі тієї ж традиції, дещо змодифікованої Ол. Івановим.

Однак ні засвоєне в Академії, ні виниклі згодом російські контакти не можуть до кінця пояснити роботи зрілого майстра, особливо ж його найвищі осяги — релігійні картини останнього періоду. Воно правда, Святий Дух осяює тих, кого забажає, але культурне підсоння і набута вправність також мають значення.

Західноєвропейські зв’язки і впливи, либонь, пояснять ще менше. Сьогодні ми схильні думати про вплив Караваджо (як і робить Верещагіна 26) у сміливому зображенні простолюдних типів на релігійних картинах, у майстерному використанні темряви як композиційного засобу, частково в освітленні (хоча на картинах Ге ми заледве чи знайдемо джерело світла з лівого боку) і т. п. Проте

сам Ге, оскільки мені відомо, ніколи про нього не згадував. Караваджо — це в основному відкриття ХХ століття. (Жадному історикові мистецтва не спало на думку установити, які полотна Караваджо виставлялися в галеріях Риму і Фльоренції, що їх міг відвідати Ге). Сам Ге згадує про Джотто і Чімаб'юе (Зограф 1974, 46), а особливо про фрески Мікельанджельо в Сікстинській капелі (Стасов 97, Костін 7, Порудомінський 14). У Джотто й Чімаб'юе Ге особливо вабила — так виглядає — рішучість, з якою вони оминали неважливі деталі. Щодо Мікель-Анджельо, то на Ге, очевидно, справила враження потуга й динамічність його фігур, але Ге не перейняв ні його техніки, ні композиційних засобів, ні кольорової гами (як підмітив Дмитрієв 17). Відкритим лишається питання про вплив Рембрандта, про що натякнув Герцен *à propos* власного портрета (Верещагіна 42).

Стасов наполягає, що з мистців ХІХ ст. на Ге мав сильний вплив Поль Делярош (118, 231). Висловлюють припущення, що основною спонукою поїздки Ге з Риму до Парижу було бажання оглянути посмертну виставку Деляроша (разом зі Світовою виставкою малярства) (Стасов 85). Погляд Стасова ледве чи виправданий навіть щодо історичних полотен Ге, значно менш драматичних і театралізованих, ніж картини Деляроша. Досить порівняти фігуру царя на картині Деляроша *Петро Великий* (1838) з постаттю Петра на картині Ге 1871 року. Відразу впадає в око, як театральньо-ефектно зображено царя на першій і наскільки він ближчий до землі й людяніший на останній. Щодо релігійних картин Деляроша, які він принагідно малював упродовж усього життя, то їхні теми здебільша пов'язані з Дівою Марією, і своєрідний цикл, створений після смерті дружини в 1856 році, складається з *Св. Вероніка, Страсна П'ятниця, Богородиця споглядає терновий вінець, Повернення з Голготи, Зомліла Пречиста Діва, Піста, Марія Магдалина на колінах перед Христом* (Ziff, список чч. 231-236) і зовсім не нагадує циклу Ге 1890-их років. Композиція в Деляроша переважно багатофігурна, картини виконані в традиційній академічній манері, на взірць його ж історичних полотен. Згідно з Яремичем (*Переписка* 42), Ге дуже захоплювався Франсуа Міс, але знов таки це більше стосувалося до уваги й шаноби, з якими Міс ставився до селян, ніж до мистецької вартості його картин.

Чекає на свого дослідника і питання, чи існував будь-який зв'язок між Ге й такими майстрами "неспокійного" релігійного малярства як В. Блейк чи Й. Г. Фюсслі. Верещагіна (28, 38) говорить про ймовірний вплив на Ге фльорентійської групи "Маккьяйолі" (Дж. Фатторі та ін.) і школи Поззіппо. Тим часом це лише домисли. Навіть коли це й так, то цей вплив насамперед позначився б на пейзажах, другорядній ділянці творчості Ге.

Порушені тут питання заслуговують уважного вивчення. Досі їх

нехтували, бо історики мистецтва як правило брали за вихідну точку сумнівне, а в найкращому випадку далеке від всеохопності апріорне твердження, що Ге був "найвизначніший представник російської реалістичної школи" (Зограф 1974, 8). Та навіть куці дослідження в цій ділянці наштовхують на висновок, — звичайно, попередній, — що західне малярство не полишило на творчості Ге помітного впливу.

Якщо і зв'язки Ге з Європою не дають ключа до пояснення творчості мистця, то слід, мабуть, повернутися в інший бік і дослідити можливість українських коренів. Над цією проблемою ґрунтовно не працювано. Тут і там стрічаються окремі деталі, дещо у власних писаннях Ге, дещо у спогадах про нього. Дрібні крихти, розкидані на широкому просторі матеріялу. Їх треба вишукувати й вибирувати. До того ж, немає певности, що стосовний матеріял взагалі опубліковано. Писання Ге завжди друкувалися вибірково, ніколи — повністю. Дослідники були переважно росіяни, байдужі до української проблематики. Те, що подаємо нижче, спирається на оприлюднені матеріяли і не претендує на вичерпність. Сьогодні неможливо виявити всі українські зв'язки Ге, біографічні чи інакші.

Ймення Ге, незвичне і в російській і в українській мові, вказує на іноземне походження. Родинна легенда оповідає про емігранта з Франції доби Великої Революції, якогось пана Геї, що опинився в Російській імперії десь на зламі століть. Легенда не заходить у життя роду на батьківщині, ані не каже про те, де спершу отаборився новоприбулий у новій країні. Ми бачимо мистцевого діда Жозефа (Осипа) на військовій службі в кірасирському полку, розквартированому десь неподалік Полтави. Це наша перша зустріч з Україною.

Осип одружився з Даркою Коростовцевою, дочкою українського поміщика, нащадка козацької старшини, знову таки з Полтавщини: маєток Батьки на Зіньківщині (Г. Ге 43, 128). Художник згадував, що вона говорила "з милою, м'якою малоросійською вимовою" (Стасов 16). Це має неабияке значення, бо Ге втратив матір (з роду Садовських) дуже рано, і його виховувала тітка Олександра Матушевич та згадана бабуня з допомогою няньки Наташі. У господі кермо влади тримала Дарка. Про Осипа Ге, діда, Г. Ге пише, що той "зрікся навіть своєї мови" (французької), хоча російською й українською (sic) володів не цілком плинно (43, 129). Він же згадує, що Дарка "підтримувала в домі традиційну малоросійську атмосферу" (129). Мати мистця ймовірно була полькою, але Г. Ге вважає, що вона була українського походження.

Микола Ге народився в Воронежі, що в ті дні лежав на межі російського й українського мовних масивів. Невдовзі його батько Микола, Осипів син, купив маєток на Поділлі, в Могилівському повіті на заході України, де й минуло дитинство Миколи Ге молод-

шого. Коли настав час гімназійної науки, хлопця послали до Києва.

Микола Ге молодший згодом твердив, що в його жилах тече французька й українська кров (Стасов 13). Яке б не було співвідношення двох струменів крові, не влягає сумніву, що в культурному сенсі український елемент явно переважав. Те, що на провінції сприймалося як факт життя, з переїздом до Києва набрало іншого характеру. Саме в Києві відкрилося Ге, що "є на світі старовина" (Стасов 21), і родинні звичаї не могли не набрати певного національного забарвлення.

Нам невідомо, чи в пансіоні, де жив Ге, і в гімназії на Липках учні розмовляли між собою виключно російською мовою, чи й українською; навчання, звичайно, провадилося російською. У спогадах Ге читаємо: "В київському інституті діти добре говорили по-російськи, а в полтавському всі по-малоросійськи" (Стасов 36). Зауваження неутральне і вказує лише на знання російської мови. Молодий Ге в Києві закінчив гімназію та перший рік університету.

1848 року Ге переїздить до Петербургу, щоб учитися далі, і вперше опиняється в Росії. Йому сімнадцять. Процес формування характеру майже завершено. У дитинстві довга подорож: з найвіддаленішої точки на сході України упоперек краю, мало не під австрійський кордон, потім до Києва. Непоквапно, помалу рухалися в ті дні: добутиися з Могилева до Києва забирало п'ять днів.

В Академії мистецтв у Петербурзі найближчим приятелем Ге став Пармен Забіла (зрусифікований в Забело, або Забелло), чернігівець, у майбутньому відомий скульптор. Його сестра Анна стане дружиною Ге. Вони познайомилися листовно, Ге закохався в неї, не бачивши, і в листі попросив її руки (чим не сюжет для письменника?). Вона відповіла згодою. Весілля відбулося 1856 року в селі Манастирише, Чернігівської губернії, далека дорога з Петербургу.

Якщо в роду Ге струміла франко-українська кров, то в роду Забіл пливла тільки українська. Цей рід відомий в історії України з XVII століття, були серед нього окремі люди і проросійського й антиросійського наставлення, був навіть удатний шпигун і невдатний претендент на гетьманську булаву, був і другорядний поет. З 1654 року жили Забіли на Чернігівщині в Борзні (декотрі також у Ніжені) і командували сотнею. Значний рід належав до кіл української козацької шляхти (Оглоблин 1959, 179; 1960, 36, 194).

Після побуту в Італії та Петербурзі Ге купив (1875), як ми вже згадували, хутір від Анниного батька поблизу станції Плиски на Чернігівщині, де подружжя і дожило віку. Анна померла 1891 року, Микола — 1894. Обоє там і поховані. Вибір місця для постійного осідку об'єктивно залежав від вигідної пропозиції тєстя. Чи, опріч того, Ге свідомо прагнув повернутися на Україну, ніхто не знає. Але знов таки, враховуючи його зв'язок з Україною замолоду, таку можливість не слід відкидати.

Ге єднали з Україною не лише кривні узи. Єднала також приязнь з окремими людьми. І передусім з Миколою Костомаровим. Напівросіянин, напівукраїнець Костомаров викладав історію в київській гімназії, де вчився Ге. "Найулюбленіший учитель нас усіх", — згадує Ге. Його виклади з історії Росії "були духовим бенкетом" (Стасов 29). На той час Костомаров уже видав дві збірки українських віршів і дві українські п'єси та був провідним членом таємного Кирило-Методіївського братства, що мало у своїй програмі змагання за вільну Україну у федерації з іншими слов'янськими народами. Ідеологічний маніфест Братства написав Костомаров. Костомарова заарештували навесні того року, коли Ге кінчав гімназію (1847). Звичайно, Костомаров не міг пропагувати ідеї Братства в гімназійній клясі. Але вони могли надати певного забарвлення його лекціям.

Зустрічі Ге з Костомаровим не обірвалися 1847 року. Після того, як Костомаров відбув заслання, Ге коротко зустрічався з ним у Парижі (Стасов 84), а згодом у Петербурзі, де Костомаров викладав в університеті. Приязнь зміцніла, переросла в дружбу. Відтоді, за словами Ге, його в'язали "міцні й дуже сердечні стосунки з Костомаровим" (Стасов 227). Ге відвідував Костомарова регулярно й часто. Костомаров не раз водив Ге з собою в Публічну бібліотеку (Порудомінський 93, 95). Портрети Костомарова і його матері, виконані Ге, потверджують регулярність зустрічей. Безумовно, на цей час захоплення Костомарова активною політичною діяльністю й ідеєю вільної України минулося, тепер його більше вабили соціальні проблеми й наукова праця. Але ні в якому разі не збайдужів він до української дійсності. Трудно повірити, щоб у розмовах з "безцінним приятелем і однодумцем [сочувствеником]" — вираз Ге — вона ніколи не виринала.

Про взаємини Ге з іншими знайомими українцями невідомо нічого, окрім самого факту знайомства, деколи потвердженого портретом: Вол. Лесевич, Н. Петрункевич-Кониська, П. Скоропадський, П. Терещенко, М. і А. Міклашевські, М. Мурашко, що в його Київській малювальній школі Ге читав лекції й працював у студії (Порудомінський 240), та ін.

Особливий інтерес викликає питання про мову. З опублікованих текстів, приналежних Ге, жаден не писаний по-українському. Не знати, якою мовою розмовляли між собою Микола й Анна в родинному колі та з синами. Скорше можна припустити, що це була російська мова, узвичаєна серед українських поміщиків другої половини XIX ст. Є. Чикаленко, говорячи про 1903 рік, зауважує, що з поміщицьких родин на Україні в той час усього яких вісім уживали української мови в щоденному житті (Шевельов 9). Схожа ситуація існувала, мабуть, і трохи раніше. Однак щоденна російська мова поміщицької верстви мала сильну домішку української. Не

влягає сумніву й те, що обоє Ге знали українську мову. Вкраплення окремих українських слів у написаному Ге не повинно дивувати.

У приступних авторові друкованих текстах подибуємо слова: *балакати* — рос. *говорить* (*Переписка* 140); *богато* — рос. *много* (Зограф 1978, 48); *дід* — рос. *старик*; *гуде* — рос. *гудит* (Стасов 300); *кружка* — рос. *кругом* (*Переписка* 168); *орать* — рос. *пахать* (*Переписка* 168); *скринка* — рос. *ящик* (Стасов 20); *сумно* — рос. *грустно* (*Переписка* 178); *вголос* — рос. *вслух* (Зограф 1978, 48). Декотрі з цих слів вживані в російських діалектах, але можна з певністю твердити, що вони потрапили в мову Ге не звідти. Частину слів знаходимо в авторській мові Ге, частину в мові осіб, що про них він оповідає. В нашому контексті це не має ваги. Я оминув слово *хата* (*Переписка* 106), бо воно широко вживане в російській мові на означення житла українських селян.

Характеристично, що українізми Ге мають емоційне забарвлення, деколи — мають риси інтимності. З цього погляду цікаво навести повністю коментар самого Ге до одного українського слова. Уривок узято з спогадів А. С. Толочінової (п'єе Шабельської). Десь року 1882 чи 1883 вона приїздила до Ге купувати ділянку землі:

Під час прогулянки, коли їх супутник ужив у розмові малоросійський вираз "бринить" (до молоденьких дерев, що почали брунькуватися), М. М. Ге вигукнув: "«Бринить!» що за слово! а яке змістовне! тут ціла картина! «Бринить!» Це означає — ледь виднітися, ледь проклюнутися, отак, як зоря займається. Чи вам не здається, — звернувся він до мене, — що ні одна мова не має стільки багатозначущих слів, як малоросійська? Ці люди не люблять багато говорити. Декотрі хахли такому простому слову як «нехай» потраплять надати двадцять різних відтінків..." (Стасов 289).

Так емоційно сприймав Ге українську мову.

І знов таки, чи говорили в родині Ге українською мовою? А коли так, то як часто? Син мистця Микола-молодший мав позашлюбну дочку Парасю від селянки Гапки. Обидва ймення типово українські (пор. *Переписка* 175; їхнє фото на стор. 32). Чи Микола і його батьки говорили з ними по-українському? Можна припустити, що так, але прямих доказів немає. Також правдоподібно, що Ге вдавався до української мови, розмовляючи з селянами, для яких викладав печі, і з тими, які працювали в нього. Проте немає незаперечних доказів ні на potwierдження цього, ні на заперечення. З певністю можна сказати одне: Ге знав і любив українську мову. Коли і за яких обставин він її вживав, зостається в царині домислів.

Прихильне ставлення Ге до українських селян пояснюється звичайною гуманністю. Його не цікавив політичний аспект справи, як це було з російськими революційними народниками, ані етногра-

фічний. Останнє відрізняє його від більшості українських малярів того часу, скажімо, К. Трутовського або трохи молодших П. Мартиновича й С. Васильківського та інших. У доробку Ге є лише одна річ, яку можна вважати етнографічною — рисунок з ранніх років *Похорон дитини на Поділлі*, 1866 (Порудомінський 16). Далі етюд не пішло. Два портрети селян, мальовані у 80-их роках, начисто позбавлені етнографічних деталей. Ге прийняв мову й особливості народного побуту, але він не ідеалізував селян ні за якісь виняткові людські якості, ні за приналежність до певної етнічної спільноти. Він і сам належав до тієї спільноти (української), любив відчувати поблизу її дух (так Мясоєдов 37 оповідає, що Ге привезли до Фльоренції няню-“хахлушку”, “велику патріотку”), але найглибше хвилювали його питання загальнолюдські. Це давало ще один аргумент російським знайомим і критикам Ге вважати його мистцем російським. Наче питання універсальні є у виключному володінні росіян, їхнім привілесем.

Ге прожив на Україні не одно десятиліття. Він любив Україну і, як би там не було, належав до неї. Він любив потеревенити про неї. (Пор. Зограф 1978, 48: “Він багато розповідав про Малоросію, про тамтешні справи”). Наставлення Ге добре видно з опублікованого листа до дружини. У серпні 1861 року по дорозі до Італії він затримався кілька днів у Львові, бо йому хотілося ближче розвідати про те, що він називає “русинська партія”. Він пише:

Тут у Галичині русинська партія дуже сильна. Я ходив у редакцію, зустрівся з представником партії і напишу про це братові Григорієві. Вчора я пішов [туди], щоб побачити людей з русинської партії, в них і заночував. Також був я вперше в житті на [Богослужбі] в уніятській церкві, і мене здивувало, як багато малоросійського збереглося там і в людях, і у відправі... Точнісінько, як у Малоросії [тобто частині України, інкорпорованій в Російську імперію. — Ю. Ш.]: жінки бурмочуть, чоловіки голосно моляться і зідхають, навіть зовнішньо типи цілком малоросійські. Якщо, прибувши до Львова, матимеш бажання, то зустрінься з редактором русинської газети “Слово” Богданом Дідицьким, дуже милою особою... Все, що ти зможеш розповісти про Малоросію, справить йому велику присмність... Зі Львова я завтра не вирушу, бо вони запросили мене зайти ще раз.

Ясно видно, що зацікавлення Ге шире, що почуває він себе як дома. А за цікавістю криється, безперечно, і політичний мотив: адже рік 1861 був позначений соціальним неспокоєм.

Можливо, Ге був би ще більше розчулений, якби потрапив до Галичини на два роки пізніше, коли 1862-1863 рр. зформувалася партія *народовців*. (Дідицький був лідером так званих *москвофілів*!) Хто знає, може б *народовці* пов’язали його з українофілами на підросійській Україні. (В опублікованих матеріялах і натяку немає,

що Ге знав про їх існування, а тим паче діяльність). Зв'язок з українофілами може й не тривав би довго, а тільки до моменту "просвітлення", тобто до наближення Ге до соціально-політичного руху 60-их років і цілковитого занурення в "ідеї універсальні". Але зовнішній прояв тих ідей міг би бути дещо відмінним.

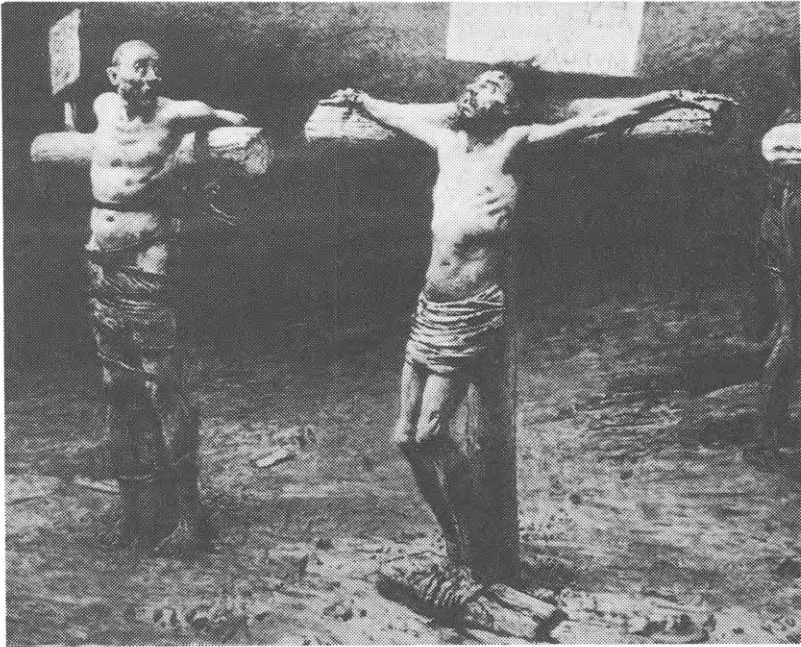
Історія, однак, не оперує поняттям "якби". Загалом Ге політикою не особливо цікавився. Але у Фльоренції й Петербурзі він обертався переважно в колі російських лібералів та радикалів. Дивлячися з перспективи часу, доводиться визнати, що це вийшло, мабуть, на краще. Україна виловила досить політиків, але кричуще мало — особливо у ті часи — людей універсальної думки. Такі люди мусіли існувати на грані української культури. Чимало води утече до пори їхньої "репатріації". Одним з таких і був Ге.

3

Сказане вище не вичерпує питання "другого" (тобто українського) контексту життя й діяльності Ге. Але перед тим як продовжити огляд, слід бодай коротко спинитися на особливостях артистичної манери і стилю Ге. Маю на думці його картини з релігійною тематикою і ті особливості технічного стилю, що не вкладаються в контекст тогочасного російського малярства.

Релігійна тема переслідувала Ге все життя. Точніше — одна частина теми: євангельські мотиви, а ще вужче — мотиви розп'яття й воскресіння. (Робіт з іншою релігійною тематикою, як от *Христос у синагозі*, 1863, дуже мало, вони спорадичні і здебільшого залишені в стадії попередніх етюдів). Від *Вертаються з похорону Христа* (1859) до останньої картини *Розп'яття* (1894) це, тематично, один цикл, результат одержимости, що не відпускала мистця тридцять п'ять років. За винятком, правда, часу, відданого *передвижничеству*, приблизно 1870-1876, коли Ге намагався пристосуватися до російських мистецьких течій або — як висловився Дмитрієв (22) — пробував стати посередністю, щоб виплекати інтимні зв'язки з сучасниками.

З погляду стилю релігійні картини Ге не творять єдності. В добу до *передвижничества* над Ге ще тяжів академізм, немає істотних різниць між розповідно-історичними й релігійними полотнами, де характери зображуються "логічно", а форми й кольори стремлять до гармонії і зрештою до певної єлейности. Пошуки власного у Ге вже наявні, але вони обережні, хочеться сказати — притишені чи навіть притамовані. Так у *Тайній вечері* (1863), малюючи Юду, Ге відмовляється від сірої тональності, вжитої в першому варіанті, і окутує постать майже непрозірною темрявою (засіб, що глибоко вразив Е. Ф. Юнге — Зограф 1978, 263); у *Вістуні воскресіння* (1866) постаті зсунуті набік, а центр

М. Ге, *Розп'яття* (1894)

полотна заповнює пейзаж; у *Марія, сестра Лазаря, зустрічає Христа, що йде їх відвідати* (1864) стовбур дерева перетинає картину навпіл, дозволяючи мистцеві експериментувати з освітленням і т. д. Вже не говоримо про неортодоксальні вирази облич (напр., Христа) чи незвичну композицію (напр., у *Тайній вечері відсутній стіл*) і т. п.

Кардинальні зміни відбулися після "мовчазного" періоду, коли Ге тимчасово занедбав станкове малярство, а зосередився на малюнках "для народу", тобто десь коло 1887 року. Одначе, потяг до нової манери письма можна прослідкувати від самого початку кар'єри Ге. Ще в ранні роки він дозволяв собі виконувати рисунки й підготовчі етюди значно вільніше, ніж остаточні варіанти. Маю на оці такі шкіци як *Христос перед Анною* (1868) та *Вертаються з похорону Христа* (1859), а їх, звичайно, більше. Отож "новий спосіб письма", що так яскраво виявився після 1887 року, був зовсім не новий, а, навпаки, притаманний мистцеві впродовж більшої частини його творчого життя. Одначе до 1887 року Ге тримав його, так би мовити, для власного вжитку і притушковував на програмових картинах, призначених для публіки. Після 1887 р.

мистець ламає канони, накинєні йому вишколом та смаками тогочасного російського глядача. (Пригадаймо епіграф із Стасова до цього есею).

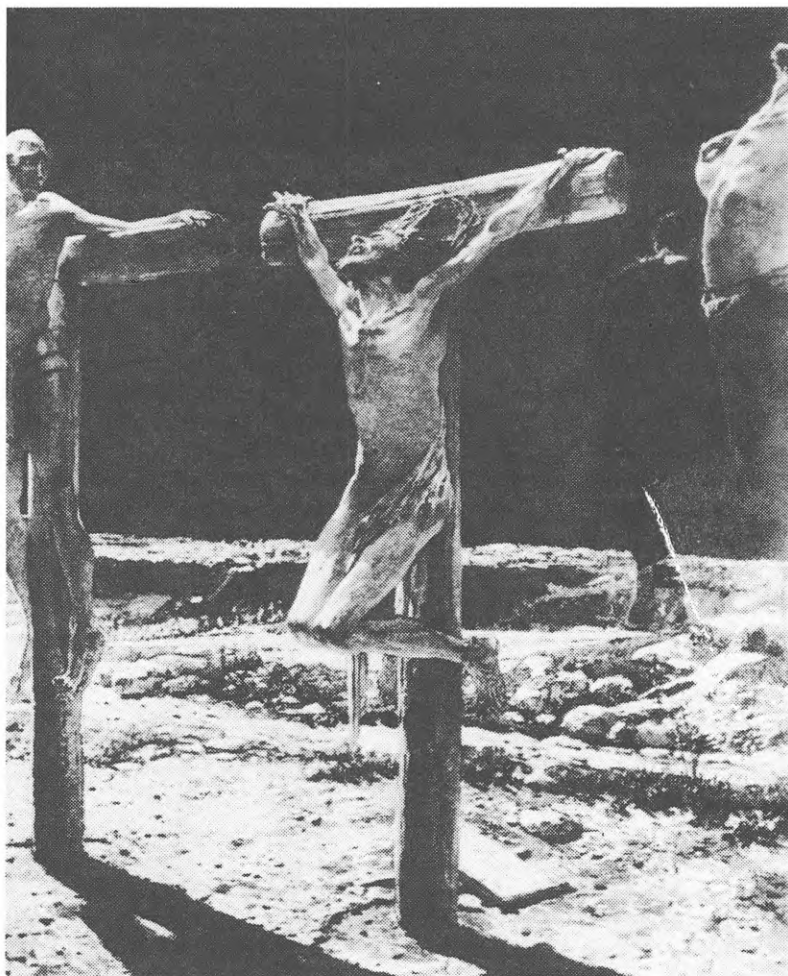
Це була революція, і вона вилилася бодай в один акт насильства: Ге знищив своє полотно *Милосердя* (1880). Оскільки можна судити з зауважень критиків, картина в цілому була виконана ще в академічній манері, але постать жебрака — своєрідне уосіблення Христа — трактована вже по-новому: заброді надано рис агресивно відворотних ("брудний, нечесаний волоцюга", — писала *Молва*. — Стасов 280). На картині молода жінка з вищих кіл подає жебракові-приблуді-Христові милостиню, кухоль води. Сполучення двох відмінних манер письма на одній картині неминуче вражало око, і полотно видавалось глядачеві безглуз-дим.

Ге знищив картину. Настала пора творчого мовчання. Щойно по семи літах Ге бере в руки пензель і тепер не зважає більше ні на закони традиції, ні на смаки публіки. Відповіддю на бунт мистця були репресії. Останні картини Ге одну за одною забороняють і знімають з виставок. Офіційна причина: вони ображають почуття вірних. Коли заборонили *Розп'яття*, хтось з відомих осіб висловився: "Влас. иво байдуже, у кого яке ставлення до цієї теми. Але треба рахуватися з натовпом, йому картина видається карикатурною, а цього допускати не можна" (Стасов 383).

Критики-сучасники та й сам Ге збагнули не одне нове і в насвітленні теми, і в незвичному способі виконання. Подамо стислий огляд.

Почнемо з того, що останні картини Ге, хоч і на релігійні теми, не мають нічого спільного з традиційним благочестям. "Звичайний глядач вимагає іконописного Христа, якому можна поклонитися, а він показує живу людину", — писав Л. Толстой Третьякову 14 червня 1894 року, вкортці по смерті Ге (*Переписка* 52). Критик *Современной летописи* (1863) нарікає, що Ге "відібрав у Христа божественність" (Стасов 129). «Hannoverscher Courier» з 8 листопада 1890 р. пише: "Ге не лишив у образі жадної риси, що нагадала б про високу місію Христа" (Стасов 339). Наталія Грот в *Современной летописи* (ч. 41 за 1863 рік) незадоволена, бо Ге "перший з усіх мистців умисне позбавив найвидатнішу світову подію божистости" (Зограф 1978, 63). Стасов (III, 654) хоч і називає *Розп'яття* "гідним подиву шедевром", проте, зауважує, що на картині зображено "зовсім не Христа, а особу... незнану і незрозумілу".

Ге відкинув не лише іконописність, рису істотно візантійську, а й концепцію краси, успадковану від Ренесансу. "Не краса, а значущість", — заявляє мистець (Зограф 1974, 34). І в другому місці: "Я відкинув форму поганську, зовнішню, накинєну християнському ідеалові. Краса, сила — ідеали поклонників фізичної потуги,

М. Ге, *Розп'яття* (1892)

чуттєвості. Христова краса — краса духовна., [а не] тілесне, часове, минуше" (Зограф 1978, 175). І знову: "Вимовність картини — ось тепер мета майстра" (Зограф 1974, 45). При такому наставленні Христос останніх днів Його земного існування уявляється згустком безкрайньої муки, страждання та приниження і викликає майже відразу. Звідси численні нарікання сучасників: "Нам показують не Христа, а страшного харциза" (Т. Толстая — Зограф 1978, 169); Христос у Ге начебто сповнений "жаху перед лицем

людських страждань" і тільки (Зограф 1978, 36); "Чи справді були конечні розкудане волосся, розпатлана борода?" — запитує критик (Стасов 129). Показово, що в *Розп'ятті* 1894 року, де Христос — це суміш муки, крові і бруду, центр уваги перенесено на розкаяного розбійника, що прозріває, але й він не менше страшний і відразливий. Один німецький критик, говорячи про картину *Що є істина?*, згадає навіть нігілізм: "Образ Христа віддзеркалює духовні течії цієї країни [Росії. — Ю. Ш.] і поєднує в собі її нігілізм з благочестивою селянською вірою" (Стасов 335).

У старому віці передчуття і жах смерти так міцно опанували Ге, що прокралися навіть у портрети. Такий є, приміром, портрет М. Світ (Свет), мальований за кілька годин до її смерти. Про смерть дружини Ге оповідає: "Я не тямив себе з жаху й горя, однак лишався вірний собі, не міг не дивитися, не міг не бачити її очима художника" (Стасов 390). Ми не знаємо, як багато з побаченого тоді зафіксовано у виразі стражденного Христа. (Дещо пізніше конфлікт подвійного зору мистця став темою новели М. Коцюбинського "Цвіт яблуні" — 1903. Чи міг він знати про зізнання Ге?). Раніше за Ге до мистців, що перебували в полоні настирливої думки про перехід у небуття, про появу на людині "знаку смерти", належав Жеріко. Його картини виявляють тонку спостережливість і жах перед смертним терзанням. Були, oprіч нього, й інші.

Мистецький стиль Ге відповідав його думкам і настроям. "Мистецтво, — говорив Ге, — це вигадка (вымысел), а не повторення природи". І ще: "Малюйте без натури, тоді схопите найсуттєвіше і матимете картину" (Зограф 1974, 46). "Зображуйте з пам'яті" (Стасов 229), не копіюйте видиме. Кожного разу, коли малюєте частку чогось, малюйте її, відступивши від цілого (*Переписка* 77).

Скупість у деталях інколи призводить, може здатися, — до надмірного спрощення. На картині *Сумління* — про Юду після його зради Ісуса — Ге не малює навіть Юдиного обличчя. Очевидно він уважав, що постава тіла самотнього чоловіка, заблуканого серед ночі в пустелі, вповні достатній засіб показати його каяття. Освітлення картин — переважно фронтальне, від глядача — легко стає, як висловився критик в *Иллюстрации* (1863) "штучним, страшносудним, йосафатівським" (Стасов 204). Темрява набирає не меншої ваги, ніж світло, і може видаватися дуже інтенсивною. Ге пояснював: "Старі майстри розливали світло на картині так, що його на п'ятачок, а решта [полотна] у тінях, рефлексах" (Зограф 1978, 252). Напружений ритм мазків підсилює світляні контрасти й динамічність постатей (Зограф 1978).

Попередньо Ге застосовував таку техніку в шкiцах, тепер виконує нею великі, викінчені полотна. Ні в якому разі не є це наслідок поспіху. Адже Ге робив звичайно сотні підготовчих рисунків. Наприклад, для *Розп'яття* зроблено їх 208 (Зограф 1978,

М. Ге, *Портрет М. Світ* (1891)

374). А скільки разів ґрунтовно перемальовувано, здавалося б, готову картину, або навіть нищено її, щоб замінити новою! Була це систематична, вперта, хоч не раз і гарячкова праця. За спробами крилася певна філософія й осмислені правила ремесла. Сьогодні ми назвали б цю філософію екзистенціалізмом, а стиль — експресіонізмом. При житті Ге ці терміни ще не існували. Зусилля й досягнення мистця на той час були фактично виняткові.

На думку спадає лише кілька старих майстрів — один з них Люїс Моралес, — що з ним можна б порівнювати Ге, хоч невідомо, чи Ге коли чув про нього. Одначе, картини Моралеса куди більше стилізовані в порівнянні з роботами Ге, а тим самим і причепурені!

Більше спільного має Ге з майстрами пізнішими, яких він напевне не міг знати. Спливають у пам'яті релігійні картини Ловіса Корінта й Макса Слефогта, ще, може, Ж. Руо. Вплив Ге на їхню творчість теж не здається ймовірним. Дуже неправдоподібно, щоб першим двом були відомі релігійні полотна Ге. Коли 1863 року відбувалася виставка Ге в Мюнхені, Корінт був малою дитиною (нар. 1858), а Слефогт ще не народився (1868). Картина *Що є істина?* виставлялася в Німеччині окремо (три міста) в 1890-1891 роках, але немає жадних відомостей про те, що Корінт або Слефогт її бачили, а тим паче, що вона справила на них враження. Не могли вони бачити й *Розп'яття*. І все ж, є деяка подібність між ним і полотном Корінта «Der rote Christus» (1922), в меншій мірі з його ж «Martyrium» (*Розп'яття*, 1907) і «Kreuzigung» (1925). Є помітна схожість і між *Розп'яттям* Ге та фресками Слефогта (1932) на тему Страсного тижня в Friedenskirche в Людвігсгафені. (Див. репродукції в G. Biermann; каталоги виставки Корінта 1926 і 1975 pp.; Gruenagel). Подібність аж ніяк не викликана запозиченням чи наслідуванням. Можна з певністю твердити, що вона — наслідок подібності в погляді на світ з використанням подібних мистецьких засобів для його відтворення. Працювали в Європі до Ге й інші майстри перед-експресіоністи, що пробували руку в релігійному жанрі, скажімо, Вільям Блейк або Й. Ф. Фюсслі. Проте ні їхній світогляд, ні художній стиль аж ніяк не могли правити за взірць для Ге.

Ще менше можна думати про якихось прямих попередників, зразків або наслідувачів релігійного малярства Ге 1880-их — 1890-их років в українському або російському малярстві за митцевого життя. У філософії й стилі життя він знайшов у Толстому товариша й однодумця. Але не в мистецтві. Адже Лев Толстой цих років, ідучи за логікою свого вчення, прийшов до заперечення мистецтва взагалі, кличучи утилітарну пропаганду на місце мистецтва. Але в випадку Ге та сама філософія вела до вибуху мистецької творчості нечуваної сили й запалу. Та попри все це Ге був не цілком унікальним і не цілком самотнім. Тут ми мусимо звернутися до мистецтва слова, до поезії. Я маю на думці великого українського поета (як також і мистця) Тараса Шевченка.

4

Шевченко почав писати й друкуватися в добу, коли основним напрямом української літератури був романтизм. Визначальною рисою цього романтизму є наслідування фолкльору. Нові ідеї та форми одягано в народню ношу. Шевченко, зокрема у ранніх творах, віддає певну данину цьому напрямові. В наступних десятиліттях ці твори легко здобули широку популярність, бо в них поєднано звичні, розповсюджені форми народної творчості й

романтичної поезії з свіжою думкою й поетичним експериментом. Одначе не вони найзначущіший вклад Шевченка в українську та світову літературу. Ба навіть Шевченків образ звужено й викривлено постійним наголосом на другорядному й менше своєрідному, тоді як індивідуальніше й оригінальніше лишалося непоміченим.

У середині 40-их років Шевченко пристав до кирило-методіївців. У його поезії зазвучали сильні політичні й революційні ноти. Він дає зразки проникливого аналітичного розгляду соціальної системи Російської імперії і тоталітаризму взагалі. Він творить особливу, поетичну візію минулого і майбутнього України. Ця частина Шевченкового поетичного спадку набрала могутньої сили в пору змагання за національне й соціальне визволення, зокрема в часи революції 1905 і 1917 років. Але й цю частину Шевченкової творчості не схильні ми сьогодні вважати за найважливішу попри разучо сміливі уяву й вислів. Щойно у наші дні відкрито Шевченка-творця специфічного, свого власного уявлення про світ і місце людини в ньому, Шевченка філософа, носія остаточної правди, відважного експериментатора з мовою, поетичними образами, стилем. І саме цей Шевченко витримує порівняння з Ге в похилому віці. Щойно відкритий, новий, "третій" Шевченко.

Ще й нині нерідко доводиться чути, що тема України є осердя Шевченкової поезії. Це твердження навертає нас сприймати Шевченка, поперед усього як національного політичного трибуна. Звичайна статистика доводить помилковість твердження. В повному корпусі Шевченкової поезії слова *Україна* і *український* вжито 269 разів, відносно часто. Але слова *Бог*, *божий*, *Господь*, *господній*, *Ісус*, *Христос* та *Христів* — 1281 раз! (Підрахунок за Вашенком, відповідні томи). У російських текстах Шевченка слів *Україна* й *український* ужито 38 разів, а слів "божеських" — 1398 (за Черторижською). Правда, певна частина випадків припадає на стійкі звороти менше-більше вигукової форми типу "Боже мій!" Та навіть коли їх відкинути від загального числа, то все одно згадка про *Бога* значно переважає згадку про *Україну*.

Якщо чиясь мова густо пересипана словами, пов'язаними з поняттям Бога, то, загалом беручи, це можна пояснити побожністю, звиклістю до відправ, молитов, церковного співу. Не так у Шевченка. Вряди-годи його *Бог* теж може бути об'єктом молитви, але куди частіше він є об'єкт філософської аналізи, першопричина світового порядку (отже, і непорядку), суть і прояв універсального ества, одночасно космічного й людського, синонім законів існування. Іншими словами, це Той чи Те, що створило всесвіт і людство, визначило норми буття, воно — верховна сила й закон, що передрішує хід подій, що перебуває понад ними, але одночасно

зкладає в кожну з них зерно здійсненности існування в ній самій і залежно від неї.

Цей "Бог" явно протиставиться канонічному церковному Богові, з яким він не має нічого спільного і якого Шевченко називає візантійським Саваофом, *сивим верхотворцем* ("Неофіти", 1857), якого не приймає, якого вважає частиною механіки космічного тоталітаризму, втіленого, між іншим, в Російській імперії та офіційній Церкві, який для нього не є справжньою божественною сутністю, а ще менше законодавцем життя:

Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люди,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить Бог,
Карать і милувать не буде:
Ми не раби його — ми люди!
(*"Ликері"*, 5. VIII. 1860)

У протесті проти Церкви як інституції (а в нього це поєднується зі ширим релігійним переконанням) Шевченко заходить так далеко, що закликає

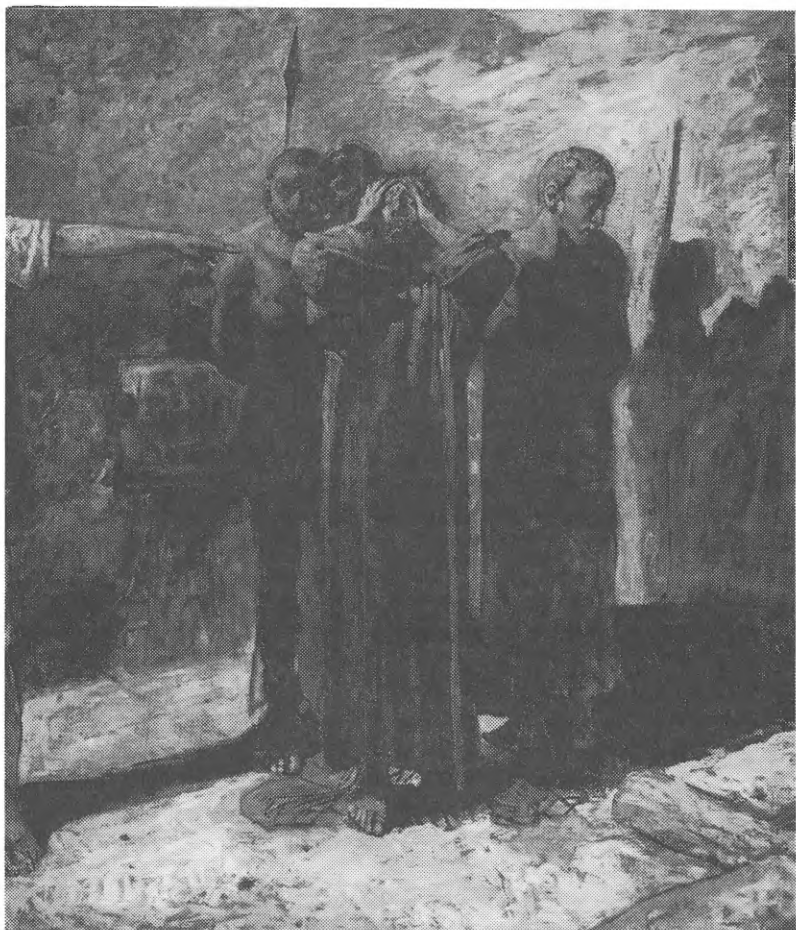
З багрянниць онучі драти,
Люльки з кадил закуряті,
Явленними піч топити
(*"Світе ясний"*, 27. VI. 1860)

Але Шевченко бунтує не тільки проти цього анти-Бога. Ще року 1845 він повстав і проти справжнього Бога, основи основ світопорядку. Хай спершу здійснився революційне оновлення й очищення світу, "... А до того я не знаю Бога" ("*Заповіт*"). Бо в нинішньому світі

Немає нічого,
Нема навіть кругом тебе
Великого Бога.
(*"Лічу в неволі"*, 1850)

Мені здається, що й самого
Тебе [Бога] вже люди прокляли
(*"Якби ви знали"*, 1850)

Шевченкова поезія рясніє суперечливими закликами — то молитися Богові, то не молитися. Релігійне почуття Шевченка

М. Ге, *Голгота* (1893)

вміщає в собі не лише поклоніння та безмежну палку любов до Бога, а й несамолюбне богоборство, відчайдушний бунт проти Нього. Бо й сам Шевченків Бог поєднує в собі несполучні риси: він і всеосяжна любов, і жорстока безоглядна помста. Абсолютним доказом першого — Божої любови — є те, що Бог прийняв подобу людини.

Тут ми підходимо до образу Христа, амальгами Бога й Людини, і до того ж Людини в її нескінченних, невимовних муках. Немає і не може бути в Шевченковій поезії бунту проти Христа. Є, натомість, ототожнення себе з цим найкращим і найстражденнішим

з-поміж людей. Христос — живий істинний Бог ("Марія", 1859), бо він уособлює найсуттєвіше в людині. Він спізнав найглибшу розпуку і найвище блаженство. Його людськість рішуче не допускає, щоб її увінчали німбом, зробили з неї ікону. Його божистість робить Його частиною цього світу. Все, що носить на собі Його слід, стає божеським. Тому найбільшу хвалу, найбільше звеличення в Шевченкових творах передано епітетом *Божий, святий*. Ми читаємо про *мир Божий, Божу красу, Божу церков, Божі страсті, святе небо, Боже село, Божого пророка, є теж святая мати, Боже кадило, святая правда, святая шибеничка, святая душа, Божа роса, Божа пчола* і багато більше.

Світ пізнього Ге суворіший, не такий розбуялий, менше в ньому ідилічної м'якоти (хоч не слід забувати його хутірські пейзажі), а разом з тим він до неймовірності схожий на світ Шевченка-поета: глибока й дійова релігійність, що виливається у бунт проти Бога; безмежно людяний образ Христа — одночасно і таке довершене, і таке недосконале і стражденне втілення Бога, що й голови не береться увінчувати його іконописним німбом; абсолютне неприйняття офіційної Церкви й візантійського принципу світобудови.

Схожість — щоб не сказати однаковість — поетичних світів Шевченка й Ге не обмежується спільним для обох поглядом на світ. Вона сягає далі: обидва мистці перебувають у полоні тих самих образів і тем. Ми бачили, як дійшов Ге до того, що стало вершиною й підсумком його творчості — до теми Розп'яття. Ця тема переслідувала й Шевченка. Ми часто надibuємо в його поезії образ Голготи. Деколи розпинання "змодернізоване" в образ повішення:

Тоді повісили Христа —
Й тепер не втік би син Марії
(“Не гріє сонце”, 1847)

(Ще один приклад наводжу нижче). Тут узагальнення особливо виразне, бо мова йде про події, інакше описані в Св. Письмі, факт прекрасно відомий Шевченкові. В поемі "Марія" (1859) життя Іоана Предтечі кінчається не усікновенням голови, а розп'яттям ("розп'яли Провозвістителя Месії"), як і життя Діви Марії:

А потім ченці одягли
Тебе в порфіру. І вінчали,
Як ту царицю... Розп'яли
Й тебе, як Сина.

Розп'яття таким чином узагальнене до несправедливої мучениць-

кої смерті, завданої безневинному. Тому — "розпинають вдову за подушне", а Петро Перший "розпинав нашу Україну" ("Сон", 1844) і т. п. Цікавий деталь: в деяких віршах, коли мова про Ісуса, вжито пасивні звороти —

За кого ж Ти розп'явся,
Христе, Сину Божий?
(“Княжна”, 1845)

Розп'ялась
Твоя єдина дитина
(“Марія”, 1859)

Це можна зрозуміти так, що Христос сам себе розпинає, тобто Бог, прийнявши подобу людини, свідомо віддає себе на муки й смерть, а людство виступає як знаряддя Його волі.

Зустрічаємо в Шевченка і образ Іуди (напр., двічі в "Москалевій криниці", 1857), і образ П'єлата (напр., "Колись дурною головою", 1859), постаті аж надто знайомі з картин Г'є. Правда, Г'є міг почерпнути образи — і напевне почерпнув — прямо з Євангелії, без посередництва поета. Однак не можна оминати ці спільні для обох теми, розглядаючи загальну картину подібності філософських поглядів та творчої уяви поета й маляра.

Третя важлива подібність розкривається в творчій методі мистців. Те, що ми вище назвали перед-експресіонізмом Г'є, має досить точний відповідник у Шевченковій поезії: енергійний мазок, спрощення, напрямленість, вихоплювання окремих частин цілого і яскрава їх подача; маємо те саме розуміння художнього твору — не як точної копії реальних речей, а як узагальнення певних понять — і те саме розуміння завдань мистецтва взагалі: воно для них обох не імітація природи, а спосіб заражати людей почуттями й ідеями. Я обмежуся на двох прикладах. У вступі до "Неофітів" (1857) читаємо:

Давно вже я сиджу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся, та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно.

.....
..... Хрест високий!
На кладовищі трохи збоку
Златомальований стоїть.

І намальовано: розп'ятий
За нас Син Божий на хресті.

.....
Сиджу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.

Шевченко ніколи не сидів у тюрмі з таким красвидом. Немає ніяких свідчень, що його вікна будь-де виходили на кладовище. У строгому сенсі уривок не є біографічний. Пейзаж подано кількома скупими деталями: поле, ворона, хрест. Все інше відкинуто. Зате образ тюрми повторюється чотири рази, а якщо врахувати не цитовані рядки, то — п'ять. Змальована картина напружена й стисла. І завдяки стислості й напруженості вона говорить про більше, ніж виражено словами. Може про умови життя в Російській імперії. Може про людське існування у всесвіті. Може натякає на марність Христової самопожертви. Всі ці мотиви знаходимо і на полотнах Страсного циклу Ге.

Ще один приклад з тієї ж поеми. Знову образ розп'яття:

Фарисеї

І вся мерзєнна Іудея
Заворушилась, зарєвла,
Неначе гадина в болоті.
І Сина Божия во плоті
На тій Голготі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію.

Виведене на основі протиставлення двох ворожих сил в Іудеї — чи в світі, — переваги когорти катів над горсткою страстотерпців, нез'єднанності тих, що на хресті, і тих, що навколо, — Шевченкове зображення світу в мініатюрі ледве чи можна було б зробити коротшим, стислішим, емоційнішим.

Прикладів можна наводити безлік. Мало не кожен поетичний твір нововідкритого "третього" Шевченка і кожнісінька картина Страсного циклу Ге дають матеріал для зіставлення. Треба тільки покласти перед собою Шевченкові твори й репродукції з картин Ге, як помічаєш — і чим далі, тим більше — схожість у світогляді, образах, стилі, зміні ракурсів бачення.

Чим пояснити таку однаковість? Випадковим збігом, пристайністю (як у випадку *опрошення* Толстого й Ге), а чи впливом Шевченка на маляра? Може поет так глибоко вразив душу мистця, що після перерви мало не в тридцять років, той почував силу відтворити на полотні поетів світ? А може зовсім не

так, може їхні шляхи ніколи не перетиналися аж до випадкової зустрічі при кінці життя Ге і тридцять років по смерті Шевченка?

Я не спроможний відповісти на ці питання з простої причини — браку фактичного матеріалу. І все ж, зберімо докупи крихти відомого.

Мистці ніколи не зналися особисто. У спогадах Ге і про Ге ймення Шевченка не трапляється часто. Але трапляється.

У січні 1867 року до Ге у Фльоренцію загостив Герцен. Він, між іншим, запитав: "Маєте щонебудь почитати російською мовою?" Ге відповів: "Відразу не пригадаю. Але є Шевченко в перекладі Гербеля" (Порудомінський 67). Небагато можна виснувати з цього епізоду, окрім того, що Ге знав про Шевченка. Не знати, чи Ге читав книгу Гербеля, чи йому подобалася Шевченкова поезія взагалі, а переклад Гербеля зокрема. Ми навіть не знаємо, чи Ге придбав переклад на власне бажання. Гербель і Ге заізналися в російських колах Фльоренції (Порудомінський 63); найімовірніше, що Гербель подарував книжку Ге, не питаючи, чи вона Ге справді цікавить.

Показовішим є опис, як Герцен повертав книгу. Ге пригадує, що при цій нагоді Герцен сказав: "Господи, яка насолода! подих чистоти, незайманих степів, відчуття простору, свободи". Тут Ге додає від себе: "А це ж був тільки переклад" (М. Ге 238). Можемо виснувати, що Ге читав Шевченка в оригіналі і високо цинив його твори.

Значно пізніше — у березні 1893 року — Ге читав лекцію в Москві на тему "Вплив публіки на ідеали художника". І Рєпін пише, що Ге "почав розповідати про звільнення (со свободой) Шевченка, потім перейшов до історії передвижників" (Зограф 1978, 180). Зауваження значуще: тридцять два роки по смерті Шевченка все ще не сходив мистцеві з думки. Згадка про нього здалася Ге найкращим вступом до лекції. Отже Ге знав Шевченка не лише з імені. На жаль, Рєпін не пише докладніше, про що велася мова: про Шевченкове життя чи твори.

Я вже згадував про стосунки Ге з Костомаровим. Костомаров був улюбленим учителем Ге в гімназії. Костомаров добре знав Шевченка — і людину, і твори. Чи не міг згадати Костомаров Шевченка своєму учневі? Згодом, у Петербурзі, Костомаров і Ге заприятелювали, стали друзями. Костомаров учасав до Ге на традиційні четвергові прийняття, Ге залюбки відвідував Костомарова. В кабінеті вченого висів портрет Шевченка (Порудомінський 91). Не влягає сумніву, що друзі говорили про Шевченка. Але як часто? І що саме?

У березні 1886 року Ге говорив про мистецтво в Київській малювальній школі М. Мурашка. Він говорив: "Поєднання двох мистецтв — словесного і пластичного — конечне" (Зограф 1978,

211). Чи це не міг бути відгомін міркувань над відтворенням Шевченкових думок і стилю малярськими засобами?

Відомо, що приблизно в той самий час Ге збирався малювати Яна Гуса на кострищі. Історія Чехії Ге спеціально не цікавила. Чи не піддала йому тему Шевченкова поема "Ян Гус (Єретик)"?

Антонович, 273, згадує, що Ге почав був малювати *Шевченко на допиті в Дубельта*, — я не мав змоги перевірити це твердження.

Щоб ґрунтовно дослідити питання, чи співзвучність поглядів поета й художника дійсно виникла з доброго знання Шевченкової поезії, треба оперувати більшим фактичним матеріалом. Будемо сподіватися, що він є, збережений десь у спогадах, архівних справах та інших джерелах. До сьогодні наголос при вивченні творчості Ге роблено на російських, а не українських зв'язках. Українські зв'язки лишаються невивченими, ба навіть замовчаними. Матеріали, що були в моєму розпорядженні, дозволяють лише висловити здогад, зформулювати питання.

Завдання ускладнене ще й тим, що за життя Ге в Російській імперії твори Шевченка друкувалися з великими цензурними купюрами. Основну частину поетичної спадщини "третього" Шевченка вперше без пропусків опубліковано в Празі 1876 року. Видання було заборонене в Росії. Ге вже перебрався в Плиски. Контактів з Західною Європою не було там ніяких. Правда, раз на рік він наїздив до Москви—Петербургу. Костомаров, очевидно, мав пражське видання. Чи Ге його бачив?

Відступ про Шевченка-художника

Шевченко не тільки писав, він мав професійну освіту художника. Кілька слів про нього як мистця будуть до речі.

Розбіжність між Шевченковими поетичними й малярськими творами загальновідома. В поезії Шевченко віднайшов себе швидко, над його малярством тяжіла академічна традиція. Отож не дивно, що спорідненість Ге з Шевченком-художником мінімальна, якщо взагалі вона є. (Ге самому забрало чимало років — десь приблизно до 1870, а говорячи з великою обережністю, до 1863, коли мальовано *Тайну вечерю*, — поки він звільнився від впливу академізму).

Картин на релігійні теми, пов'язані з життям Христа, у Шевченка всього дві: *Розп'яття* (1850, МСп 2, 55) і *Воскресіння* (1853?, МСп 3, 152). Обидві виконані сепією з дотриманням правил академічної іконографії à la Брюллов. Вони, між іншим, призначалися для церкви в Оренбурзі (задум не здійснився). Немає в них і натяку на ту агонію й екстазу, якими будуть пройняті картини Ге (і Шевченкова поезія) на цю тему. Трохи більше

почуття — хоч теж дуже стриманого — бачимо в Шевченкових варіаціях на тему св. Себастьяна. Перший *Св. Себастьян*, олія близько 1840 (МСп I, 1, 29) — учнівська праця студента академії. Самостійніші сепія 1856 і рисунок олівцем до неї (МСп III, 53, 170). Сепія наближається до "розп'ять" Ге більше, ніж будь-яка інша Шевченкова робота. Себастьянові руки — не зведені над головою (як в олії бл. 1840), а широко розкинуті під грубою гіллякою, немов на хресті, — викликають згадку про розп'яття. І все ж, образ підданого тортурам святого тут дуже далекий від образу сповненого невимовної муки Христа на полотнах Ге чи від власних поетичних образів сцени розп'яття, хоча б у "Неофітах". Аквареля *Анатомічний рисунок* (бл. 1842, МСп I, 2, 276) викликає "відразу" зображенням мертвого тіла з обдертою шкірою, але академічний вишкіл вимагав виконати саме таке завдання. Шевченків *Автопортрет зі свічкою* (1860, МСп IV, 60) нагадує релігійні картини Ге пізніх років трактуванням освітлення, але це викликане тим, що Шевченко малював його в дусі Рембрандта (пор. його *Автопортрет Рембрандта*, 1858 — МСп IV, 104).

Лише один малюнок Шевченка важливий в контексті порівняння з Ге. Малюнок зроблено пером у *Журналі* перед записом з 27 вересня 1857 р.: велика голова Христа і дві крихітні руки під нею. Малюнок має свою історію, занотовану в двох журнальних записах. Перший з них такий: "Проходячи повз церкву св. Георгія [в Нижньому Новгороді] і бачачи, що двері церкви відчинені, я зайшов у притвор і, пойнятий жахом, спинився. Мене приголомшила бридка потвора, намальована на триаршинній круглій дошці. Спершу я подумав, чи не індійський Ману або Вішну заблукав у християнське капище поласувати ладаном та лямпадною олійкою" (171 д). Шевченко знову пригадав цю ікону 16 лютого 1858 р.: "Страхітливий нерукотворний образ, копія якого колись перелякала мене в церкві Георгія. Оригінал цієї індійської бридоти висить у Соборі й вартий уваги як старовина. Князь Костянтин Васильович переніс його сюди з Суздаля року 1351. Може статися, що це оригінальне візантійське страховисько" (241).

Новгородської ікони я не бачив. Оскільки можна судити з Шевченкової копії (МСп IV, 93) — це прекрасний зразок експресіоністичного рисунка, де зображення агонії межує з карикатурністю. Обличчя розп'ятого Ісуса на картині Ге має цілковито відмінні риси, але воно подібне до обличчя на малюнку Шевченка виразом муки, доведеної до крайньої межі. Шевченко-художник не міг сприйняти таке трактування. Назвавши образ "візантійським страховиськом", він словив найвищу міру осуду. Йому й на думку не спало, що Ісус у його поезії теж у певному сенсі "візантійське страховисько".

Тут ясно видно прірву між двома Шевченками. Шевченко-поет

і характером письма, і системою образів належить до того самого мистецького стилю, в якому пізній Ге малює свої євангельські полотна. Тоді як Шевченко-художник в істотному лишився вірний академічній традиції.

★

За даними Гр. Ге (135, 217) доробок Миколи Ге — збережений в оригіналах чи відомий в репродукціях — складається з 90 портретів, кільканадцятьох пейзажів та яких 14 релігійних картин пізнього періоду. Саме завдяки цим останнім уготоване для Ге місце в світовому мистецтві. Він був свідомий цього. Він говорив: "Я їм струсону всі клепки в голові Христовою мукою. Я змушу їх ридати, не розчулюватись" (Там таки, 133). Має рацію Дмитрієв (28), коли пише: "Ге не був ні портретистом, ні пейзажистом; малюючи портрети й пейзажі, він тільки призибував матеріял". Спираючися саме на релігійні картини Міліюті, VI показує, як далеко випередив Ге свій час у поглядах на світ і в мистецькому стилі.

Релігійні полотна Ге — явище безпрецедентне в російському мистецтві. Їхні витоки слід шукати поза російським образотворчим мистецтвом тих років, а, можливо, й поза східноєвропейським малярством взагалі. Але треба звернутися до поезії його рідного краю. Типологічна подібність підходу до теми й стилю її подачі в релігійних картинах пізнього Ге і в Шевченковій поезії пізніх років не влягає жадному сумніву. Здається дуже ймовірним, що Ге знав есхатологічного Шевченка. Але щоб ствердити це незаперечно, треба мати в своєму розпорядженні значно більше фактичних даних.

Листопад-грудень 1989

Р. С., 1990. Ця стаття про Ге і Шевченка, про прояви універсалізму в українській культурі й про просвітянський нахил їх не помічати, а культуру обмежити до етнографізму й патріотизму, була написана для англomовного збірника на пошану Вільяма Гаркінса, що плянований виходом наприкінці 1990 року. Я вдячний Робертові Белнапові, редакторові збірника, за дозвіл опублікувати статтю в українському перекладі перед виходом збірника, а Оксані Соловей за на гвалт виконаний переклад. — Ю. Ш.

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Антонович Дмитро. "Українське малярство". Антонович Д., ред. *Українська культура*. Курс лекцій. Регенсбург—Берхтесгаден.
Вашенко В. С., ред. *Словник мови Шевченка в двох томах*, I-II. Київ, "Наукова думка", 1964.

- Верещагина А[лла] Г[лебовна]. *Николай Николаевич Ге*. Ленінград, "Художник РСФСР", 1988.
- Ге Григорий. "Воспоминания о Н. Н. Ге как материал для его биографии". *Артист* 1894, 43 і 44.
- Ге Николай. "Встречи". *Северный вестник* 1894, 3.
Журнал — Шевченко Т. *Дневник* Москва, ГИХЛ, 1954.
- Зограф Н[аталья] Ю[рьевна]. *Николай Ге*. Москва, "Изобразительное искусство", 1974.
- Зограф Н[аталья] Ю[рьевна], ред. *Николай Николаевич Ге*. Москва, "Искусство", 1978.
- Дмитриев Всеволод. "Николай Николаевич Ге". *Аполлон* 1913, 10.
- Костин В. *Николай Николаевич Ге*. Москва—Ленінград, "Искусство", 1946.
- Милиоти Василий. "Забытые заветы". *Золотое руно* 1909, 4.
- МСП — Шевченко Тарас. *Мистецька спадщина у чотирьох томах, I-IV*. Київ, Академія Наук УРСР, 1961-1964.
- Мясоедов Григорий. "Н. Н. Ге (Воспоминания о художнике)". *Артист* 1895, 45.
- Оглоблин Олександр. *Люди старої України*. Мюнхен, "Дніпрова хвиля", 1959.
- Оглоблин Олександр. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Нью-Йорк, ООЧСУ, 1980 (ЗНТШ 170).
- Переписка* — Л. Н. Толстой и Н. Н. Ге. *Переписка* (С. Яремич, ред.). Москва—Ленінград, Academia, 1930.
- Порудоминский В[ладимир] И[льич]. *Николай Ге*. Москва, "Искусство", 1970.
- Стасов В[ладимир] В[асильевич]. *Избранные сочинения в трех томах, I, III*. Москва, "Искусство", 1952.
- Стасов В[ладимир] В[асильевич]. *Николай Николаевич Ге, его жизнь, произведения и переписка*. Москва, 1904.
- Тарасов В[иктор] Ф[едорович]. *Николай Николаевич Ге. 1831-1894*. Ленінград, "Художник РСФСР", 1989.
- Черторижская Т. К., ред. *Словарь языка русских произведений Шевченко, I-II*. Київ, "Наукова думка", 1985.
- Biermann Georg. «Lovis Corinth». Білефельд—Ляйпціг, Velhagen Verlag, 1913.
- Gruenagel Friedrich, ред. «Max Slevogt, Eine Passion». Тюбінген, Katzmann Verlag, 1965.
- «Lovis Corinth 1858-1925. Gemälde und Druckgraphik». Мюнхен, Lehnbach Gallerie/Prestel Verlag, 1975.
- «Lovis Corinth. Ausstellung von Gemälden und Aquarellen zu seinem Gedächtnis». Берлін, Nationalgalerie, 1925.
- Shevelov George Y. «The Ukrainian Language in the First Half of the Twentieth Century (1900-1941). Its State and Status» Кембрідж, Массачузетс, Harvard University Press, 1989.
- Ziff Norman D. «Paul Delaroche. A Study in Nineteenth Century French History Painting». Нью-Йорк—Лондон, Garland, 1977.

ПРИДУШЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В СРСР ТА ПОЛЬЩІ У ПОВОЄННІ ЧАСИ

Богдан Боцюрків

Закінчення Другої світової війни мало катастрофічні наслідки для Греко-Католицької (уніятської) Церкви — української національної Церкви на території Галичини та Закарпаття, анексованих Радянським Союзом. Між 1945 і 1949 роками радянський уряд придушив Церкву, заарештувавши всіх її єпископів і сотні інших духовних осіб, які відмовилися порушити 350-річну унію з Римом і приєднатися до контрольованої державою Російської Православної Церкви. У березні 1946 р. радянські урядові чинники за допомогою московського патріярхату інсценували так званий Львівський "собор", на якому група застрашених греко-католицьких священиків проголосила "возз'єднання" своєї Церкви з Російською Православною. Слідом за забороною, якщо не ліквідацією Греко-Католицької Церкви в Галичині, у 1947 р. її оголошено "поза законом" у Польщі, проголошено насильницьке "возз'єднання" уніятів у Мукачівській єпархії в Закарпатті, а рік пізніше — у Пряшівській єпархії в Чехословаччині.

Хоч у центрі нашої уваги буде Галичина на її історичній території, яку поділив радянсько-польський кордон 1945 р., ми також обговоримо та порівняємо методи і аргументацію, що їх уживають для придушення Української Греко-Католицької Церкви на Радянській Україні та в комуністичній Польщі, розглянемо мотиви, якими керувалися обидва режими у своїх нападах на уніятську Церкву, та коротко проаналізуємо трактування ними українських католиків протягом 40 років, що минули після закінчення Другої світової війни.

Перед Другою світовою війною Українська Греко-Католицька Церква в Польщі нараховувала понад 3.5 млн. вірних, організованих у церковну провінцію Галичини, що складалася з трьох єпархій та однієї апостольської адміністрації. На чолі церковного об'єднання стояв митрополит Львівський і Галицький, якому підлягали шість єпископів і апостольський адміністратор. До об'єднання належало 2387 єпархіяльних священиків і 143 ієромонахи. Церква мала 2387 парафій і втримувала богословську академію та три семінарії (з 480 студентами), 31 чоловічий і 121 жіночий монастирі з відповідно 459 ченцями та 932 черницями, 4 меншими семінаріями та мережею освітніх, добродійних й інших закладів, а також

мала світські організації, публікації і т. п.¹ Починаючи від Берестейської унії 1596 р., а ще більше в сучасні часи, Греко-Католицька Церква втілювала в собі українську національну свідомість і національно-культурне відродження в Галичині, постачаючи кілька поколінь провідників, інституційну охорону та надаючи моральну і матеріальну підтримку. Вона надійно зарекомендувала себе найважливішою об'єднувальною та національно-будівельною інституцією українців у Галичині зі своїм примасом митрополитом Андреем Шептицьким (1901-1944), якого всі, крім крайньо лівих, визнавали найвищим моральним авторитетом на терені.²

Окупація Галичини радянськими і німецькими військами під час війни в 1939-1941 та в 1941-1944 роках послабила економічну та соціальну базу уніяцької Церкви. Церква втратила більшу частину свого матеріального багатства та своїх освітніх, видавничих, добродійних та інших установ. На додаток до людських втрат, яких вона зазнала від окупаційних чинників, яких 300 священників і багато тисяч представників української католицької інтелігенції втекло на Захід від радянського війська, яке наступало. Невдовзі після окупації Галичини радянським військом 1 листопада 1944 р. помер митрополит Андрей Шептицький, створивши порожнечу у верховній церковній владі, яку тоді ще не міг заповнити вибраний покійним митрополитом його наступник митрополит Йосиф Сліпий.³

У межах радянсько-польського кордону 1945 р. Польща дістала всю апостольську адміністрацію Лемківщини та понад третину Перемиської єпархії, разом із єпископом Йосафатом Коциловським, його помічником Григорієм Лакотою та яких 200-250 греко-католицьких священників і, можливо, 650-700 тисяч вірних.

Як виглядає, далекосяжною метою Кремля у придушенні уніяцької Церкви в Галичині було усунення головної інституційної перепони до совєтизації та русифікації. Ближчою метою цієї акції було полегшення боротьби проти масового українського руху опору (УПА та ОУН), який значною мірою підривав зусилля режиму на Західній Україні та зводив нанівець намагання нової влади встановити реальний контроль над менш доступними теренами Галичини. Іншою метою було обрізати зв'язки між місцевою Церквою та Ватиканом, який Москва розглядала як міжнародний ідеологічний центр "антикомунізму та антирадянської підривної діяльності", що надихав Захід на "хрестовий похід" проти Радянського Союзу та підвладної йому імперії сателітів. Цю програму влада перетворювала в життя не лише в Західній Україні, але й проти Римо-Католицької Церкви в Радянському Союзі, особливо у Литві.

Уніяцька Церква не могла служити режимові тим зняряддям, який міг би допомогти добитися капітуляції УПА та виявлення

націоналістичного підпілля. Це вплинуло як на рішення режиму ліквідувати Церкву, так і на вибір часу для його виконання. Вибір часу — після початкового періоду доброзичливої постави режиму до уніятської Церкви (липень 1944 — початок 1945) — можна пояснити рішенням Ялтинської конференції в лютому 1945 р., згідно з яким Західня Україна мала належати до Радянського Союзу, натепер певною перемогою Радянської армії над німецьким фашизмом і позитивною оцінкою Кремлем ходу кампанії проти УПА і націоналістичного підпільного руху.

Рішення розпочати придушення Української Греко-Католицької Церкви Кремль, мабуть, прийняв десь між груднем 1944 і березнем 1945 р., а московський патріархат введено в дію лише пізніше, імовірно на початку квітня 1945 р., після того як режим усвідомив, що він міг би полегшити для себе проведення в життя свого курсу, якби прилучив уніятів до "патріотичної" та добре контрольованої Російської Православної Церкви. Основну роль в "наверненні" уніятського духовенства режим призначив радянським органам безпеки (НКГБ), яким допомагав місцевий пропагандивний і адміністративний апарат. Навесні 1945 р. Л. Брежнєва призначили начальником головного політичного управління Прикарпатської військової округи — військові трибунали цієї округи повинні були судити закритим судом єпископів та інше духовенство Української Католицької Церкви, які відмовлялися перейти в російське православ'я (поруч з тисячами українських "буржуазних націоналістів").

Після кількох днів злобної антиуніятської пропаганди в місцевій пресі, 11 квітня 1945 р. НКГБ заарештував митрополита Йосифа Сліпого разом з його помічником Микитою Будкою та єпископом Миколою Чарнецьким, апостольським представником Волині. Одночасно ув'язнено єпископа Григорія Хомишина зі Станиславова та його помічника Івана Лятишевського, а також кількох старших священників з обох епархій. Після того у травні ще одна хвиля арештів змела яких 100 провідних духівників.⁴

Організований після арешту єпископату так званій "Ініціативній групі за возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою" на чолі з Г. Костельником,⁵ уряд доволно надав функції тимчасового управління уніятською Церквою в Галичині.⁶ Її завданням було "переконати" священників відмовитися від унії з Римом і створити подібність "спонтанного", "добровільного" руху духовенства за "возз'єднання" з Московною (не було спроб завербувати маси простих мирян з цією метою).⁷

"Непокірних" духівників, яких не зворушили ні аргументи, ні повноваження "Ініціативної групи", "перебрали" органи безпеки, не даючи їм спокою, після чого заарештували, погрожуючи статтею 58 ("контрреволюція") Кримінального Кодексу, щоб священники пого-

дилися поставити свої підписи як знак прихильності до "Ініціативної групи" та її програми. Такі "навернення" нагороджували моментальним звільненням та відновленням на попередніх церковних посадах. Таким способом понад 50 відсотків галицького духовенства, за повідомленнями, "погодилися" приєднатися до справи "возз'єднання", особливо після засудження закритим судом кількох сот їхніх колег-священиків, що не піддалися тероріві, до довгих термінів ув'язнення у концтаборах.

На початку 1946 р. органам влади стало ясно, що ні митрополита Сліпого, ні жадного іншого українського католицького єпископа не вдасться зламати, щоб він зрікся унії та очолив "возз'єднання" своєї Церкви з Москвою.⁸ Тому двох провідників "ініціативної групи" (о. А. Пелвецького та о. М. Мельника) спішно висвятили в Києві 24-25 лютого 1946 р. православні єпископи, після того як тринадцять провідних членів "Групи" "прийняли назад" до Російської Православної Церкви. Метою цього нерозголошеного висвячення було "задоволення" канонічних вимог участі єпископів у церковних соборах. 1 березня радянська прокуратура надрукувала у пресі зловісний вирок п'ятьом ув'язненим єпископам за статтями Кримінального Кодексу, згідно з яким їх обвинувачували "в контрреволюційних злочинах", явно розраховуючи на поширення безнадійності та страху серед "непокірного" духовенства.

Так званий собор возз'єднання, який проходив під охороною 8-10 березня 1946 р. в соборі св. Юра у Львові в присутності радянських кінооператорів та представників московського патріархату, очолив о. Костельник і два тільки но висвячені (все ще інкогніто) православні єпископи. Це було дбайливо інсценізоване збіговисько 216 "делегатів", яких призначила "ініціативна група". Ні порядку денного, ні постанов чи резолюцій "собору" не пушено в обіг заздалегідь, і саму подію не розголошувано, аж поки "собор" не вирішив "відкритим голосуванням" скасувати Берестейську унію 350-річної давности та приєднатися до Російської Православної Церкви. Лише тоді "делегатам" оприлюднили нові титули Пелвецького та Мельника поряд з новинами про попереднє "навернення" "ініціативної групи" в православ'я. Кваліфіковано надрукувавши офіційні "протоколи" Львівського "собору", провідники "ініціативної групи" навмисно чи ненавмисно подали свідоцтво з перших рук про свавільний і неканонічний характер цього збіговиська.

Парадоксально, що кампанія за "возз'єднання" не зустріла серйозних перешкод з боку тоді обложених звідусіль учасників українського руху опору. Лише після Львівського "собору", в липні 1946 р., націоналістичне підпілля (принаймні в деяких частинах Галичини) випустило свій ультиматум до "возз'єданого" духовенства відмовитися від свого відступництва. Підступне вбивство о.

Костельника у вересні 1948 р., в якому радянська пропаганда обвинувачувала підпілля, напевно організувало саме МГБ.⁹ Постійно збільшується кількість доказів про те, що Костельник (а також Пелвещуєкий і Мельник) створив "Ініціативну групу" під примусом — після того як він переконався, що Кремль не потерпить уніятської Церкви за жадних умов. Він примирився з перспективою формального "возз'єднання" з московським патріархом, вважаючи його меншим злом ніж повне усунення надзвичайно патріотичного парафіяльного духовенства, маючи на меті дістати гарантію на збереження їхньої унікальної соціальної та моральної провідницької ролі у спустошеному війною галицькому суспільстві. Його "прагматичний" підхід глибоко поділив духовенство та вірних.

Хоч московський патріархат тепер поширив свою юрисдикцію на колись повністю уніятську Галичину, він повів себе досить обережно, не поспішаючи ні з введенням православних змін у місцеві обрядові та релігійні традиції, ні з русифікацією своїх нових галицьких епархій. Формально Православна Церква в Галичині не лише змогла зберегти свій виразно етнічний український характер, але також, в міру того, як хрущовські антирелігійні кампанії знищили Російську Православну Церкву в Центральній і Східній Україні, — значно сприяти процесам українізації в межах українського екзархату.

Однією з причин такого розвитку подій було даліше, хоч і нелегальне існування Української Католицької Церкви. З поверненням у 1955-1956 рр. двох єпископів, які пережили ув'язнення — Миколи Чарнецького до Львова та Івана Лятишевського до Станиславова (тепер Івано-Франківськ), а також сотень священників і монахів з місць їхнього ув'язнення та заслання, надало їй нових сил. Іншою, поважнішою причиною, яка пояснює виразно український характер Православної Церкви в Галичині та виживання її нелегального відповідника Української Католицької Церкви, а також специфічне перекриття одне одного у свідомості духовенства та вірних, була докорінна незалежність глибоко релігійної та національної свідомости, яка довгий час характеризувала Західню Україну.

Новий польський уряд, разом з радянським, шукав "розв'язки" проблеми своєї української меншости — включно з проблемою Греко-Католицької Церкви, — заохочуючи, а тоді й примушуючи українців "репатріюватися" на Радянську Україну, в обмін на більшу кількість поляків, "репатрійованих" зі Сходу. Повсюдна відмова українців покинути землі своїх предків і життя поляками сили, щоб погнати їх через кордон, викликали збройне повстання, очолюване УПА, яке підсилили націоналістичні загони, що перейшли з радянської території у південно-східню Польщу, заселену українцями. І все ж таки коло 500 тисяч українців, в більшості греко-

католиків, включно з певною кількістю священників, насильно переселили до Радянського Союзу.

Після неодноразових відмов єпископа Йосафата Коциловського залишити свою Перемиську єпархію, польська міліція заарештувала його у вересні 1945 р. і передала радянським прикордонним властям у половині січня 1946 р. Коциловський разом зі своїм помічником Григорієм Лакотою брали участь у конференції польських єпископів у Ченстохові. Місяць пізніше, 25 червня 1946 р., польська влада усунула Коциловського з його резиденції, передавши працівникам НКГБ, які запроторили його до Львівської, а відтак до Київської тюрми. А наступного дня така сама доля спіткала єпископа Лакоту та чотирьох старших єпархіальних священників. "Репатрійоване" римо-католицьке духовенство захопило український католицький собор, у той час як влада конфіскувала єпископську резиденцію та іншу єпархіальну власність, включно з історичними цінностями, архівами та бібліотекою. Звичайно, ні примас Август Глонд, ні інші польські єпископи не протестували проти насильства, вчиненого стосовно до їхніх колег-єпископів.

Під час відсутности єпископів, які чекали на свій "суд" у Київській тюрмі, папська канцелярія іменувала в грудні 1946 р. примаса Глонда апостольським делегатом Греко-Католицької Церкви в Польщі. 1 квітня 1947 р. він призначив каноніка Василя Гриника, старшу духовну особу Перемиської єпархії, своїм генеральним вікарієм для українців-католиків, і ці обов'язки він виконував у надзвичайно складних умовах наступних тридцять років.

Наприкінці квітня 1947 р. варшавський уряд у співпраці з Радянським Союзом і Чехо-Словаччиною розпочав так звану "Операцію Вісла", метою якої було остаточне придушення збройного українського опору масовими військово-поліційними операціями пошуку та знищення. Одночасно, нібито для позбавлення УПА-ОУН народної підтримки, уряд почав масову депортацію українців з південно-східньої Польщі на "повернуті землі" в північній і західній Польщі. На серпень 1947 р. коло 160 тисяч українців, переважно греко-католиків, примусово переселили на ці нові території, де їх розсіяли малими групами в польських селах, в яких переважали ворожі "репатріанти" з України. Кілька тисяч українців ув'язнили в сілезькому концтаборі Явожно, включно з двома десятками уніяцьких священників. Більшість із 80 греко-католицьких священників, що залишилися на волі, розсіялися по Польщі, стараючися й далі виконувати свої священничі обов'язки як двообрядові священники або духівники латинського обряду в монастирях, чи були помічниками парафіяльних священників ціною відокремлення від своїх дружин і дітей. За єдиним винятком (о. М. Ріпецький), греко-католицьке духовенство не могло відкрито

відправляти Богослуження у своєму обряді українським католикам майже протягом десятиліття.

Переважно ізольовані від своїх священиків, вірні уніяти зазнавали переповненого конфліктами тиску латинізації та польонізації, що його проводила Римо-Католицька Церква, з одного боку, та "навернення" в православ'я Польською Православною Церквою, контрольованою Москвою, з другого. Характерно, що останню очолював у 1951-1959 рр. митрополит Макарій Оксіюк, який раніше проводив "возз'єднання" галицьких і закарпатських уніятів у 1945-1949 рр.¹⁰ Тим часом власність греко-католицьких священиків, яку вже захопила місцева влада, ретроактивно націоналізовано урядовим декретом з 5 вересня 1947 р. Захоплення українського церковного майна влада легалізувала ретроспективно лише 28 вересня 1949 р. (декретом, що вносив зміни в попереднє законодавство) під тим приводом, що воно належало "юридичним особам", чие існування та діяльність втратили свій сенс внаслідок переселення їхніх членів до СРСР. Це був єдиний друкований декрет, який посередньо "делегалізував" Греко-Католицьку Церкву в Польщі. На нього все ще посилаються в текстах польського конфесіонального права як на підставу для "неіснування" цієї Церкви та "невизнання" греко-католицького обряду.

Немає жадного сумніву, що придушення Греко-Католицької Церкви в Польщі було узгоджене з радянським урядом, не враховуючи мотивів ворожості до українців, що їх поділяли новий режим, значна частина польського суспільства та Римо-Католицька Церква. Як і за так званим Львівським "собором", влада приступила до остаточної депортації українських католицьких єпископів з Перемишля. Відразу ж за декретом 1949 р. почалось придушення останньої уніятської єпархії в Радянському Союзі — Мукачево-Ужгородської єпархії.¹¹ Варшавський уряд, мабуть, офіційно сприйняв твердження Радянського Союзу, що уніятська Церква "перестала існувати" в рамках того організму, який складали галицькі єпархії (хоч, якщо дотримуватися точності, на "соборі" 1946 р. не було представників ні польської частини Перемиської єпархії, ні апостольської адміністрації). Одначе, враховуючи присутність могутньої Польської Римо-Католицької Церкви, польський уряд не пішов далі сприяння пропаганді "навернення" серед розсіяних українських уніятів Польською Православною Церквою, не дійшовши до інсценізації формального "возз'єднання", що могло б нагадати полякам про переслідування царським урядом уніятів-католиків на Холмщині в 1870-их роках.

Польська Церква, недвозначно підтримуючи латинізацію та польонізацію українських уніятів, одночасно надавала інституційний притулок окремим греко-католицьким священикам, але переважно тоді, коли вони брали на себе обов'язки римсько-католицького

духовенства. В умовах відсутності кандидатів на священиків греко-католицького обряду серед прийнятих до польських богословських шкіл, можна було чекати, що ця генерація уніяського духовенства буде останньою.

Звітуючи в березні 1948 р. єпископові Іванові Бучкові до Риму, генеральний вікарій В. Гриник перерахував загалом 111 греко-католицьких священиків, залишених у Польщі (включно з 53 з перемиської єпархії, 37 на Лемківщині та 14 монастирських чинів — за одним винятком, усі василіяни), а також 4 семінаристи, три брати-василіяни та 112 черниць (включно 50 сестер св. Йосифа та 49 сестер-Службниць). Він оцінював кількість розсіяної української католицької пастви в Польщі в 80-100 тисяч і песимістично провіщував, що "позбавлені власної інтелігенції та духовенства, [вони] дуже швидко підкоряться цьому [асиміляційному] процесові.

І лише в 1957 р., після "польського жовтня", приходу до влади Гомулки та повернення з ув'язнення кардинала Стефана Вишинського (який поруч із титулом примаса дістав також і рангу апостольського делегата, а пізніше ординаріюса в справах греко-католицьких і вірменських обрядів), українські греко-католики — в більшій кількості, ніж в оцінці Гриника в 1948 р. — змогли дістати духовну підтримку від своїх священиків. Згідно з недрукованим способом співжиття між Церквою та державою, уряд запропонував статус "толерантності, хоч без визнання" вірним греко-католицького обряду в межах Польської Римо-Католицької Церкви, дозволивши близько 50 уцілілим греко-католицьким священикам служити двообрядовими помічниками в римо-католицьких парафіях з великим скупченням українців, періодично відправляючи Богослуження в 50 "пасторальних пунктах". Греко-Католицькій Церкві не повернуто статусу юридичної особи ні власницьких прав. В умовах жорстоких адміністративних обмежень і поліцейного нагляду, а також і живучої українофобії в нижчих верствах Польської Церкви, українські католики не змогли ні відновити Перемиської єпархії, ні знову зайняти єпископський престол, покинутий єпископом Коциловським 1946 р. Характерно, що режим наказав польським цензорам усунути будь-яку інформацію (в пресі) про "існування — в даний час у Польщі — греко-католицького обряду, його підпорядкування [кардиналові] Вишинському, а також про будь-яку діяльність уніятів у нашій країні".

Хоч спочатку, в середині 1940-их років, здавалося, була невелика різниця в політиці радянського та польського урядів щодо Української Католицької Церкви, яку Москва і Варшава розглядали як головну духовну та інституційну перешкоду в їхній національній політиці, сталінську формулу примусового возз'єднання з Російською Православною Церквою та відмови від унії з Римом не

можна було застосовувати в польських умовах, за яких Римо-Католицька Церква вимушено надала свою протекцію залишкам Греко-Католицької Церкви. Еволюція в розвитку як радянського, так і польського внутрішньополітичного курсу після 1956 р. сприяла відновленню Української уніятської Церкви. В Західній Україні повернення з ГУЛагу уніятського духовенства (включно з двома єпископами) уможливило віднову катакомбної Церкви, яку охороняли від ще однієї масової ліквідації слабкі заходи десталінізації, послаблення напруженості в стосунках між Москвою й Ватиканом та широка народна підтримка Церкви. В Польщі динаміка розвитку політики Варшавського уряду в питанні релігії та національних меншостей рухалася в напрямі все більшого послаблення державного контролю та зменшення радянського впливу на польську внутрішню політику. Українська Католицька Церква, якої офіційно "не існувало", але яку вимушено толерувала влада, була однією з тих інституцій, які виграли від такого розвитку подій, навіть якщо радянська заборона офіційної легалізації цієї Церкви залишалася в силі, підбурювана повсюдним бажанням поляків ніколи не дозволити українцям повернутися на землі своїх предків у південно-західній Польщі (навіть таким чисто символічним жестом як зайняття українцями вільного єпископського престолу їхньої Перемиської єпархії).

Зайняття в 1978 р. колишнім архиєпископом Краківським кардиналом Каролем Войтилою престолу св. Петра та неодноразовий вияв ним турботи про Українську Церкву внесло значне поліпшення щодо трактування українських католиків у Польщі. Це виявилось у висвяченні під час офіційної візити українських єпископів 12 українських священників, починаючи від 1981 р. (за попередні 30 років висвячено лише 10 священників); надання українським католицьким парафіям коло 20 церков для тривалого користування та зменшення суспільної ворожнечі до українців. Однак на Україні відхід Папи Івана Павла II від східньої політики його попередників примусив режим посилити переслідування підпільної Української Католицької Церкви, викликавши нові форми інакодумства на захист цієї найбільшої з заборонених церков у радянській імперії.

---

1. Дані 1936 р. про апостольську адміністрацію Лемківщини, яку, за домовленістю між Польщею та Ватиканом, відокремлено від Перемиської єпархії в лютому 1934 р.

2. Народженому 26 липня 1865 р. в Прибальчах у Галичині графові Романові Шептицькому дозволено перейти з латинського обряду в східній у віці 23 років. Вступивши до ордену оо. Василіян, він дістав ім'я Андрей і

прийняв священничий сан у 1892 р. Після призначення настоятелем Львівського Василіяньського монастиря Шептицького висвятив у 1899 р. єпископ Станіславівський, а в грудні 1900 р. Папа Пій Лев XIII іменував його архієпископом Львова та Галича, митрополитом Галицьким.

3. Йосиф Сліпий народився 17 лютого 1892 р. в селі Заздрість в Галичині; його висвячено на священника у вересні 1917 р., пізніше призначено ректором Львівської духовної семінарії (1926) та Богословської академії (1929). У грудні 1939 р. митрополит Шептицький висвятив його титулярним архієпископом та коадьютором, а 1 листопада 1944 р. він став його наступником. У квітні 1945 р. радянські органи безпеки заарештували митрополита Сліпого, засудивши 1946 р. на 8 років ув'язнення, після чого в 1953 році його заслано до Сибір. Після повторного арешту в червні 1958 р. митрополита Сліпого засуджено до другого терміну ув'язнення на сім років. Після звільнення указом Президії Верховної Ради СРСР у січні 1963 р., він прибув до Ватикану в лютому 1963 р., коли за ним підтверджено титул старшого архієпископа Львівського для українців. Після найменування Папою Павлом VI кардиналом у лютому 1965 р., Йосиф Сліпий прийняв у 1975 р. титул патріярха. Він помер у Римі 7 вересня 1984 р.

4. Див. "Про ліквідацію української католицької Церкви (очевидно написаної на основі інформації, поданої кардиналом Сліпим), у книжці *Мартирологія Українських Церков*, т. 2, *Українська Католицька Церква*, укладачі й редактори Осип Зінкевич та о. Тарас Лончина (Торонто—Балтимор, 1985), стор. 240. Це джерело посилається на квітень 1945 р. як на дату масових арештів, які повинні були прочистити дорогу для "Ініціативної групи", яку очолював о. Г. Костельник. Костельник сам підтвердив кількість заарештованих священників (100 осіб) у своєму листі до підпілля ОУН, написаному восени 1946 р. під псевдонімом "о. Автор" (те, що Костельник вживав цього псевдоніму в контактах з ОУН підтвердив Микола Лебідь). Листа передав провідникам ОУН у Дрогобицькій області "о. Ікона" (місцевий православний єпископ Михаїл Мельник). Копію ОУНівського звіту на таємній зустрічі з останнім разом із копією листа Костельника, збережено в архівах ЗЧ УГВР у Нью-Йорку ("До т. зв. «воз[з]’єднання» церков", Картотека F3-1). Серед заарештованих був о. Петро Вергун. Народжений 18 листопада 1890 і висвячений у 1927 р., він служив священником і від 1940 р. апостольським представником українських греко-католиків у Німеччині. Отця Вергуна заарештували в Берліні після захоплення радянським військом, доставили до київської тюрми НКГБ і судили разом з львівськими єпископами влітку 1946 р. Після засудження на вісім років каторжних робіт його звільнили лише 1955 р., але заслали в Красноярський край, де він помер 7 лютого 1957 р.

5. Гавриїл Костельник (1886-1948), родом з Бачки (місцевість населена українцями в північно-східній Югославії) появився наприкінці 1920-их років у ролі принципіального критика уніятської політики Ватикану та провідного представника "східньої" орієнтації (спрямованої проти латинізації) серед греко-католицького духовенства в Галичині. Становище, яке

зайняв Г. Костельник зробило його об'єктом тиску та шантажу з боку НКВД вже під час окупації 1939-1941 років, коли Москві, не зважаючи на її намагання, не вдалося добитися організації Костельником схиьми під гаслом "Геть від Риму!" в Українській Греко-Католицькій Церкві. Після повторної окупації Галичини і арешту всього українського католицького єпископату, Москва, нарешті, примусила Костельника, який протягом тривалого часу був супротивником Йосипа Сліпого, взяти на себе ролю голови "Ініціативної групи".

6. Навіть перед "офіційним визнанням" радянським урядом "Ініціативна група" заявила у своєму публічному зверненні до уніятського духовенства 28 травня 1945 року, що її створено за "дозволом державної влади" і що остання "визнаватиме лише директиви нашої ініціативної групи і не визнаватиме жодного адміністративного чинника в межах Греко-Католицької Церкви". *Діяння Собору греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946 р.* (Львів: Видання Президії Собору, 1946), стор. 23.

7. Арешти та нав'язування "Ініціативної групи" з її курсом навернення замість законного провідництва Церкви викликало 1 липня появу листа-протесту до радянського уряду, якого, за повідомленням, підписало 300 священників. Вони звернулися з проханням звільнити митрополита та інших єпископів та про право (в якому їм відмовляла влада) вибрати тим часом справжню греко-католицьку адміністрацію для митрополії, згідно з канонічним правом. Уряд, що тепер оприлюднив усю кампанію за "возз'єднання", надрукувавши 6 липня у львівській щоденній газеті *Вільна Україна* листа "Ініціативної групи" з 28 червня до українського радянського уряду і відповідь останнього з 18 липня, зігнував чзвернення священників. Протест з 1 липня повністю наводить о. Іван Гриньох у своїй статті "Знищення Української Католицької Церкви російсько-большевицьким режимом", *Сучасність*, ч. 9 (вересень 1970), стор. 53-54.

8. Протягом, здавалося б, нескінченних "конвайєрного" типу переслухувань групою слідчих у київській тюрмі НКГБ Й. Сліпому неодноразово пропонували пост православного митрополита Києва в обмін на його "добровільне" зречення унії з Римом (інтерв'ю з кардиналом Сліпим, Рим, 26 лютого 1975 р.).

9. Інтерв'ю з членами родини Костельників. У вбивцю Костельника стріляли з авта, підготованого для його втечі, що чекало на нього. Органи безпеки наполягали на тому, що вдова Костельника розпізнала в трупі (вдягнутому в есесівську військову уніформу!) одного зі своїх синів, які пропали без вісти (він вступив до дивізії "СС Галичина" і перебував в англійському таборі для військовополонених), але вона заперечувала, що то був він. За повідомленнями, труп пізніше зник із моргу. Після відтворення фіктивної розмови між "агентами розвідувальної служби Ватикану" і українськими націоналістичними провідниками, під час якої кандидатуру сина Костельника обговорено й відкинуто, Даниленко стверджував ніби вбивцею був "оунівець" Василь Паньків (псевдонім "Яремко"). Див.: Сергій Даниленко *Дорогою ганьби і зради* (Київ: 1972), стор. 309-312. Жадна з

українських націоналістичних груп ніколи не брала на себе відповідальності за цей акт.

10. Переведення Макарія до Польської Автокефальної (незалежної) Православної Церкви становило канонічну проблему, яку "розв'язали" досить незвичайним шляхом: у квітні 1951 р. синод єпископів Польської Православної Церкви вирішив, що не має "гідного кандидата" серед своїх членів на пост митрополита Варшавського та вся Польщі; він відповідно звернувся з проханням до Московського патріархату знайти "гідного кандидата", після чого Москва "відпустила" архієпископа Львівського та Тернопільського Макарія Оксіюка, який став на чолі Польської Православної Церкви 8 липня 1951 р. Див.: А. Боголепов: *Церковь под властью коммунизма* (Институт по изучению СССР, исследования и материалы, серия 1, т. 42, Мюнхен, 1958, стор. 165-166).

11. Ужгородську унію (1646) скасовано і Мукачівську єпархію на Закарпатській Україні приєднано до Російської Православної Церкви 28 серпня 1949 р. "актом возз'єднання", зачитаним під час служби "наверненим" свщеником уніятського єпархіального собору о. Іренеєм Кондратовичем. Не було намагань скликати будь-який відповідник Львівського "собору" в цій єпархії, де "місіонерська" діяльність МГБ від імени московського патріархату наштовхнулася на значно стійкіший опір духовенства та вірних. Див.: Василь Маркусь, *Нищення Греко-Католицької Церкви в Мукачівській єпархії в 1945-1950 рр.* (окрема відбитка з тому, присвяченого пам'яті З. Кузелі), *Записки НТШ*, т. CLXIX (Париж, 1962); А. Пекар, *Ісповідники віри нашої сучасности* (Торонто—Рим, 1982), стор. 175-234. Перед ліквідацією Мукачівської єпархії вона нараховувала одного єпископа, 281 парафію з 459 церквами, 354 світських і 13 монастирських священиків, 5 монастирів з 35 монахами, 3 жіночі монастирі з 50 монашками, богословську семінарію з 85 студентами і 461555 вірних. Див.: «*Annuario Pontificio per L'anno 1965*» (Ватикан, 1965), стор. 288.

МАНІФЕСТ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Політика, названа перебудовою, почалася під тиском історичних обставин. Країні загрожував економічний крах. Наростали соціальні труднощі і моральний занепад суспільства. Перед Радянським Союзом дедалі виразніше поставала загроза опинитися серед третьорядних країн світу.

Первісні наміри реформаторів були неглибокі й часткові: оздоровити економіку шляхом певної децентралізації управління ("госпрозрахунок"), усунути найреакційніші обмеження громадянських прав ("гласність"), послабити безпосередній асиміляційний тиск на неросійські народи імперії (більший політичний простір для розвитку національних культур), лібералізувати економічну політику задля економічного зиску і піднесення престижу СРСР у світі. Задумані реформи мали на меті зовнішньо осучаснити суспільну систему, надати їй більш людяного і цивілізованого вигляду, вдихнути в неї нову життєву енергію, зберігши недоторкану саму суть старого антинародного ладу: однопартійну диктатуру (керівна роль КПРС, тобто партійне самодержавство) і внутрішньо пов'язану з нею унітарність, односуб'єктність держави ("єдина держава", "єдина союзна держава", тобто імперія).

Життя дуже скоро потрошило новітні, ледь покриті ліберальною позолотою монополю-партійні рамки свободи. Воно примусило КПРС розширити і поглибити реформи: замість ідеї прискореного економічного розвитку країни висунути концепцію загальної демократизації суспільства.

Одначе тоталітарна радянська система і на цей раз залишалася вірною собі. Демократизацію політичного ладу вона спробувала втиснути в куцу ідею розмежування функцій між партійними органами та органами державної влади. Перебудова економічної системи обмежувалася створенням часткових напівавтономних форм господарювання (бригадний підряд, оренда, кооператив) в умовах централізованого планування і не заторкувала суті виробничих відносин, характеру власності на засоби виробництва — не руйнувала державну монополію на економічну діяльність. Національна проблема "вирішувалася" голосливою обіцячкою "розширити права республік": національно-політичний устрій СРСР як унітарної держави залишався незмінним. Претензія на єдино правильне й остаточне наукове

---

14 травня в Києві відбулося засідання ініціативної групи для створення Демократичної партії України. Текст Маніфесту партії за дорученням ініціативної групи написав Юрій Бадзьо. Передруковуємо з *Літературної України*, ч. 22, 31 травня 1990 р. Зберігаємо правопис оригіналу. — Ред.

осягнення таємниці історії (ідеологія "марксизму-ленінізму") залишилась непохитною.

"Революція зверху" виявилась частковим реформуванням старої системи і ввійшла в суперечність зі справді революційними потребами життя. Це було й залишається основною причиною непослідовності офіційної перебудовної політики, половинчатості економічних реформ, отже, і їхньої неефективності.

Проте ліберальні реформістські зусилля М. Горбачова та його прихильників відіграли видатну історичну роль: вони розбудили й політизували громадянську свідомість людей, розхитали консерватизм їхніх ідеологічних уявлень, створили психологічний та ідейний ґрунт для виникнення самодіяльних об'єднань, які дедалі виразніше перебирають на себе ініціативу в утвердженні демократії або навпаки — стають виразниками консервативних чи навіть реакційних прагнень ("інтерфронти", російська "Память"). Сформувалася політична сила "низів", наростає "революція знизу". Саме під її тиском тоталітарна система знову відступила, капітулювавши перед ідеєю багатопартійності і докорінної зміни виробничих відносин (рівноправність різних форм власності).

Відступила, але не здалася. КПРС, змушена погодитись на скасування статті 6 Конституції СРСР, насправді не визнає для себе нового статусу як однієї серед інших рівноправних парламентських партій. Вона пробує оживити ідею месіянського покликання компартії в історії, приховавши цей намір словом "авангард" (замість "керівна роль"). Концепцію перебудови економічної системи сформульовано як творення "планово-ринкової" економіки: ідея неспроможна, бо основа системи (економічної в даному разі) може бути одна: або планова, або ринкова. Отож невдовзі з'явилася м'якша формула: "регульована ринкова економіка", за якою теж проглядається виразний ухил у бік державно-монополістичного господарювання.

Нарешті національна сфера життя: декларується вірність праву націй на самовизначення, проте у своїй ідеології і практичній політиці великодержавний центр рішуче розтоптує це право. Ідею і спробу республік вийти зі складу СРСР він таврує як сепаратизм, надаючи цьому поняттю негативного забарвлення, тобто дискредитуючи, фактично заперечуючи конституційне право республік на статус незалежних держав.

Нині в Радянському Союзі чітко окреслилися дві основні концепції суспільного розвитку: консервативно-реформістська і радикально-демократична.

Перша концепція офіційна, вона представлена платформою КПРС. Її мета — лібералізувати, пом'якшити тоталітарну систему, зберігши КПРС як централізовану партію і визначальну політичну силу, а СРСР — як унітарну державу, імперію (у вигляді "оновленої

федерації"). Консерватизм платформи найвиразніше виявляється в ідеології — у проголошенні вірності комуністичній перспективі.

Радикально-демократична концепція суспільних змін заперечує саму суть антинародної системи, критично осмислює її ідейні основи і прагне побудувати суспільство на принципах гуманізму, економічної свободи і беззастережного права націй на самовизначення.

Між цими двома уявленнями про наше майбутнє та поза ними існує велике розмаїття політичних тенденцій: від намагання відновити "порядок" сталінізму до ідеї вільної, нічим не обмеженої гри індивідуального егоїстичного інтересу; від прагнення навіть формально реставрувати добільшовицьку російську імперію до спроби попередити "саморозвал імперії" побудовою "в теперішніх кордонах СРСР" "співдружності республік Європи та Азії".

Наявність різних політичних сил і позицій, не виключаючи й антагоністичних, — нормальний стан суспільства. За однієї умови: що він стабільний і утверджується демократичною суспільною системою, тобто гарантує і забезпечує свободу волевиявлення людини.

Та в тому-то й річ, що наш теперішній стан ідейного і політичного плюралізму не стійкий і не означає мирного змагання поглядів і толерантної поведінки громадян. Переживаємо перехідний період у розвитку суспільства і держави. Партійне самодержавство, всеосяжну систему ідеологічного, політичного, соціального і національного пригноблення людини захитано, але не зруйновано. Фундамент, матеріальну основу системи — партійно-державну монополію на засоби виробництва, цей наріжний камінь суспільства несвободи, — ледь пощерблено. Демократичні здобутки істотні лише в сфері ідеології та громадянської самодіяльності, в межах індивідуальної людської ініціативи. Це здобутки гострої політичної боротьби опозиційних сил.

Спроби втілити в життя ідею багатопартійності і реалізувати право націй на самовизначення довели до критичної межі конфлікт між "революцією зверху" та "революцією знизу". Поняття "перебудова" на сьогодні вже втратило значення символу демократичного оновлення суспільства, ставши прапором офіційної політики часткового реформування системи.

Криза суспільного ладу, побудованого на засадах більшовизму, глибока і всеосяжна. Отже, конфлікт між "революцією зверху" та "революцією знизу" неминуче розв'яжеться на користь демократії, на користь свободи людини і свободи нації. Але такий наслідок безсумнівний лише з погляду історичної перспективи, об'єктивних закономірностей. Відступ або тимчасова поразка демократії можливі. Якби сталося так, "перебудова", під тиском консерваторів і великодержавників, відкочуватиметься назад, дедалі більше

звужуючи простір відвойованої свободи. Наскільки легким і безболісним буде шлях до свободи і як скоро ми дійдемо до неї, залежить від співвідношення політичних сил, від історичної розсудливості, тобто поступливості, творців і жертв старого ладу і від організованості та рішучості поборників демократії, від їхньої здатності запропонувати переконливий проект виходу з кризи. Створення прогресивних партій, що протистоять самодержавству КПРС і прагненню імперії зберегти себе, — актуальна історична потреба дня, єдиний демократичний спосіб практично заперечити устрій диктатури Компартії і побудувати вільне, економічно розвинене суспільство.

На такому історичному ґрунті, у відповідь на такі нагальні історичні вимоги часу, насамперед у відповідь на потребу національного порятунку й самозахисту, виникає Демократична партія України (ДПУ).

**Наш суспільний ідеал — свобода,
справедливість, народовладдя**

Переживаємо зміну суспільних епох. Відходить у минуле ідеологія, політична та соціально-економічна системи "реального соціалізму". Докорінна й усеосяжна переоцінка цінностей неминучі, і це ставить людей у надзвичайні світоглядні та психологічні умови. Партія, що претендує на поважну участь у політичному житті країни, мусить мати цілісне, теоретично обґрунтоване розуміння суспільного розвитку.

Демократична партія України пропонує суспільству систему поглядів, яка уявляється нам як теоретичне заперечення антинародного, тоталітарного ладу і проект побудови нового суспільного устрою — демократичного й гуманного.

"Реальний соціалізм" виріс на ґрунті теорії комунізму, розробленої К. Марксом і Ф. Енгельсом. Теорія ділила історію людства на передісторію і власне історію — комуністичну, названу творцями "наукового комунізму" "царством свободи".

"Царство" мало такий вигляд. Виробництво планове, товарно-грошові відносини, отже, і ринок, зникають (завдяки скасуванню засобів виробництва). Рівень розвитку продуктивних сил, ефективність господарювання і матеріальна забезпеченість суспільства такі високі, що від обміну товарами відповідно до ціни праці можна перейти до вільного споживання суспільного продукту — за потребами (кожний бере зі спільної комори суспільства стільки, скільки йому треба). Праця стає внутрішньою потребою кожного, людина працює для суспільного (спільного)

добра стільки, скільки може, тобто хоче (від кожного — за можливостями). Вона розвинена всебічно, перестає бути закріпленою за окремим видом праці — поділ праці, в тому числі й професійний, відмирає — "праця знищується" (К. Маркс). Як наслідок такого суспільного ладу — зникає відчуження людини від людини, від предметного світу і суспільства загалом, отже, людина олюднюється — повертається до самої себе як родової істоти. Вона звільняється від тиску матеріальних потреб (бо завжди може задовольнити їх, незалежно від кількості і характеру витраченої виробничої праці), і її життя перетворюється на вільну гру фізичних і духовних сил. Суспільство безкласове, держава відмирає, на місце влади, що розпоряджається людьми, стає влада, що розпоряджається речами (Ф. Енгельс).

Гуманістичний пафос комуністичного ідеалу очевидний. Проте очевидно й інше: його утопічність. "Науковий комунізм" не врахував однієї "дрібниці": що людина — істота не лише суспільна ("сукупність суспільних взаємин"), а й біологічна.

Ідеал комунізму, ставши програмою політичного руху, набрав багату лиха, призвів до витворення антинародного суспільного ладу. Причина не лише в тому, що він був розрахований на західноєвропейські суспільства з їхнім високим рівнем розвитку економіки, економічної свободи й політичної демократії. Ідеал не передбачав розбудови демократичної держави.

Демократія має на увазі співіснування, взаємодію і протистояння двох сил, двох суспільних суб'єктів: (держави державної влади) і громадянського суспільства, держави і народу. Згідно з Марксовою теорією, держава являє собою організацію політичної влади панівного класу. Пролетаріат, перемігши буржуазію, стає виразником інтересів усіх трудящих, експлуатація зникає, суспільство перетворюється на безкласове, потреба в державі відпадає, самоврядування народу тотальне, свобода всеосяжна. Звідси парадоксальний висновок: демократія (влада народу) настільки широка й усеохопна, що заперечує саму себе (як міру суверенності народу щодо державних органів влади). Демократія зникає, розчиняється в самоврядуванні людності. Ідея відмирання держави — одна з підвалин комуністичного ідеалу.

У контексті комуністичної утопії проблеми соціальної демократії теж не існувало. Соціалізм — усього лише нижча фаза комунізму (не окрема соціально-економічна формація!), перехідний етап (нерівалий) до справжнього й остаточного "царства свободи".

На ґрунті російської дійсності кінця XIX — початку XX століть більшовизм, озброєний ідеалом комунізму, із самого початку становив особливо велику ідеологічну й політичну загрозу демократичним перспективам країни. Тут іще не встигло визріти суспільство буржуазної економічної свободи з його індивідуалізмом і

практикою громадянської самодіяльності. Демократичні традиції були слабкі, інститути політичної демократії тільки зароджувалися. Над свідомістю і психологією людей тяжів дух фетишизованої "російської державності" ("русской государственности").

Захоплення більшовиками політичної влади від імені ідеалу — "царства свободи" — ідеологічно виправдовувало антидемократичну практику нових владців. Суспільні умови неспроможні були нейтралізувати "антидержавний" імпульс комуністичної теорії. Демократія — і політична, і соціальна — зникла не тільки в ідеології, а й на практиці. Більшовицький "воєнний комунізм" — не тактика, не вимушене пристосування народного господарства до обставин громадянської війни, як це трактували впродовж десятиліть ідеологи "реального соціалізму". Він був спробою реалізації комуністичного ідеалу з його "соціальною рівністю" (зрівнялівка), розподільчою економікою та "антидержавною" (анархістською), антидемократичною спрямованістю ("антидемократичною" в тому розумінні, що демократія — обмежена свобода, комунізм—свобода повна й послідовна). Класовий виразник ідеалу — пролетаріат. Найпослідовніший виразник інтересів пролетаріату, його інтелектуальний, моральний та організаційний представник в ідеалі комунізму — "партія нового типу" (вчення Леніна). Диктатура пролетаріату стає насправді — і цілком логічно, відповідно до теорії, — диктатурою партії.

Реальна історія жорстоко посміялася з ідеалістичних (водночас і вульгарно-матеріалістичних) прожектів ідеологів пролетаріату щодо майбутнього "царства свободи". Живі люди формували суспільство відповідно до своїх життєвих інтересів. Диктатура партії творила власну політичну інфраструктуру. Сила ідеї ставала силою службового столу: формувалася нова бюрократія. Спроба організувати нове суспільне життя на засадах безпосередньої демократії, без демократії представницької (ідея Радянської влади — влади Рад окремих суспільних прошарків) виявилася невдалою й нежиттєвою. Короткий період невизначеності у співвідношенні владних повноважень Рад і більшовицької партії закінчився остаточною перемогою партійної влади, яка дедалі ширше, об'ємніше і конкретніше ставала загальносуспільною владною силою та організацією, тобто ставала владою державною. Формувався, по суті, єдиний партійно-державний апарат (у нього вливався й апарат господарського управління), що існував у вигляді двох відгалужень — апарату формально партійного і апарату формально державного. Вищу владну загальносуспільну силу, тобто державну владу, мав апарат партійний. Ідеологічним виразом такого становища була ідея керівної ролі КПРС, юридичним — стаття 6 Конституції СРСР.

Коли знищується приватна власність на засоби виробництва,

тоді відбувається зрощення економіки з політикою, і політичний статус громадян визначає водночас соціально-економічну природу їхнього становища. Політична влада стає і прямим економічним суб'єктом суспільства.

Здобувши монополію на владу і ставши антидемократичною корпоративною організацією, КППРС перетворилася тим самим на колективного власника засобів виробництва, отже, втратила характер партії і переродилася в новий панівний соціальний клас суспільства. Процес завершився наприкінці двадцятих — на початку тридцятих років. Вершиною його можна вважати 1929 рік. Остаточна розправа на цей час із політичною опозицією в рядах партії була останнім політичним штрихом на новій соціально-економічній картині людської історії. Суспільство розпалося на два антагоністичні класи — на "партію" і "народ". Ідеологія КППРС і Конституція СРСР (1977 року) зафіксувала саме такий структурний поділ радянського суспільства.

"Реальний соціалізм" як соціально-економічна система здійснив основні принципи "нижчої фази" комуністичного ідеалу — соціалістичної ідеї: плановість і державне регулювання економіки, відсутність ринку, слабкість і формальність товарно-грошових відносин, державна система соціального захисту, розподіл і постачання замість купівлі-продажу за реальними цінами тощо. Отже, з економічного погляду (а це визначальне для характеристики суспільного ладу) немає підстав говорити про деформацію (спотворення) соціалізму "командно-адміністративною системою": ця система і була справжнім, "чистим" соціалізмом. На ґрунті державно-партійної монопольної власності на засоби виробництва органічно виростала політична система, в основі якої лежав феодальний принцип класового привілею — привілею КППРС на керування суспільством. Тому партійно-державний "реальний соціалізм" було б найсправедливіше назвати соціалізмом феодальним.

А що таке соціалізм "гуманний, демократичний"? Чи він узагалі можливий?

Актуальні вимоги життя, об'єктивні економічні закони дедалі більше штовхають КППРС на шлях реальної ринкової економіки, її багатокладності і дійсної рівноправності різних форм власності — державної, приватної, змішаної, а також на конкурентну боротьбу між ними. Лише таким чином можна вийти з економічної кризи і створити ефективний господарський лад.

Але ж економічна основа сучасного капіталізму саме така. Денаціоналізація (приватизація) засобів виробництва, ліквідація партійно-державної монополії на власність, свобода економічної діяльності людей, установлення кількісного співвідношення між

державною і приватною власністю залежно від живих потреб успішного господарювання — усе це для нас історична неминучість і нагальна практична вимога сьогодення. Наближення до капіталістичних форм економіки очевидне.

У сфері політичній "реальний соціалізм", зробивши спробу демократизуватися (політика перебудови), також повернувся обличчям до капіталізму, до форм "буржуазної демократії" — у теорії та практиці. Принципи демократії одні, й утвердитися вони можуть лише на ґрунті економічної свободи.

Демократична партія України вважає, що категорії "капіталізм" — "соціалізм" застаріли, втратили свій історичний зміст, неадекватно відбивають реальність і дезорієнтують громадську свідомість.

Демократизація, роздержавлення "реального соціалізму", його демонополізація (ідеологічна, політична, економічна), децентралізація системи управління, зростання ролі приватних, кооперативних, акціонерних підприємств, становлення змішаної економіки — усе це неминуче мінятиме соціально-класову структуру суспільства, продовжуватиме проблему економічних взаємин різних соціальних груп власників, по-новому ставитиме проблему соціальних взаємин власників і найманої робочої сили, вимагатиме гнучкої, багатоаспектної та ефективної соціально-економічної державної політики. У сучасних економічно розвинених демократичних країнах суспільство не знає вже однолінійного поділу на власників і найману робочу силу, а економічні взаємини між ними не мають характеру однозначного, "чорно-білого" протистояння соціальних колективів — "капіталістів" і "пролетаріату".

ДПУ прагнучиме до того, щоб українське суспільство, йдучи до економічної та політичної свободи, не повторювало шлях первісно капіталістичного нагромадження з його гострими соціальними антагонізмами й нестримністю приватновласницького егоїзму. Демонтаж нинішньої економічної системи, створення ринкової економіки має супроводжуватися розбудовою механізму соціального захисту.

Демократична партія України, захищаючи свободу економічної діяльності людей, виступає за гуманістичну соціальну політику і прагне виражати ідеал соціальної справедливості та суспільної згоди. Отже, вона закономірно прилягає до світового соціал-демократичного руху, продовжує традиції української соціал-демократії. Суспільний лад, який хочемо встановити, називаємо народним. Таке визначення має і політичне, і соціальне, і економічне обґрунтування.

У галузі економіки прогрес України, її вихід зі стану господарської кризи бачимо на двох шляхах:

- 1) свободи економічної самодіяльності людини;
- 2) ґрунтовної перебудови структури й характеру народного господарства, вироблення нової, прогресивної технічної системи матеріального виробництва.

Переведення сільського господарства на рейки економічної свободи не означає негайного "розпуску" колгоспів і радгоспів. Треба передусім створити для селянина сприятливі правові, психологічні та економічні умови для вільного виходу з колгоспів та успішного приватного господарювання.

ДПУ виступає за те, щоб кожний, хто бажає мати власне селянське господарство, отримував наділ землі безкоштовно у довічне користування з правом успадкування.

Завдяки більшій виробничій автономії та пристосуванню до потреб ринкової економіки частина колгоспів і радгоспів спроможеться на деякий час збільшити свою економічну ефективність, але в принципі колективні форми господарювання можуть бути життєздатними й доцільними лише як вільне утворення "знизу" — з ініціативи незалежних господарів (кооперативи, акціонерні товариства, інші виробничі об'єднання для збуту, переробки сільськогосподарської продукції, агротехнічної освіти тощо). З часу свого виникнення й дотепер колгоспна власність — не колективна, а лише різновид власності державної.

Реальна демократизація політичної системи створюватиме сприятливі умови для розгортання його економічного руху, зростання його економічної ефективності, широкої приватизації (в індивідуальній та колективній формах) дрібного та середнього промислового виробництва, сфери обслуговування, торгівлі тощо. Акціонерні підприємства здаються нам тією формою господарювання, яка соціально пом'якшуватиме процес роздержавлення засобів виробництва і успішно творитиме ринкову економіку також і в галузі великої промисловості.

Продуктивні сили України перебувають у стані всеохопної руїни, рівень зносу засобів виробництва дуже високий, економіка структурно застаріла й економічно небезпечна.

Індустріальне суспільство з його технічним гігантизмом і надмірною урбанізацією порушило екологічну рівновагу світу, витворило середовище, небезпечне для здоров'я людини: під загрозою її фізичне існування взагалі. Виникла об'єктивна історична потреба в переорієнтації економічного розвитку — у напрямку його олюднення та ошадливого, розумного ставлення до природи.

Технічною підвалиною нової, прогресивної цивілізації, яку можна назвати гуманітарно-екологічною, є комп'ютеризація матеріального й духовного виробництва. Народжується нове суспільство. Його найзагальніші соціально-економічні характерис-

тики такі: децентралізація виробництва; розвиток дрібних і середніх підприємств за рахунок промислових велетнів; як наслідок — послаблення урбанізаційного процесу, розвиток сільської промисловості, зростання виробничої ролі малих трудових колективів, у тому числі й родини...

Демократична партія України вважає, що природні та людські ресурси Республіки, її інтелектуальний і культурний потенціал дають можливість українському суспільству, створивши нову господарську систему, вийти на передові рубежі світового економічного прогресу. Для цього потрібна максимальна і якнайефективніша мобілізація матеріальних і духовних сил Української Республіки. Вона можлива лише в умовах незалежної української держави.

Пропоновані засади економічного відродження суспільства для України з її хліборобськими просторами та екологічною катастрофою особливо актуальні. Збереження, відбудова та розвиток української хліборобської цивілізації, поєднаної з негроміздкою, наукомісткою, екологічно безпечною промисловістю, що розвивається для людини, а не для самої себе, — в цьому бачимо наше майбутнє, економічну основу глибокої історичної самобутності української нації.

Демократична партія України вважає, що основою демократизації радянського політичного ладу є подолання — в ідеології та на практиці — привілейованого суспільного становища КПРС і створення багатопартійної системи. Закони повинні гарантувати рівноправність партій, свободу слова, поширення інформації, друку, віросповідань, усіх форм демократичної самодіяльності й волевиявлення громадян. Пропаганду ідеології свободи й демократії, практичну участь у розробленні та прийнятті відповідних законопроектів, активну боротьбу проти недемократичних проявів життя ДПУ розглядає як основну сферу своїх інтересів та діяльності.

Демократична партія України підтримує всі демократичні форми незалежного громадянського руху, вважаючи, що вищим рівнем суспільної самосвідомості й самодіяльності громадян є об'єднання політичні. Ми виступаємо за співпрацю з усіма силами та особами, які сприяють демократизації суспільства, у тому числі й з демократичними силами КПРС. ДПУ вільна від ідеологічного сектантства у ставленні до Компартії і підтримуватиме будь-які її ліберальні починання. Водночас ми не приховуємо свого погляду на перспективи історичної долі Комуністичної партії. Завдяки демократизації суспільства Компартія дедалі більше втрачатиме властивості соціального класу (цей процес уже почався) і поставатиме перед необхідністю переоформитися як справді партія, тобто добровільне об'єднання громадян, участь у якому не дає його членам загальносуспільних економічних, соціальних та політичних пільг. При такому становищі спонукою для вступу до

партії буде тільки особиста ідейна потреба громадянина. Оскільки ідея комунізму історично вичерпала себе, Компартія дедалі відчутніше залишається без ідеологічного ґрунту під ногами. Ця обставина, а ще більше моральний чинник, штовхатимуть ідейних її членів до розриву зі своєю партією: надто велика антидемократична і просто злочинна спадщина в історичній діяльності КППРС, щоб чесна людина, усвідомивши це, могла почуватися добре в її рядах.

У галузі національного життя і міжнаціональних стосунків Демократична партія України своєю діяльністю творитиме атмосферу національної згоди, взаєморозуміння, взаємоповаги і співробітництва, захищатиме справедливі національні інтереси людей будь-якої етнічної групи. Історія залишила нам у спадок чималий тягар міжнаціональних непорозумінь та упереджень. Утвердження демократії, забезпечення рівності громадських прав людини, незалежно від її національності, задоволення національно-культурних потреб росіян, білорусів, євреїв, кримських татар, угорців, поляків, болгар, греків, молдаван, гагаузів, усіх інших національностей України, відродження їхніх мов, шкіл, церков, культурних осередків — усе це неодмінно зменшуватиме тягар міжнаціонального відчуження, гармонізуватиме міжнаціональні стосунки у напрямку злагоди й морально-політичної консолідації українського суспільства. ДПУ вважає, що вільний розвиток національних культур Республіки збагачуватиме духовне життя всієї людности України.

Демократична партія України виступає за пошану до національної гідності всіх народів, проти національного нігілізму, проповіді расової та національної винятковості, шовіністичних і дискримінаційних щодо будь-якої нації поглядів. Уважаємо, що міф про антисемітизм українського народу, створений різними українофобськими силами, фальшивий і принизливий для нашої національної свідомості. В суспільстві, про яке мріємо, не може бути місця антисемітизму, зневазі до будь-якої іншої нації.

Завдяки доброзичливому ставленню інших націй, що проживають у Республіці, до національного відродження українського народу та його законного прагнення до державної незалежності процес демократизації українського суспільства наростатиме й поглиблюватиметься, отже, створюватимуться сприятливі умови для оздоровлення економіки, для піднесення матеріального й духовного добробуту всього народу України. ДПУ докладатиме всіх зусиль, аби всі народності Республіки переконалися в тому, що державна незалежність України відповідає і їхнім життєвим інтересам.

Надаємо особливого значення розвитку освіти, науки і культури, задоволенню духовних потреб суспільства. Сучасний технізова-

ний світ поставив людину в умови надзвичайного психологічного напруження та екологічних небезпек, створив могутні механізми відчуження людини від людини та природи. Протидіяти цьому покликані передусім освіта, наука і культура. Найперша наша потреба тут — гуманізація освітнього й духовно-творчого життя суспільства, звільнення освіти, науки і культури від ідеологічних догм та адміністративного свавілля органів управління, утвердження на основі цінностей демократії та гуманізму духу вільнодумства і критичного освоєння інтелектуальної спадщини людства.

У нинішніх умовах потреба в аналітичній діяльності науки зростає в усіх сферах життя. ДПУ виступає за свободу наукових досліджень, за пріоритетний розвиток фундаментальних наук, за піднесення престижу вченого в суспільстві. Для української науки особливо актуальні такі проблеми, як зміцнення матеріальної бази, радикальне оновлення кадрів та організаційних структур, подолання штучної, створеної "центром" ізоляції від світової наукової громадськості і налагодження безпосередніх широких контактів із зарубіжною наукою.

Національна неволя, що століттями гнітила український народ, загальмувала, структурно спотворила і творчо збіднила розвиток нашої освіти, науки і культури. Щоб відродитися і наздогнати на цьому шляху передові щасливіші народи, мусимо мати умови особливого сприяння розвитку української освіти, науки і культури. Їх може створити лише зацікавлена, національно відповідальна політика. Таку політику може витворити лише незалежна українська держава.

Будучи об'єднанням світським, нерелігійним і стоячи на позиції відокремлення церкви від держави, Демократична партія України розуміє водночас велику духовну силу релігійної свідомості й релігійного почуття. Вона не тільки захищає свободу віросповідання і рівноправність усіх конфесій, а й сприяє релігійному відродженню народів, вважаючи, що таке відродження — і поважний чинник, і неминучий наслідок демократизації суспільства. Закон повинен забезпечити віруючим не тільки право відбування релігійних обрядів, а й свободу пропаганди релігійного світогляду, релігійного вчення.

Доброзичливість, терпимість у взаєминах між атеїстами й віруючими — ознака духовного здоров'я і високої культури як перших, так і других. Демократична партія України об'єднує в своїх рядах і атеїстів, і віруючих, ідеологічна нетерпимість на ґрунті атеїзму чи релігії несумісна з належністю до ДПК.

Сім з половиною століть, із часу татаро-монгольської навали, над Україною висить дамоклів меч чужоземної загрози: бути чи не бути українцям як народові, як нації?

Наприкінці ХХ століття над Україною завис, як побратим і вит-

вір першого, ще один, іще страшніший меч-запитання; виживе чи не виживе Україна фізично? Врятується чи не врятується народ України від екологічної катастрофи, яка вже переступила поріг нашого історичного Дому?

Потрібна державна програма виходу України з екологічної кризи. Вона повинна ставити дві мети: 1) рятування людей, уражених "екологічними" недугами, та оздоровлення всього населення і 2) усунення причин, що породжують небезпеку, створюють загрозливе для здоров'я людини природне середовище.

Друга частина програми передбачає, зокрема, припинення дальшого розвитку в Україні атомної енергетики, виведення з експлуатації Чорнобильської АЕС і всіх реакторів типу РБМК як конструкційно ненадійних, перепрофілювання структури промислового виробництва відповідно до екологічних потреб, перевагу екології над економікою, нову, екологічно обгрунтовану соціально-економічну політику, розвинену систему екологічної освіти та суворого контролю (як державного, так і незалежно громадського) за якістю продуктів харчування і якістю середовища існування...

Для реалізації фізичного порятунку народу України необхідні особливо міцна економічна база і особливо сприятливі політичні та психологічні обставини. Створити такі обставини і таку базу зможемо лише в умовах демократичного суспільства і незалежної національної держави.

Мета — державна незалежність України

Свобода нації, як і свобода людини, — цінність самодостатня і не потребує обгрунтування чи виправдання. Однак не можемо брати до уваги, що частина людності упереджено ставиться до національних почуттів та інтересів українського народу.

Україна як народ і територія в катастрофічному стані.

Самосвідомість нації неповна і спотворена. Національна консолідація народу не завершена. Ще відчутне протистояння одна одній різних етнографічних зон української землі. Мовна русифікація сягнула далеко і на великій частині Республіки, в Східній Україні, привела до штучного розшарування людності на російськомовне місто та україномовне село. Створювана великодержавною політикою Москви колонізаційна міграція населення змінила і продовжує змінювати етнічний і соціальний склад народу України не на користь українців. Суспільна влада значною мірою відчужена від національних інтересів українського народу. Нація уражена яничарством і манкуртством, історичним безпам'ятством, яке ускладнює й дегуманізує міжлюдські та міжетнічні стосунки.

Створювана державною політикою суспільна і культурна атмосфера в Україні виразно провінційна. Преса, радіо, телебачення, кі-

но, книговидавнича справа мають обласний щодо російського центру характер. Не будучи повноправним об'єктом міжнародного права, Україна не має відповідно розвиненої інформаційної служби. Це збіднює інформаційне забезпечення українського народу. Українська культура втратила цілісність. Престиж українського імені понижений. Зруйновано культури національних меншин України.

Економіка на межі повного виснаження, вона малоефективна, соціально і економічно дегуманізована, структурно і функціонально неповновартісна й безперспективна.

Природне середовище зруйноване настільки, що виникла реальна загроза фізичному існуванню народу України. Отруєння радіацією породило нову реальність — прискорене вимирання людности Республіки.

Такий стан — наслідок багатосотлітнього чужоземного панування над Україною, нерівноправного становища українського народу в складі СРСР. Політично, економічно і культурно УРСР була й залишається колонією "союзних" міністерств і відомств, метропольне становище яких завдає і російському суспільству багато історичного лиха.

Першопричина всіх наших національних бід, загрозливого становища, в якому опинився український народ і вся людність України — відсутність власної незалежної держави. Трагічний знак і символ нашої національної неволі — чорнобильська катастрофа.

Щоб вжити і забезпечити собі людські умови існування, маємо лише один шлях — до національної свободи. Вона, свобода нації, можлива для нас тільки у формі незалежної держави. Самостійна українська держава — історична потреба життя, об'єктивна потреба і української нації, і всього населення України.

Чому?

Історію творять люди. Свободі зовнішній передують свобода духу — розуміння своїх прав і потреба жити вільно й гідно. Не усвідомивши свого права, юридичного й морального, на державну незалежність і не доклавши зусиль до його здійснення, український народ не зможе випрямитися психологічно, змити з себе липкий мул почуття вторинності, неповноцінності, мул, що його лишило на нашому тілі багатосотлітнє національне пригнічення.

Так само і росіяни: не "звільнившись" від "своїх" не своїх республік, зокрема від України, вони не зможуть позбутися комплексу "старшого брата", комплексу, який особливо сильний щодо українців та білорусів.

Демократизація українського і російського суспільства потребує відповідного психологічного та світоглядного ґрунту: розвинутого почуття внутрішньої свободи, рівноправності людей і народів. Пропаганда принципу права націй на самовизначення, у тому числі й конституційного права на вихід союзних республік зі складу

СРСР, пропаганда ідеї державної незалежності народу як програмної вимоги громадянського руху, — така політична позиція, якщо ставитися до неї неупереджено, є конструктивною навіть у рамках офіційної ідеології перебудови. Вона сприяє взаєморозумінню між народами, отже, і поліпшенню міжнаціональних стосунків.

Чинник об'єктивний. Територіально, економічно і культурно Україна — величина самодостатня, і в кожній сфері життя вона здана ефективно діяти сама, при рівноправному й незалежному співробітництві зі світом. В ім'я чого їй відмовлятися від частин свого суверенітету на користь суверенному центрові? На принципах добровільності таку доцільність пояснити неможливо.

Навпаки, центр, як національно-державний російський організм, цілковито перебуває в полоні могутньої історичної інерції колонізаційного наступу на Україну та Білорусію, прагнучи асимілювати їх політично, економічно та етнічно.

У східнослов'янській історії зіткнулися дві протилежні непримирненні тенденції: українське та білоруське прагнення до державної незалежності і імперсько-російське намагання втримати Україну та Білорусію у своєму державному складі і в стані покори. Це зіткнення не може зупинитися напівдорозі. Напівсвобода — стан нестійкий, і він може і мусить стабілізуватися тільки на ґрунті свободи.

Радянська епоха в історії українсько-російських міжнаціональних взаємин (взаємин "суверенних" радянських республік!) — це теж історія боротьби вишезгаданих тенденцій.

Характерно: у період реформістського відступу тоталітарної системи великодержавна тенденція хитрує, викручуючи історію на свою користь. В умовах "антикультурівської" відлиги так виникла концепція "єдиного радянського народу" і "нової історичної спільності людей". Теоретично вона повністю перекреслювала право радянських націй на самовизначення, конституційне право союзних республік на вихід із СРСР.

Сьогоднішня "оновлена федерація" перебудови має подібний політичний зміст і сенс.

Федерація — це не союз суверенних держав. Її складові частини, будучи в певних межах автономними, тобто самоврядними, підпорядковуються загальнодержавним (федеральним) законам і не мають верховенства над владою центру та права виходу зі складу федерації. Усі відомі в світі федеративні держави саме такі (США, ФРН, ЧСФР, Югославія та інші). Справедливо називається федерацією і сучасна Росія.

Сталін не тільки втілював у життя свій план "автономізації" Росії, він зробив фікцією будь-яку автономність "союзних республік". Російську імперію було відновлено майже в повному обсязі. Хоча фор-

мально, декларативно "союзні республіки" не втратили статусу суверенних держав.

Якщо керуватися конституційним тлумаченням СРСР як союзу суверенних республік, що мають право виходу з об'єднання, то Радянський Союз треба назвати не федерацією, а конфедерацією. Ні Договір 1922 року (утверджений 1924 року як Конституція СРСР), ні Конституція СРСР 1936 року не називали СРСР федерацією. Визначення СРСР як держави, побудованої на принципі "соціалістичного федералізму", уперше дається в брежнєвській конституції 1977 року. Перша радянська конституція (1918 року) була конституцією "Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки", під якою малася на увазі колишня російська держава. "Російська Радянська Республіка" визначалася як "федерація Радянських національних республік". Право виходу республік зі складу федерації конституція не передбачала.

Нинішня ідея "оновленої федерації" має на меті зберегти великодержавні здобутки радянської Росії та узаконити сталінський план її автономізації. Визначення Радянського Союзу як федеративної держави було б кроком назад порівняно з теперішнім конституційним статусом СРСР. Найвиразнішим свідченням реакційної тенденції в національній політиці перебудовного центру є введення інституту союзного президентства і надання російській мові статусу мови офіційної. Усе свідчить про те, що перед політичним зором великодержавників привабливо сяє модерний маяк: зберегти й утвердити СРСР як державу, аналогічну своїм устроєм США чи ФРН, тобто державу, політично одноцільну. Немає сумніву, що це була б держава російська, що суверенний центр виражав би її історичну волю.

Законодавчі заходи центру в справі будівництва "оновленої федерації", репресивно-великодержавне ставлення офіційної Москви до національного самовизначення радянських республік, зокрема прибалтійських, підтверджують висновок про неможливість для народів СРСР здобути національну свободу, залишаючись у імперському державному об'єднанні.

Державна незалежність народів СРСР — прогресивна потреба не тільки національна, а й загальнодемократична та соціально-економічна.

Дві основні сили створили в СРСР антинародну тоталітарну спільну систему і привели до сучасної кризи — екологічної, економічної, національної:

- 1) соціальний егоїзм однопартійної диктатури (КПРС) і
- 2) національний егоїзм російського великодержавництва.

"Реальний соціалізм" утверджувався як суспільно-економічна формація, в якій політичні інтереси панівного класу (бюрократії) зро-

слися з економічними, а самий клас формувався історично на основі великодержавно-імперіальній. Перемога сталінізму — перемога політично-соціальної і водночас національної: завдяки їй Росія посіла панівне становище в складі СРСР і по суті відновила свій добільшовицький імперіальний статус.

Розширення суверенних прав республік, їхній рух по шляху до державної незалежності звужують владні повноваження центру над економікою народів СРСР, отже, послаблюють соціально-економічну згуртованість панівного класу, розхитують його монолітність, наближають комуністів, зокрема неросіян, до власного народу і цим самим дають імпульс соціальному розшаруванню партії, демократичному виборі її духовно здорових сил. Найвиразніший приклад такої перспективи — сьогоднішня Прибалтика.

Теперішня спроба реформувати радянську економіку буде успішною в тому разі, якщо вона сягне рівня революційного — приведе до створення ринку. Однак в умовах Радянського Союзу ринок може виникнути лише завдяки радикальній політичній, у тому числі й національно-політичній, демократизації суспільства і країни. На її ґрунті органічно виростає й утверджується економічна суб'єктивність республік, які неминуче прагнуть до економічної самостійності.

Підприємство і республіка — ось два повноправні агенти ринку. Якщо свободі першого чинить опір партійно-державний апарат, то не допустити до свободи другого прагне апарат великодержавний. Неминучість демократизувати економіку і небажання імперського центру відмовитися від політичної та економічної влади над неросійськими республіками — драматична суперечливість офіційної політики перебудови. Зачароване коло несвободи, яке мусить бути розірване. Нині це означає для України одне — повну державну незалежність, вихід зі складу СРСР.

Демократизації Радянського Союзу ще реальніше й безпосередніше, ніж самодержавні претензії КПРС, загрожує російське великодержавництво. Якщо воно й сьогодні не відступить, політика демократичних реформ приречена. Наслідки були б катастрофічні, для Росії теж.

Проблема державної незалежності народів СРСР несе в собі ще один важливий аспект демократизації. Досі КПРС, відповідно до статті 6-ї Конституції, мала повноваження загальносуспільні, тобто державні ("керівні"). Але ж вона була й залишається організацією унітарною, навіть не федеративною. Виходить, що політичний статус її як реальної державної влади не передбачав автономію союзних республік навіть формально. З погляду конституційного права це така ж фундаментальна суперечність політичної системи радянського суспільства, як і суперечність між керівною роллю КПРС і повновлад-

дям Рад народних депутатів (між 2-ю і колишньою, до теперішньої редакції, 6-ю статтями Конституції СРСР). Намагання КПРС зберегти свою загальносоюзну одноцільність (унітарність) породже- не її великодержавними розрахунками і входить у суперечність зі статусом республік як суверенних держав, із прагненням народів до державної незалежності. Політична унітарність СРСР на основі партійної (через КПРС) створює величезні труднощі демократизації економічної та політичної системи Радянського Союзу, свободі національного самовизначення народів.

Свого часу стверджувалося, що без демократії вільна Україна неможлива. Сьогодні цю думку ми доповнили б такою формулою: без вільної, незалежної України демократична перебудова радянського суспільства неможлива.

Нам заперечують: але ж Європа переживає бурхливий процес інтеграції, економічного й політичного об'єднання, і цей процес об'єктивно законмірний! Такий аргумент — стара ідеологічна казочка великодержавників. Учора вона називалася трохи інакше: об'єктивний процес інтернаціоналізації народів, зближення і злиття націй.

По-перше, в основі сучасної інтеграції Західної Європи лежить інтерес великого бізнесу в його конкурентній боротьбі на міжнародному ринку. Потреба радянської економіки цілковито протилежна: децентралізація, яка неможлива без децентралізації національно-політичної. Поза цими об'єктивними вимогами часу створити в СРСР ринок неможливо.

По-друге, західноєвропейська інтеграція не веде до втрати національно-економічної, політичної та адміністративної суб'єктивності країн. Суб'єктивності, до якої нам ще треба дорости. В ідеї та в історичній перспективі об'єднана Західна Європа — це конфедерація, тобто союз незалежних держав. Щоб бути членом такого союзу, радянські республіки мусять стати незалежними.

По-третє, західноєвропейські суспільства економічно, політично і культурно (зокрема щодо мови) одноцільні і достатньо "насичені", отже, вільний рух капіталу та робочої сили істотно не заторкує національно-історичного статусу та становища націй.

Зовсім протилежна ситуація в Радянському Союзі: його інтеграція в теперішньому стані загрожує всім народам країни, крім російського, етнічною асиміляцією і послабленням у боротьбі за національну свободу. Зрештою, в західноєвропейських країнах уже виникла проблема міжетнічних стосунків, породжена вільним рухом робочої сили. Ставлення до інтеграції громадськості та урядів Західної Європи не однозначне і не одностайне.

Державна незалежність України не означає економічної ізоляції, автаркції, розриву економічних зв'язків із Росією та іншими республіками теперішнього СРСР. Мова йде про переведення цих взає-

мин на рейки рівноправного партнерства та об'єктивних економічних законів. Це єдино можливий шлях до економічного оздоровлення як України, так і Росії. Соціально-економічний та духовний порятунк Росії полягає в тому, щоб скинути зі своїх плечей важкий, виснажливий тягар "ощасливлення" інших народів і спрямувати свою історичну енергію на господарську розбудову власної землі. Тоді б російське Нечорнозем'я не зяяло економічною пустою.

Демократична партія України виступає за демократичний, еволюційний шлях до державної незалежності України і уявляє собі майбутні українсько-російські державні взаємини як добросусідське співіснування двох незалежних демократичних суспільств. Така перспектива здатна послабити чи й зовсім зняти гостроту проблеми індивідуальних людських зв'язків між Україною та Росією — у процесі державного самовизначення України і майбутніх демократичних взаємин із Росією.

Мирний, ненасильницький шлях до державної незалежності України — це поступове, але рішуче розширення меж свободи, рух від звичного стану до психологічного освоєння нових, вищих рівнів незалежності, від здобутого до нових перемог у боротьбі за свободу. Це не філософія "малих справ", це концепція реалістичної і реальної принципової політики національного визволення. Принципової, отже такої, що не приховує свої мети і способів досягнення її. Тому найважливішим уважаємо визволення ідеологічне. Право націй на самовизначення — міжнародний юридичний принцип демократичного розв'язання національного питання, а вихід із СРСР — наше конституційне право. На цьому цілком законному ідеологічному ґрунті відбуватиметься наше психологічне визволення — найперша потреба визволення практичного: політичного, економічного, культурного.

Ідея "нового союзного договору" на принципах федерації спекулятивна і вельми небезпечна для національної свободи народів. Прийнятий Верховною Радою Радянського Союзу закон про порядок виходу союзної республіки зі складу СРСР несправедливий і по-великодержавному тенденційний. У нинішніх демографічних та політичних умовах, що склалися внаслідок тривалої залежності від Росії, референдум, поширений на всю людність Республіки, далеко не завжди здатний виразити національну волю корінного народу. Головне ж, той закон неправочинний, бо він прийнятий не суб'єктами договору (республіками), а надреспубліканським державним органом, у якому представники панівної нації, становлячи більшість, нав'язали свою волю іншим членам "союзу".

У галузі культури державна самостійність України може і має бути досягнута якнайшвидше. Ніякі поза чи надреспубліканські адміністративні сили та органи не повинні втручатися в культурну по-

літику Республіки, визначати долю нашої національної культури. ДПУ виступає за негайне проголошення повної невідповідності українських культурних установ союзним органам управління. У політичній сфері державний суверенітет України на перехідний період до повної незалежності визначатиметься принципом, згідно з яким союзний закон стає чинним на території Української Республіки лише після його ратифікації Верховною Радою України, а дія на території України раніше прийнятих союзних законів, що порушують чи обмежують суверенітет Республіки, шкодять її інтересам, може припинятись українською Верховною Радою. На одній і тій самій території не може бути двох суверенітетів.

ДПУ виступає за негайну активну розбудову незалежних між-державних стосунків України з країнами світу, в тому числі з республіками СРСР, за незалежну політику Української Республіки на міжнародній арені.

Правову основу для економічної самостійності України повинен створити закон про суверенну владу Української Республіки над територією, повітряним і водним простором, природними та економічними ресурсами України. Незалежна фінансова та банківська системи і власна національна валюта — необхідна умова економічного оздоровлення України, створення республіканського ринку.

Закон про громадянство Української Республіки має бути одним із найперших правових актів національно відповідальної Верховної Ради України. Він повинен стати ще однією запорукою суверенітету Української Республіки в галузі її демографічної, соціальної та економічної політики, захистити етнічну стабільність українського народу на його історичній території.

Військова промисловість і військова справа взагалі та сфера життя, яка вимагатиме найделікатніших і найтриваліших зусиль на шляху до державної незалежності України. Наш оптимізм живиться тут тією думкою, що демократизація Радянського Союзу — глибока історична потреба не тільки внутрішня, а й зовнішня. Вона є частиною глобального процесу демократичного вирівнювання країн як передумови світового миру.

ДПУ вважає, що утвердження військового суверенітету України треба розпочати зі створення республіканської армії, тобто формування військових частин України тільки за рахунок набору з території республіки. Напочатку українська армія є складовою частиною збройних сил СРСР, але її використання поза межами Республіки допускається лише з дозволу Верховної Ради України.

Демократична партія України захищає рівність громадянських прав населення України, незалежно від національності людини, виступає за вільний історичний розвиток національних меншин українського суспільства і об'єднує в своїх рядах громадян будь-якої національності.

СРСР — державне утворення, що виникло й зберігало себе насильницьким чином. Його територія настільки велика, що вже через те суспільство як політична одноцільність стає некерованим. Будучи механічним об'єднанням різнорідних географічних, національно-історичних, соціально-психологічних і культурних одиниць, Радянський Союз не здатний існувати на принципах демократії і свободи як державна цілість

Єдність людства і взаємозалежність країн — це на сьогодні вже буденна реальність. За таких умов стабільність світу можлива тоді, коли його складові частини автономні і діють відповідально, узгоджуючи власні інтереси з інтересами інших. З погляду цих історичних вимог часу стає зрозумілою утопічність ленінської ідеї про те, що суспільний процес (Ленін ототожнював його з соціалізмом) супроводжуватиметься утворенням дедалі більших держав. Історія засвідчує й прогнозує тенденцію протилежну. Світова інтеграція на основі демократії та гуманізму (а лише таку інтеграцію можемо прийняти й виправдати) не заперечує, а актуалізує свободу національного самовизначення народів, утворення незалежних національних держав. Прекрасне свідчення цього — сьогоднішні політичні революції в Східній Європі, вихід східноєвропейських країн з-під опіки "сильного центру" і зміцнення ними свого державного суверенітету. Наддержави — постійна загроза дестабілізації міждержавних стосунків.

Самостійна українська держава — об'єктивна потреба і світового, і внутрішнього (щодо СРСР) суспільного прогресу.

Наша історична воля до життя і свободи ніколи не згасла. Сьогодні вона стоїть перед потребою нових зусиль. Організаційних також. Створення Демократичної партії України — одне з них.

Ідеал миру, гуманізму, свободи, демократії надихає нас. Прагнемо бути рівними серед рівних, вільними серед вільних. Вільними і соціально, і національно.

Примітка: на основі цього маніфесту буде розроблено конкретизовану програму діяльності Демократичної партії України на найближчий історичний період.

Галина Антонюк (Київ), Петро Арсенич (Івано-Франківськ), Юрій Бадзьо (Київ), Василь Білоус (Умань), Олександр Білоус (Умань), Любов Боброва (Долина), Богдан Бойко (Івано-Франківськ), Олександр Бураковський (Київ), Віктор Бурлаков (Дрогобич), Карл Василь (Київ), Євген Варда (Київ), Марія Влад (Київ), Орест Влох (Львів), Степан Волковецький (Івано-Франківськ), Віталій Волохонович (Київ), Степан Гаврилук (Луцьк), Павло Гановський (Київ), Велеслав Гейченко (Київ), Сергій Головатий (Київ), Михайло Голубець

(Львів), Галина Гордасевич (Донецьк), Сергій Гречанюк (Київ), Євген Гринів (Львів), Ігор Гринів (Львів), Роман Гром'як (Тернопіль), Олександр Гудима (Луцьк), Генріх Дворко (Київ), Михайло Джанда (Хуст), Віталій Дончик (Київ), Микола Драк (Львів), Іван Драч (Київ), Катерина Завадська (Тернопіль), Дмитро Захарук (Івано-Франківськ), Олександр Зелінський (Київ), Роман Іваничук (Львів), Юрій Ілленко (Київ), Володимир Кобзар (Кіровоград), Павло Кислий (Київ), Володимир Колінець (Тернопіль), Сергій Конєв (Дніпродзержинськ), Григорій Кривенко (Запоріжжя), Валерій Кривень (Полтава), Левко Крупа (Тернопіль), Микола Кульчинський (Полтава), Олександр Лавринович (Київ), Роман Лубківський (Львів), Валентин Макаренко (Київ), Мирослав Мелень (Моршин), Ігор Мельник (Львів), Федір Мишанич (Ужгород), Павло Мовчан (Київ), Андрій Мостиський (Луцьк), Володимир Мулява (Вінниця), Анатолій Носенко (Орджонікідзе), Володимир Осадчий (Суми), Петро Осадчук (Київ), Дмитро Павличко (Київ), Костянтин Пахотін (Умань), Георгій Петрук-Попик (Тернопіль), Любомир Пиріг (Київ), Радій Полонський (Харків), Віталій Процюк (Львів), Віктор Романюк (Стрий), Ростислав Самбук (Київ), Григорій Сащенко (Київ), Федір Свідерський (Нововолинськ), Геннадій Сіренко (Хмельницький), Михайло Слабошпицький (Київ), Володимир Солопенко (Київ), Тарас Стецьків (Львів), Василь Суярко (Артемівськ), Леопольд Табурянський (Дніпропетровськ), Віктор Терен (Київ), Микола Тудель (Київ), Юрій Цеков (Київ), Дмитро Чередниченко (Київ), Володимир Черняк (Київ), Оксана Чепіль (Долина), Валерій Чмир (Київ), Анатолій Шевченко (Київ), Петро Шеремета (Львів), Володимир Шовкошитний (Київ), Іван Юшук (Київ), Володимир Яворівський (Київ), Богдан Якимович (Львів), Микола Яковина (Івано-Франківськ).

...І МЕРТВІ ЗАГОВОРИЛИ

Інтерв'ю з Дем'янового Лазу

21 вересня минулого року в урочищі Дем'янів Лаз, що на околиці села Пасічна Надвірнянського району Івано-Франківської області, були розпочаті розкопки закопаних там жертв злочинів НКВД 1939—1941 рр. У трьох ямах були знайдені останки 530 розстріляних жертв — юнаків, дівчат, чоловіків, жінок і навіть дитини. Завдяки уцілілим документам, деяким особистим речам вдалося встановити ряд прізвищ замучених. Розмову провів *Микола Сивіцький*. Івано-Франківськ, 20 жовтня 1989 р.

— Люди знали, що тут діялося?

— Знали, знало все село. Та мовчали. Одні зі страху, а інші — щоб решта боялася. Така була настанова в державі — тримати людей в страху. Щоб смерті боялися. То й мовчали — сорок вісім років.

— То в'язнів з тюрми привозили?

— Частково так. Ось фотокопії документів — квитанцій Станиславівської тюрми на одібрані гроші та інші речі.

— Де ви їх найшли?

— В ямі, в одежі. Ось тут — прізвище ми прочитали і прийшли родичі. А це виписка з вироку: "Іменем Союза Советстких..."

— "К расстрелу"?

— Ні в якому разі! Суддя засуджував тільки на три, п'ять, десять років ув'язнення, а їх вивозили в ліс і вбивали. Ми не найшли ні одного смертельного вироку.

— То яким правом розстрілювали?

— А хто їх про право питав?

— Розстріли почалися зразу після "визволення"?

— Перші могили з'явилися біля села Павельче в лісі у перших днях жовтня 1939-го. Натрапили люди випадково: побачили трупи, серед них молоду жінку — видно, собака розкопала. Подзвонили в сільраду та в НКВД. На ранок вже ями пусті осталися. Згодом зникли люди, які трупів бачили, потім лісники, можливо, свідки перезахоронення. Дем'янів Лаз — то був ліс, чагарники, горби, яри, струмочки. То тепер усе розрівняне, ліс викорчований, внизу дачі стоять. І на могилах, напевно, дачі плянувалися. З початком 40-го ліс огородили, кругом шанці покопали, солдатиків поставили, щоб людей не пускали і тлумачили, що то вночі там військо на заняттях стріляє. Там і справді досі стрільбище є. Жертви звозили вночі, не тільки живих, але й мертвих. Ви бачили — вулички вузькі, круті, машиною швидко не поїдеш, кров з кузова скапує, селом червона стежка простягається, людей притягає. З початком війни почали і вдень

возити, не вистачало часу на маскування могил. Федик з Пасічної спробував у ліс проникнути. Минув сонного вартівника, та на офіцера НКВД наштовхнувся. Той витяг наган і скомандував лізти в яму. Федик доти на колінах повзав, аж чекіст змилосердився: "Ладно, иди, все равно подохнешь..."

— *І що?*

— Та чоловік і досі живе в Пасічній. Коли в червні 41-го Червона армія подалася на схід, громада повезла в ліс голову сільради, сільських комсомольців та радянського міліціонера, дала в руки лопати і сказала: "Покажіть людям, як ви свою владу утверджували". Як розкопали, то сморід не давав дихати — трупи були напіврозкладені, покриті слиззю. Була між ними жінка з дитиною. Якби не війна та людей повідомити, можна було багато кого ідентифікувати, але холери боялися, засипали. Аж у 50-му році радіо "Свобода" згадало про могили біля Пасічної. Тоді з обкому партії подзвонили в одну (знаємо кому) будівельну фірму, звідти послали потужну техніку — трактори і бульдозери — і почали мішати все з землею. Техніка ревла кілька літ, корчували ліс, засипали яри, струмочки, бульдозери найбільше по могилах товклися. Потім ще послали меліорацію по самих могилах — вздовж однієї і другої, третю не зачепили, мабуть не доглянули. Так загублено орієнтири. З міських будов самоскидами возили землю, засипаючи дорогу в Дем'янів Лаз. І криничку — досконалий орієнтир. Тепер ми її очистили, а з весни, як починали роботу і приводили старих людей на розпізнання, то вони передовсім шукали криничку, а там поле рівненьке...

— *Чи вдалося когось ідентифікувати?*

— Так. Не лише певну кількість жертв, але й прізвища тих, що судили і вироки підписували. Один з них помер тільки два роки тому. Жив тут, у Франківську, напроти правління КГБ. Знаємо співробітників НКВД з 39-го по 41-ий, частину керівництва КГБ, та не оприлюднюємо прізвищ, щоб не викликати самосуду, ексцесів.

— *Який же вантаж на їхній совісті?*

— В цих могилах коло 530 трупів. Докладно сказати важко, бо черепів менше, а голінкових кісток — отих довгих, з ніг — більше. Як видно, черепи потрошені ножем бульдозера і трактором, який укладав у траншею меліоративні труби. По черепах зверифіковано 99 жінок, більшість віком до 20 років. Був і скелет дитини 10-12 років, дитячий постелець. А експерти кажуть, що дитячі кістки в землі довго не зберігаються. Оце бачите — ряд скелетів з довгими косами при черепах, то ж мусили бути ще учениці.

— *Як вбивали людей?*

— Переважно з дрібнокаліберного пістолета. Ось кулька — маленька, розплющена, дрібнокаліберна. Вона пробивала череп і застрягала, не маючи сили вийти, тому їх трапляється в черепах по

шість і сім. А ця гільза без поміток. Експерти кажуть, що такі бойові патрони випускали в СРСР для розвідників, чекістів і військ НКВД, щоб не лишати слідів. То найважливіший доказ, хто вбивав, бо жодна армія ані розвідка таких патронів не випускала. Були й більші кулі — ось вона розплющена, з пістолета ТТ. Таких кульок ми находили пригоршнями.

— *Садизм?*

— То ще не все. Є така кістка, де сходяться ребра на грудях, так для певности те місце проколювали штиком. Ми нашли кістки з чотирикутною діркою — від російського штика, бо німці мали багнети. Далі. Ото порозколювані черепа, бо у Станиславівській тюрмі вбивали кувалдою, таким великим молотом. Обіцяли нам здалека привезти одного чоловіка (ось його адреса), що остався живий, хоч попробував такої смерті. Уявіть собі: темний коридор і двох катів з молотами. Людина йде, нікого не бачить. І от він підняв чомусь руку, як мали вдарити потемки: кість руки трісла, зате череп зберігся. Він впав, прикинувся мертвим, так його і в машину вкинули, що в Дем'янів Лаз їхала. В дорозі машина раптом загальмувала, конвоїри пройшли вперед подивитися, що сталося, а він вискочив і втік. Я в це вірю й не вірю, скажу напевно, як з тим чоловіком побачуся.

— *Хто ж вони — запеклі вороги народу?*

— Як видно з решток одягу — селяни, в абсолютній більшості. Селяни з отих гуцульських сіл, як до Коломиї, до Косова, до Надвірної та ще на схід — до Богородчан. Ті характерні кожушки, кептарки...

— *Бідота?*

— Сама бідота! Перебирав я взуття — латка майже на кожному третьому чоботі. Є також селяни-бойки. На це вказує взуття і народний одяг. Крім селян трапляється інтелігенція. В кільканадцятьох черепах ми нашли вставлені металеві, а то й золоті зуби.

— *Увесь контингент з тюрми?*

— Навпаки: 80 відсотків — з волі. Ми нашли дуже багато сірникових коробок, цигарок, тютюн в кисетах, золоті печатки, золоті обручки, ремінці від штанів, гроші, годинники, нашли навіть жіночу манікюрну пилочку. Того в тюрмі тримати не дозволяється. Ба, ключі від хати нашли! Видно, вийшла людина з дому — тут її й схопили. Нашли навіть торбу з новісінькими чобітьми. Купила жінка чоловікові на базарі ті чоботи, чи як? Не взувані ще, видно, тільки купила й сховала в торбу. При одному жіночому скелеті нашли вишиту сорочку. Вишито жовтим по синьому — може саме за це й життя від людини забрали? І нашли складену сорочку, також не вбрану, певно, жінка тримала собі на смерть, чи на що, і не встигла переодягтися... Декого документи цікавлять, що в тюрмі

були видані. Приїжджали деякі товариші наші "відповідальні" і — дай нам! Думали, докази, що то робило НКВД, бо люди не хочуть вірити. Ми їх "увіряли", а вони далі не вірять. То я наробив кілька десятків оцих фотокопій і даю — дивіться! В школах дітям кажуть, що то вбивали бандерівці.

— *Тоді ще бандерівців не було..*

— Ото ж то! В одному технікумі сказали, що їхав поїзд, надлетіли німецькі літаки, скинули бомби, то побитих поховали в тому Лазу. Напередодні розкопок були й погрози: "Если не найдете — придется отвечать". За наклеп начебто... Чому дали дозвіл на розкопки? Бо сподівалися, що ми нічого не знайдемо. Екскаватор викопав 15 пробних ям і все нічого нема. Люди, які бачили перші розкопки при німцях, казали, що трупи були тільки чуть прикриті, а ми найшли на них понад півтора — до двох метрів землі. То добре там попрацювали бульдозери, немало спалили солярки в двигунах.

— *Тому кості такі чорні?*

— То причина інша. Київський експерт, який, до речі, працював у Биківні, казав, що їх пробували палити, а частину обливали хемікатами. Недарма в одному черепі найшли зварений мозок... Найважливіше, що знайшли ми в ямах документи. Лежали в гаманцях, найбільше в сірникових коробках, зложені вчетверо, увосьмеро, ще не зотліли. Як найшли сірникову коробку, то я казав: "Обережно, хлопці, там скарб може бути!"

Першу яму почали ми копати 21 вересня. Було гарно, тепло, чудова погода. Зняли землю, під нею — мішковина. Розкрили. Руки ззаду поскручені, в ротах кляпи, щоб не кричали, на поміч не кликали. Пробували ми сортувати скелетами, та це рідко вдавалося: все перемішане, скидане гамузом, утрамбоване тракторами й бульдозерами — страшна картина! Деінде мішковину підіймеш, а там рожеве м'ясо, як з консерви, видно тканини, судини... Волосся дибом стає!

Прізвища й на дрібниціях знаходимо. Ось кусок мундштука, напис вирізаний: "Ухач Є. У." Тут ось: "24. IV." Тут слово "Зірка". Все чітко. Кожний клаптик одягу перемацували, знайдені речі промивали. Найшли протокол обшуку, копію присуду, кусок газети. Дерев'яні різьблені мундштуки часто бувають з ініціалами і прізвищами. Є дерев'яні ложки. Такі докази передаємо слідчому в прокуратуру. На одній ложці ціла повість знайшлася: "Тюрма НКВД, Станіславів, Чкалова 15. 10 років. Б. Д." Людини нема, а ложка збереглася. В Биківні ширші масштаби, більше людей, та прізвищ мало встановлено, а ми в основному копали й перебирали руками. Хоч смерділо неймовірно, промивали через сітку намул, зібраний на дні ям, чорний такий, з рештками перепрілих тканин. М'ясо людське, як перепрівало, то там і

кам'яніло. Я розбирав одяг, де в кишенях траплялися особисті речі й документи. При промиванні нашли кулі, цілі патрони, золоту обручку з вигравіруваним написом: "Євдокія, 1930". Є печатка з рідкісною монограмою — вершник такий вибитий. Ложки, мундштуки з вирізаними прізвищами — це важливі знахідки. Перебрали все, що в трьох ямах було... Тепер розкопки припиняються. Не можемо далі тримати людей — вони ж добровільно працюють... Ще ж прийдеться просити — допоможіть! Усім важко, кістки й черепи нам уже вночі сняться. Додому приходиш — могилою від тебе несе.

— *Та ж то міська рада повинна розкопувати й платити людям.*

— Люди напевно тих грошей не взяли б, подруге, хотілося, аби міська влада хоч не заважала. Присилали вже нам студентів. Першу партію ми просто прогнали, бо вони — медики з шостого курсу — черепами кидалися. Дуже погану роль відіграв міський комсомол, присилаючи студентів так, як стояли. Я казав: хочете, щоб люди працювали — дайте чоботи, рукавиці, одягніть їх, бо всі ми там простудилися. "Добре, все буде!" Ну, прийшли студенти раз, постояли, прийшли другий раз — ні чобіт, ні рукавиць. Більше й не приходили. А в нас люди з першого дня, уже місяць.

— *То це не медики з вами працюють?*

— Ні, боронь Боже! То члени "Меморіялу", Руху, Гельсінкської спілки, троє добровольців з Пасічної. Один з Воркути у відпустку прийхав і прийшов помагати.

— *І скільки вас працює?*

— Тепер у бригаді — 15 чоловік. На роботі менше, бо сьогодні одному щось випаде, завтра іншому. Домагалися ми в їхніх закладах праці тимчасового відрядження — і добилися, хоч з великими труднощами. І копаємо, це найважливіше. Ми вже якось ніби одерев'яніли, притупилося наше світосприймання, проте йдемо до тих могил мов до чогось рідного, з думкою, що могла там бути моя мама чи мій дід. Бо коли підеш не до рідного, як той медик, то нічого не зробиш. Треба відчувати, що там лежить мій народ, міг там бути і я, й мої рідні, бо Дем'янів Лаз готувався для всієї України...

Встановлені прізвища жертв ми публікуємо. Преса? Ні, не цікавиться, дуже погано співпрацює. Особливо *Прикарпатська правда*, орган Івано-Франківського обкому і облвиконкому — паперовий взірець брехні тиражем 167,000 примірників. Якби вона публікувала хроніку розкопок, фотографії знайдених речей, одягу чи взуття (а все це збереглося добре, бо переважно домашнього виробу), то родичі розпізнавали б жертви, ми знали б прізвища, рідня б не чекала найближчих. Таж є вдовиці, що чекають вже 48 років. Ось на днях одна розповідала: "Він сказав мені — чекай мене! І я буду чекати до смерти". Таж по вставних зубах можна роз-

пізнати, по штучних шелепах. Мають же свої прикмети знайдені годинники, перстені, люльки й гаманці, мундштуки, кожушки — люди знають, в якому селі таке робиться. В домашньому взутті старі шевці могли б розпізнати свою роботу. Добре, що ми це все на плівку вхопили. Позиченою відеокамерою. Гроші на відеокасети теж позичали. І самі бюлетені розкопок пишемо, прізвища подаємо, люди один другому передають. Ви бачили — там вивішені? Приходять родичі, розказують, як то було.

— А як їх брали? Ну, ті з тюрми — відомо, а з волі? По селах забирали, чи як?

— Люди про цю "техніку" розповідають, а я записую, вже другий зшиток. Ось приклад. Приходить у вівторок дядько з Белелуї Снятинського району і каже: "В мене тоді брата забрали молодшого, то дозвольте поглянути". — "Дядьку, — відповідаю, — там же 530 чоловік, що ви найдете?" — "Нічого, — каже, — я швець, я йому робив чоботи, вони мені сняться кожну ніч. Я їх пізнаю". Даю я йому гумові рукавиці, він заходить туди, знаходить чоботи. Каже: "То моя робота". Я вірив і не вірив, але на другий день, будучи в експертизі, знайшов уривок документу, прочитаного експертами. Прізвища нема, але ім'я, по батькові і стаття, за якою він був засуджений, згоджуються. Значить, я вже вірю йому на 99 відсотків.

А брали дуже просто. В 40-му році брат ходив з Белелуї до Снятина до дев'ятої кляси, проте ще за Польщі в "Каменярах" був. Ранньою весною забрали його зі школи. Сидів, писали йому касаційну скаргу, не допомогло. Переказували люди, що з ним сиділи: дістав 10 літ. Або інша розповідь з Галицького району. Йшла дівчина з церкви, біля неї легкова машина загальмувала. Вискочило троє. Вхопили й повезли, нема по цей день. Саме тоді лютувало НКВД. Та ще з Городниці Городенківського району: прийшла в сільраду "рознарядка" дати десять "неблагонадійних". Голова знав, що то значить, заступник також, відмовилися дати список, а секретар комсомольський дав. Молодий, до влади рвався. Записав самих молодиків, з якими до дівчат ходив. Прийшли хлопцям повістки на воєнкомат. То перед паскою було, роботи вдома повно, хлопці поспішилися, Андрій Чермак поїхав конем, щоб скорше вернутися. Приїхав на годину раніше, ніж треба було, застав там уже свого секретаря і якогось військового. Секретар представив: "Ось один з них, з нашого села". Військовий подивився, погладив Андрія проти шерсті: "А, то ти, пташку!" — і все. Хлопчина попав у Городенку, потім перевезли в Станіславівську тюрму. Звідти переказав, щоб принести характеристику, бо була чутка, що як сільрада виставить добру посвідку, то випускають. Рідна ходила і до голови, й до секретаря, але нічого не дістали, мовляв, тих 10 чоловік мають бути знищені.

Подібні могили знаємо і в інших районах. У нас по війні трид-

цять одне село з лиця землі зникло. В мирний час. Казали, що їх переселено в кращі умови, на Схід. А як було — писав у газеті *Агро* наш краєзнавець-аматор, член "Меморіялу" Михайло Миронюк. Я пришлю вам ці публікації.

— *Слідчі органи тим цікавляться?*

— Заставляємо їх тим цікавитися. Ще в кінці 1988 року Рух заплянував мітинг в пам'ять сталінських репресій. Партійна влада стала в штики: "Не було в нас жодних репресій! В нас тільки й життя щасливим стало після визволення". На наші заперечення почули: "А докази маєте?" Ми попросили старожилів з Пасічної, з Загвіздя, з Павлівки та інших сіл, щоб розказали громаді про те "шастя". Ті пообіцяли й на мітинг прийшли, та до мікрофону ніхто не підійшов — боялися. Я їм не дивуюся, бо навіть наш популярний письменник, що орудує дуже гострим пером, обіцяв — і не виступив. Але мітинг людей розворушив, почалися розшуки. Започаткував їх Роман Остап Круцик, робітник з локомотивно-ремонтного заводу. Він ходив з хати до хати і переконував, що не треба боятися, хто бачив ті могили — напишіть і підпишіться. Зібрали кілька різних свідчень, але всі про те саме. Найшли того радянського міліціонера, якого при німцях заставили розкопувати могили, найшли й поліцая, який того міліціонера вів тоді до могил. Раз і другий ми наймали по три-чотири машини, привозили старожилів у Дем'янів Лаз: покажіть, де ті могили можуть бути! Ходили за ними вслід, знімали на відео. Люди руками розводили: тут місток був, там потічок, далі дорога звивалася, криничка блищала, а нині рівеньке зоране поле. От що було найважче!

Коли пішла поголоска, що то робить Рух, з'явилася стаття "Станіславські Куропати" — така собі, під знаком запитання. Тоді об-виконком створив комісію з різних людей. Що то була за комісія! Бракувало в ній лише ветеранів НКВД, аби ті, що розстрілювали, могли ще й розслідувати. Організатори комісії почули трохи прикрих слів на цю тему в липні 1989 року на міському мітингу, тоді докооптували з Руху мене і ще трьох, але з застереженням: "Ви не маєте права нічого розслідувати самі, не вільно опитувати свідків-старожилів". — "А можна бути присутнім, як ви це будете робити?" — "Ні, закон такої присутності не передбачає. Всього доброго, працюйте!" Місяць пройшов, то вони знову: "Передайте нам зібрані свідчення". — "Ага! То ми подумаємо". Врешті дали їм адресу того міліціонера і ще когось там, але спершу людей попередили, щоб не лякалися, як прокурор викличе.

Ми діємо в рамках закону. Все, що робиться, то завдяки Рухові. На 29 жовтня заплянували велику урочистість: перезахоронення. Хтось з властей пробував заїкатися, що то день комсомолу, будуть концерти, танці, співи і гульки. А ми заявили, що Рух оголошує день трауру в області.

— *Як будете хоронити?*

— В урни складаємо останки жертв, одягу, взуття, відділюючи кістки від решти. Хто в якій ямі лежав, там його й положимо. Зверху стане великий меморіал. Нас дуже намовляли, щоб перенести все в місто, але ми не згодилися. Бо тих три могили — не кінець. Там, у місті, чекають розкопок могили сотень людей, закатованих у Станиславівській тюрмі. Після відступу Червоної армії поховано їх на міському цвинтарі. А потім цвинтар знищили... Той за театром, за готелем "Україна".

— *Той... польський?*

— Чому польський? Там не тільки поляки лежать.

— *Тікаючи в 1941 з Західньої України, НКВД в день висікало кулеметами в'язнів не лише у Станиславові, але й у Львові, Тернополі, Вінниці, Дубні... Читав я ті страшні описи в «Краківських вістях», там і фотографії були. Гори трупів! До речі, ями землею засиплете?*

— Будемо засипати, могили робити, хрести ставити. Панахиду відправить Українська Греко-Католицька Церква. Не хочемо, щоб ховала Російська Православна, церква коляборантів, яка нас денационалізувала. І не було її ще тоді в нас. Доручення похорону Російській Церкві стало б образою релігійного почуття вірних, наругою над пам'яттю жертв. Та церква до наших справ байдужа. Її наші розкопки не цікавлять, єпископ Макарій не прислав ще живої душі. А греко-католицькі священики і єпископ Павло Василик дуже часто приїжджають. Помогли людям, які тут працюють, поклали вже й в скарбонки на пам'ятник. То співпраця дуже плідна, ми задоволені.

— *Бо і сама Церква на грані смерти опинилася...*

— Отож батьки й розказують: як "визволяли", то зразу питали: "Где живет поп, где живет учитель" — і брали їх першими. А вже за ними членів "Просвіти", інших українських організацій, товариств, спілок, які тут при Польщі діяли.

— *А не краще б зробити так, щоб ті останки люди бачили? Збудувати меморіал, поставити скляні скрині... Хоча то шалені кошти!*

— Пана Миколо, справа не в коштах. Ми бідні, звичайно, але те ще б зробили, та я особисто був би проти. Не можна з того робити видовисько — то не цирк, не кіно. Кістки повинні в землі лежати. Такий наш закон, такий звичай. Робити з них виставу не годиться. Ми бачили, люди бачили, залишаються знімки, сотні знімків ми людям роздали. А кістки нехай в землі лежать. Фотознімки, особисті речі, знайдені в могилах, будуть в музеї, ми його обов'язково створимо.

— *Може й маєте рацію. Я думав про Козацькі могили під Берестечком. За Польщі ми туди ходили духу набиратися. Помагаю. Слава Богу, він ще й досі не вивітрів.*

— Бачите, Козацькі могили — не кістки, а відрубані голови,

від тіла ізольовані. То зовсім інша річ. І там скільки років пройшло?

— *Четверте століття йде... А у вас яка спеціальність?*

— Історик. Працюю старшим науковим співробітником в Івано-Франківському краєзнавчому музеї.

— *І керуєте розкопками?*

— Я є головою обласної організації товариства "Меморіал", координатором крайової організації Народного руху, членом Ради товариства Рух, яке вже існує два роки. Тут є де працювати, аби лише Бог дав сили і більше часу. А розкопками керує основоположник "Меморіалу" Роман Круцик.

— *Ваше ім'я і прізвище я так і не запам'ятав...*

— Зіновій Дума.

— *Фотографії маєте подвійні?*

— Вибирайте, що вас цікавить, я це роздаю, то ж історія нашого народу, трагедія. До мене приходять люди і діляться горем, як на сповіді: з моїм батьком чи зо мною таке то було. Ось був чоловік, що живе в Бурштині, а сам з Тернопільщини, й каже: "Там лежить моя сестра, а з нею шість чоловік. Їх вбило НКВД за селом. Я бачив, як їх закопували. Дочекався, аж поїхали. Прибїг, розгорнув — Боже мій!.." Чоловік все життя тасмниці в душі носив, мені першому звірився. І треба їхати піднімати, розумієте?

Хочемо, щоб вивезеним після війни дали змогу додому вернутися. Вимагаємо, щоб всесоюзна преса та інші засоби масової інформації опублікували рішення уряду УРСР чи всього Союзу, що ті люди мають право вернутися, що їм вчинено кривду, що їм буде прописка, працевлаштування, житло і матеріальна компенсація. Ми засуджуємо злочин в цілості і доки буде хоч одна людина без компенсації — значить, ми працюємо погано. Ми створили "Меморіал" шойно 14 жовтня, але вже тими людьми зайнялися. Хто був знищений, чий родич десь там загинув — то наша історія, то для нас робота. Бо нищено не лише людей в драних чоботях, — винищено всю інтелігенцію. Щоб залишилися тільки слухняні рядові. Ото найшли ми батька одного чоловіка, з документами. Синові переказали: "Йди хоч подивися". — "А в мене робота... Ще тягати почнуть..." Отож ми ще й такі, як казав Яворівський. А нам треба з того, вибачте, [...] зробити людину, щоб у нього щось в душі повернулося. Так що роботи в нас більше ніж треба.

І от читається виразно: "Тюрма НКВД, город Станислав, Бойков Василь Онуфрієвич"...

— *Може то наших Бойків з Монреалю?*

— А таке може бути!

— *Але ж тут виразно стоїть: Бойков.*

— Це вони скрізь так перекручували на свій копил. То по-нашому — Бойків. Треба в Канаду написати!

РОСІЙСЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ НА ТЛІ ГЛАСНОСТІ І ПЕРЕБУДОВИ

Раїса Мороз

Десь чотири роки тому на всесоюзному з'їзді письменників Борис Олійник трохи фальшивим голосом про буцім то ні в чому неповинну "руку Москви" звернувся до російських колег із закликом приїхати й перевірити повноваження тих, хто, мовляв, по республіках до самозабуття діє від імени російського народу, порушуючи ленінську національну політику.

Пізніше такі заклики повторювали й інші письменники, наголошуючи, що порушення національної політики не може бути справою лише неросіян.

Із того часу авторка цих рядків почала збирати й нотувати відгуки тих російських письменників, які в той чи інший спосіб реагували на підняте питання. Джерелом спостережень стали в основному *Литературная газета* і журнал *Дружба народів*, оскільки в інших доступних офіційних виданнях інформацій на цю тему майже не було.

На неофіційному рівні джерелом для спостережень служили самвидавні позацензурні матеріали й документи російських "неформалів", опубліковані на Заході. Відповідно до зібраних матеріалів стаття умовно поділена на дві частини: офіційна і неформальна, тобто неофіційна преса.

I

На VIII всесоюзному з'їзді письменників на заклик Б. Олійника ніхто не відгукнувся, реакції на його слова, наскільки можна судити з опублікованих матеріалів з'їзду, не було, хоч пристрасті розгорілися навколо оповідання Віктора Астаф'єва "Ловля піскарів у Грузії", яке, на думку грузинських письменників, ображало гідність грузинського народу.

Загальною фразою відбувся В. Белов: яка нудьга зійшла б на землю, сказав він, якби на ній залишилася одна-єдина мова, подібна до есперанто.

Марно було шукати якихось публікацій про національне питання і пізніше: *Литературная газета* зберігала на цю тему цілковиту мовчанку. Нарешті 26 листопада 1986 року на її сторінках появився діалог між Мариною Костенецькою та латиським письменником Улдисом Берзиньшем — "Мова — це сповідь народу",

де російська письменниця, яка живе у Латвії, між іншим, визнала, що її колеги, російські письменники, роками живуть у республіці і не лише не знають корінної мови цієї республіки, але ще й хизуються тим. Це явище — зневажливе, зверхне, а то й хамське ставлення до культури й мови корінної нації — типове не лише для Латвії, але й для всіх інших неросійських республік, і типове воно не тільки для письменників. Такої теми, однак, для росіян не існувало. Дискусія про це так і скінчилася на Марині Костенецькій, ніхто з російських письменників її не підхопив, не продовжив.

Вимоги і неспокій в республіках, однак, тривали, і ось 2 березня 1987 року у *Правде* появилася стаття академіка Трубачова, покликана, мабуть, з московських академічних висот підтвердити упривілейоване становище російської мови і виправдати його. Всі нації і мови рівні, писав Трубачов, але застосовувати цю паритетність на практиці, в реальній дійсності, — це вже, за Трубачовим, зловживання справедливими гаслами.¹

Відверто шовіністичний виступ Трубачова у *Правде* викликав зливу листів. Газета жодного з них не опублікувала, зате віддала їх на відкуп тому ж Трубачову. На підставі цих листів він надрукував пізніше ще одну статтю — в журналі *Дружба народів*, де він не лише ні на крок не відступив від своїх позицій, але ще й згїрдливо іронізував над своїми опонентами, висмикуючи з листів на свою догоду окремі твердження.

14 серпня того ж року газета *Правда* публікує статтю доктора філософії Е. Баграмова "Національна проблема й суспільствознавство", з якої крізь словесну половину й демагогію визирає така ж, як і в Трубачова, позиція: письменники, мовляв, "драматизують" мовну ситуацію в республіках, їхні вимоги змінити шкільний закон — недемократичні.

В цих публікаціях чути вже й голоси з народу. Так, Трубачов цитує листа якоїсь простої жінки, яка жаліється на більш ніж скромне становище росіян в одній з республік Кавказу. За логікою тієї жінки, як і за логікою Трубачова, росіянам, уже за те тільки, що вони народилися росіянами, належитьсья якесь особливе становище і привілеї. Інша жінка, вчителька, в листі до Трубачова обурюється, що знаходяться люди, які, не криючись, ганьблять славне минуле російської держави і народу.

Видно, що жінка не звикла до такого, адже досі все російське було тільки першосортне — звикли ж до кадіння. Видно, що клятви у любові до "старшого брата" сприймалися багатьма за чисту монету. Можна зрозуміти цей стан психологічного шоку: народ, якого весь час зображували як жертводавця, у ролі вічного старшого брата, раптом опиняється віч-на-віч майже з рівними партнерами, які починають звинувачувати його у гріхах та ще й розбігатися у різні сторони.

Період гласности не те, щоб змив начисто публічні вияви догідливости, обов'язкові клятви у вічній вартості і вдячності "великому російському народові", але трохи зменшив запал вірнопідданих. І що ж сталося?

Багато російських письменників, не чуючи в повітрі звичних пахощів фіміяму, переходять на самообслуговування. Це абсолютно типово явище на сьогодні. Ось лише деякі приклади: "Росіяни славні своєю добротою, широтою, милосердям...", пише Ю. Бондарев (*Литературная газета*, 6 травня 1987).

"Згадаймо 30-ті роки..., час стрімкого просування культурної революції на окраїни колишньої царської Росії..., — каже Олександр Михайлов. — Російський народ з величезною щедрістю, іноді на шкоду власним інтересам і потребам, сприяв цьому, віддаючи величезні сили й засоби на розвиток національних культур інших народів..." Це про 30-ті роки мовиться, коли мільйони українських селян мерли з голоду і летіли голови української інтелігенції...

Про всевітню чуйність російського народу пише і Валентин Распутін, нагадуючи всім слова Ф. Достоевського про те, що Росія знімала не раз останню свою сорочку, щоб визволити з біди інших. "Ніколи в російському патріотизмі не було й не буде нелюбови до інших народів", — пише він (*Правда*, 24 травня 1988).

Що вже казати про такого російського шовініста й захисника руху "Пам'ять" як Распутін, коли навіть ліберал, старий ліберал Дмитро Ліхачов дозволяє собі, застерігаючи росіян від грубого націоналізму, закликати їх і надалі "зберігати за собою керівне становище в країні, допомагати іншим народам ставати морально чистішими..." (*Дружба народов*, ч. 6, 1988, стор. 224).

На такому тлі зовсім слабенько звучать поодинокі голоси самокритики: їх майже не чути, а якщо й чути, то не розбереш чіткої позиції автора — більше загальних фраз, ніж конкретної розмови.

Проведений у травні 1987 року Пленум правління Спілки письменників СРСР показав, що "націонали" не збираються складати зброї щодо стану національних мов. Ряд письменників знову порушує цю справу на пленумі, що викликає навіть роздратування у деяких російських колег: "Ми зібрались тут, — сказав Андрій Вознесенський, — заради святої справи, яка називається літературою, а тут виступ, що вносить розкол — розкол з національного питання, якого не повинно бути..." (*Литературная газета*, 6 травня, 1987). Не зрозуміло, правда, чого саме не повинно бути: розколу чи національного питання...

І все ж ситуація змусила частину російських письменників висловитися щодо порушеної теми. Приблизно четверта частина письменників з РРФСР висловилися за збереження неросійських мов.

Володимир Карпов, секретар правління Спілки письменників

СРСР, відвідав невдовзі письменницькі пленуми України і Білорусії і погодився з думкою про доцільність зміни дискримінаційного шкільного закону в республіках, який дозволяє відмовлятися від вивчення рідної мови. "Думка письменників щодо цієї справи має бути вирішальною", — сказав він.

Однак, як виявилось незабаром, одна справа — визнавати права народів в теорії, інша — на практиці.

На пленумі правління Спілки письменників СРСР, присвяченому національному питанню, 1-2 березня 1988 року той же Карпов виступив з доповіддю в душі найгірших "застійних" часів: найбільшу небезпеку становили, згідно з його доповіддю, націоналістичні тенденції у письменницьких середовищах республіки. Важливо, звичайно, не те, що сказав Карпов. Говорив він, безперечно, те, що наказала говорити партія. Однак симптоматично, що ніхто з росіян йому не заперечив.

Замість того, щоб хоч якось реагувати на жалі своїх колег з республік, більшість доповідачів заглиблювалася у свої власні російські болі і страждання, які здавалися їм найбільшими.

Крім редактора журналу *Дружба народів* Баруздіна, не виявився жодного російського письменника, котрий би послідовно захищав хоч якісь позиції неросійських народів.

Баруздін з власної ініціативи декілька разів на різних форумах закликав до негайного обговорення національного питання. Виступив він і на пленумі з критикою ідеї "старшого та молодшого брата", а також проти фальсифікації історії неросійських народів. Натомість на пленумі було багато нарікань на зловживання термінами "чорносотенство", "великодержавний шовінізм" (Станіслав Куняєв). Великою турботою виявилось те, що слово російський "набирає все негативнішого забарвлення" (Майя Ганіна). Дехто ніяк не міг погодитися з тим, що статус "старшого брата" має бути скасований (Прокушев).

Генріх Боровик закликав до збереження дорогої його серцю ідеї злиття націй. А Проханов, автор роману про героїзм радянської армії в Афганістані, висловлював побоювання, щоб, не дай Боже, за заклик до збереження національних мов і культур не ховалася загроза єдності держави.

Майя Ганіна висловила співчуття неросійським народам, що вони втрачають свої національні прикмети й мови, але головними винуватцями вона вважає все ж таки чиновників і насамперед чиновників національних республік. Російський народ — ні при чому, сказала вона. Про якусь відповідальність російської інтелігенції чи про активне відмежування від політики русифікації, в такому контексті, зрозуміло, мови не було.

Деякі письменники виявили незадоволення, щоправда, статусом російської мови як мови міжнаціонального спілкування.

Це призводить, як вони вважають, до збіднення російської мови.

Одним словом, якщо пленум Спілки письменників СРСР, присвячений національному питанню, був задуманий партією як своєрідний іспит для виявлення настроїв, то партія могла бути спокійною: російські письменники виявили свого часу готовність грудьми обороняти сибірські ріки від повороту на південь, але захищати культури й мови неросійських народів від умирання вони явно не збиралися.

Головні питання, порушені на пленумі, — відміна дискримінаційного шкільного закону і надання неросійським мовам статусу державних, — зависли у повітрі, бо росіяни їх не підтримали. І пропозиція Ч. Айтматова щодо удержавлення корінних мов республік так і залишилася пропозицією. І все ж, не так під впливом закликів письменників, як під тиском конкретних подій у республіках, російськомовна центральна преса починає публікувати матеріяли про національне питання. З деякого часу *Литературная газета* відкрила нову рубрику: "Національне-інтернаціональне. Діалектика єдності". Уже друга частина назви зраджує основний напрямок дискусій під цією рубрикою. Це переважно діалоги чи дискусії між "націоналами" з одного боку і представниками "старшого брата" з другого. "Націонали" висувають проблеми, протилежна сторона намагається якось їх знейтралізувати, підвести розв'язання під позаторішні стереотипи. Іноді підноситься як лік щось нове. Так, скажімо, в деяких публікаціях пробували провести аналогію між становищем англійської мови в США та російською мовою в СРСР на виправдання ролі останньої.

Дискусії ці, як правило, якісь анемічні, позбавлені гостроти, через недосказаність і напівправду з обох боків. І все ж, іноді в *Литературной газете* появлялися доволі гострі матеріяли. Це насамперед листи читачів, а також виступи деяких письменників на письменницьких форумах. Таким був виступ узбецького поета М. Солиха. "За царату, казав він, за 1 кг бавовни можна було купити корову. Тепер за 1 кг бавовни дають 15 копійок, за які купиш аж 15 коробок сірників... Раніше вся бавовна вивозилася з Узбекистану в Росію у вигляді сировини і ця структура економіки називалася колоніальною. Тепер ми вивозимо цієї сировини в десятки разів більше і не знаємо, як назвати цю структуру (25 січня 1989). Відгуку з російського боку на ці слова не було, наскільки можна судити з публікацій.

Із середини 1988 року журнал *Дружба народів* відкрив рубрику "Нація і світ", де появляються надзвичайно гострі і відверті публікації діячів культури з різних, часто протилежних таборів. Саме тут надрукована стаття Маті Хінта, естонського лінгвіста, в якій він висвітлив справжні причини катастрофічного стану національних мов і культур, доводячи, що причина цього — ідеологічна

настанова зверху, розроблена теоретиками на найвищому рівні з найвищими академічними "погонами". Огляд усіх цих матеріалів свідчить, що у неросійських народів серед російської інтелігенції не дуже багато прихильників навіть у таких елементарних вимогах як розвиток мов і культур. Це вже згадуваний редактор *Дружбы народов* Баруздин та його співпрацівники (треба сподіватися, що діють вони не лише "по долгу службы"), це головний редактор латвійського журналу *Даугава* Владлен Дозорцев, який у своїх виступах послідовно захищає позиції латиського Народного фронту, це Анатолій Приставкін, автор повісти *Ночевала тучка золотая*, в якій він описав примусове brutальне виселення чечено-інгушів після Другої світової війни. У січні 1988 року газета *Советская культура* надрукувала інтерв'ю з ним, де письменник підкреслив, що національні проблеми не можна замовчувати: робити вигляд, що вони не існують — значить заганяти хворобу всередину. Він нагадав, що СРСР заснований на ідеї союзу рівноправних народів, що треба пам'ятати про національну справедливість і всім народам треба дати рівні правові можливості, як це утверджено конституцією (23 січня 1988).

Серед росіян чути окремі голоси про те, що ідея національної виключності принесла російському народові стільки бід, як жодна інша, що серед російської інтелігенції панує сьогодні не творчий, конструктивний тип національної свідомості, поєднаний із самокритикою, а інший: руйнівний, деструктивний, поєднаний із національним самовдоволенням і пихою (А. Латиніна, *Литературная газета*, 6 квітня 1989).

Академік Ліхачов нарікає, що досі в Росії ніхто не дав гідної відсічі шовіністичним висловлюванням прихильників руху "Пам'ять", але разом з тим дозволяє й собі самовдоволені коментарі про вищість російської культури. Він, як і В. Дудінцев, вважає, що національним проблемам в країні можна зарадити лише піднесенням інтелігентности. Отож, як видно навіть з цього огляду, справжнього розуміння національних проблем і ширих друзів у неросійських народів серед росіян небагато, зате багато ворогів. Так, академік Е. Примаков, директор Інституту світової економіки, виступаючи на XIX Всесоюзній партконференції, висунув ідею "інтеграції національної інтелігенції", оскільки, мовляв, саме частина цієї інтелігенції виступає як носій націоналістичних ідей. Щоб голова не боліла, найліпше її відтяти...

Перекладач і германіст Олександр Михайлов (тепер він уже голова відділу теорії літератури ІМЛІ ім. Горького) порушує справу про універсалізм російського духу і російської культури як здібність буцім то чисто російську, національну, закликаючи до влиття всіх талантів в цю універсальну культуру. "Російська культура, — пише він, — широке і вільне поле спілкування найрізноманітніших

культурних традицій... і діячі російської культури, не зазираючи в пашпорти, тільки вітають тих чужоплемінних митців, які вміли стати на ґрунт російської універсальності..." Він засуджує "вбогу практику ізоляціонізму". "Навіщо оберігати те, що тоне і бідніє, — пише Михайлов. — Нинішні національно-відцентрові сили — це егоїстичне розтаскування у всі боки задуманого в історії універсалізму й розтрата демократичної спадщини культури (*Дружба народів*, ч. 5, 1988, стор. 230-237). Такі самісінькі ідеї висуває він і на сторінках *Литературной газеты*, висловлюючись більш конкретно: "Відцентрові поривання республік і народів — це моральне розтаскування державного багатства" (29 березня 1989).

Навіть для політичного оглядача журналу *Коммунист* Ігоря Дедкова така доза великодержавного патріотизму видалася завеликою і він сказав, що висловлювання Михайлова і Трубачова не сприяють дружбі народів, бо, мовляв, пушкінське передбачення злиття в широкому російському морі не справдилося... (*Дружба народів*, ч. 6, 1988, стор. 254).

Виглядає, що дарма народи СРСР на різних рівнях і в офіційній, і в позацензурній пресі волають до совісти російської інтелігенції. Совість ця не вийшла за межі національної обмежености, не виявила досі уваги до долі народів, нещастя яких у великій мірі пов'язані і залежать від росіян і Росії. Кажучи словами чеха Милана Шимечки, совість ця виявилася якоюсь надшербленою, зосередженою лише на власних стражданнях.

Варто додати й думку самих росіян. Микола Михайлов, 22-річний москвич, у своїй статті "Як Москва реагує на події в Литві" схарактеризував настрої більшости москвичів, і взагалі росіян, щодо подій у Прибалтиці як *украї негативні* (підкреслення мос — Р. М.) Саме такі настрої панують, за його спостереженнями, серед різних верств населення, в тому числі й серед викладачів та студентства Московського університету. Мотиви знайомі: скільки, мовляв, росіяни зробили для всіх народів добра, а от яка подяка... (*Материали самиздата*, випуск 16, 1989, стор. 1-10).

Підсумовуючи свій огляд офіційної російськомовної преси, хотілося б назвати один цікавий момент: якщо на різних форумах й були голоси підтримки щодо збереження культур і мов неросійських народів, то лунали вони чомусь найчастіше з уст реакціонерів: Міхалкова, Кунаєва, Белова та інших. Однак за першої-ліпшої наступної нагоди ця турбота поверталася в цих діячів таким чином, що стосувалася вона більше російської мови і культури, ніж якоїсь іншої.

На тлі такої байдужости до турбот неросійських народів загальне спостереження щодо настроїв серед російської інтелігенції і взагалі ширшого російського суспільства — це ріст російського націоналізму, точніше, як зауважив Юрій Бадзьо у своїй статті

"Тривожна співзвучність", "усе міцніший голос російського шовінізму".

З опублікованої недавно на Заході статті Володимира Балахонова "Збереження імперії чи самозбереження на шляху національного суверенітету" довідуємося, що на зборах правління Спілки письменників РРФСР у Саратові дійшло до відвертих сплесків імперських емоцій і амбіцій: речі там називали своїми іменами, імперія була названа власне "імперією" і саме у значенні найвищої і абсолютної цінності. У цій же статті Балахонов твердить, що стан російської національної свідомости на сьогодні такий, що, якби народ поставити перед вибором: імперія чи свобода, велика держава чи демократія — переважна більшість росіян віддасть перевагу збереженню імперії і великої держави на шкоду демократії і свободі, про які вони мають дуже туманне уявлення (*Русская мысль*, 23 червня 1989).

Тож чи треба дивуватися, що заклики неросійських народів до російської інтелігенції знаходять такий слабкий відгук і співчуття?

II

Огляд неформальної, позацензурної преси являє собою дещо іншу картину хоча б тому, що дискусії ведуться в іншій площині, вони відвертіші: тут мовиться переважно не про окремі аспекти національного питання — мову чи культуру, а йдеться про залежність чи незалежність республік.

Багато з опублікованих на Заході програмних документів неформальних груп чи організацій містять якийсь пункт щодо національної проблеми СРСР. Тут одразу ж постає дуже делікатне, але істотне питання: наскільки представники цих груп представляють саме росіян? Адже досвід спілкування з дисидентами минулих років та й сучасні спостереження з відстані дають підстави твердити, що найприхильніші до розв'язки національного питання і найчутливіші якраз ті росіяни, що не є ними з діда-прадіда: це найчастіше врослі в російську культуру й мову євреї чи інші народи (Григорянц, наприклад, з вірменів).

Це був би важливий компонент аналізу, але не маючи жодних конкретних даних, неможливо брати цей компонент до уваги.

В усякому разі, як уже згадано, велика кількість опублікованих в еміграційній пресі заяв неформальних груп містить один чи два абзаци про невід'ємне право республік на самовизначення аж до відокремлення.

Саме так, наприклад, висловилася юридична комісія політичного дискусійного клубу "Перестройка — 88" у своїй заяві у зв'язку з подіями в Нагірному Карабасі. Цілість і єдність країни, писалося в заяві, може і повинна бути збережена лише при стро-

гому дотриманні принципу добровільності (журнал *Гласность*, додаток до газети *Русская мысль*, ч. 17, стор. 5-6).

Московський журнал *Референдум* (редактор Лев Тимофєєв) 26 лютого 1988 року у редакційній статті закликав негайно приступити до обговорення національного питання і висловлював солідарність із Зверненням Міжнародного комітету захисту політв'язнів, який, до речі, виходив далеко за межі самого захисту, висуваючи низку істотних вимог щодо повноцінного національного життя в республіках СРСР.

Академік Сахаров у своїй передвиборній програмі також включив пункт щодо національного питання: повернення до ленінської концепції СРСР як союзу рівноправних народів (*Русская мысль*, 27 січня 1989).

Опозиційна партія Демократичний союз містить у своїй програмі фразу про право націй на самовизначення аж до відокремлення. А недавно, під час з'їзду Верховної Ради СРСР, у своєму закликові до депутатів члени Демократичного союзу підкреслювали необхідність дезінтеграції імперії і надання народам Прибалтики і Грузії незалежності, а іншим народам створити умови для вільного волевиявлення.

Минулого року радіостанції "Вільна Європа" і "Свобода" провели опитування незалежних видавництв у Москві, Ленінграді та Ризі. Всі питання стосувалися національної проблеми. На запитання, чи повинні радянські республіки одержати повний суверенітет, якщо вони того забажають, 18 редакторів із 31 опитуваного відповіли позитивно, без всяких передумов, п'ятеро виставили передумову, що це повинно призвести до виходу республік із складу СРСР, решта не відповіли на запитання.

Усе це могло б настроювати оптимістично, якби не було кількох "але". Насамперед, брак будь-якого ентузіазму до теоретичних дискусій на тему національних стосунків. Здавалося б, опублікування "Відкритого листа" В. Чорновола у російському журналі *Гласность*, де автор відверто пред'явив претенсії Москві та її високій політиці в національному питанні, мало б спровокувати зливу різних думок чи хоча б заперечень з боку російських демократичних кіл. Нічого подібного! Довгий, дуже довгий час, була одна-однісінька стаття, що її можна сприймати саме як відповідь на міркування Чорновола — це стаття Григорія Померанца — письменника, публіциста і надзвичайного ерудита єврейського походження, про що мова буде пізніше.

Така ситуація мимохіть викликає різні негативні емоції серед неросіян і насамперед підозру, яка в минулому не раз справджувалася: а чи не лишаються коротенькі, ні до чого не зобов'язуючі фрази про рівноправність і право на відокремлення лише гаслами без всякого конкретного змісту?

Іще важливішим здається той факт, що теоретично позитивне ставлення до відокремлення республік не ставиться у контексті інтересів і добра самих росіян. Частіше воно пояснюється моральними причинами, а ще частіше взагалі ніякими: просто гола, нічим не підкріплена констатація права на відокремлення, на рівноправність, яка на практиці, при вирішенні конкретних питань, обертається не раз на свою протилежність.

Тут може служити прикладом позиція А. Сахарова. Легко теоретично погоджуватися на рівність націй і народів. Коли ж практично вони взялися це виконувати, викликавши цим репресії уряду, то винен виявився не уряд, а ті, що хочуть рівності: Сахаров сказав, що національні рухи загрожують перебудові.

Це зраджує цілковите нерозуміння гостроти проблеми навіть серед лібералів у центрі.

Треба, однак, відзначити, що погляди Сахарова перебувають у постійній еволюції щодо національного питання. Його мужній виступ на сесії Верховної Ради — чергове свідчення цього (див. *Русская мысль*, 16 червня 1989).

Промовистим є факт, що жодна із російських демократичних неформальних організацій не входить до складу і не бере активної участі в конференціях Міжнаціонального комітету, який, як відомо, мав низку зустрічей у різних кутках Союзу.

Серед усієї російської неформальної літератури, опублікованої на Заході, є два документи, що становлять виняток із попередніх міркувань. Перший з них — стаття вже згаданого Григорія Померанца "Плюралізм чи імперія", надрукована в журналі *Гласность* за листопад 1987 року.

Для Г. Померанца взірцем для наслідування у розв'язанні національного питання служить Європа з її, як каже він, "концертом націй", які увесь час перегукуються одна з одною, але в той сам час є самостійними. Померанц висловлюється на користь такої реорганізації СРСР, щоб це була справжня федерація чи конфедерація республік і наводить ряд аргументів на підтримку своєї тези. Не боїться він і відокремлення окремих республік. Бо така система, як тепер, добра лише для продукування танків — економіку ж піднімати й розвивати вона не годиться.

У своїх міркуваннях автор виходить з добра самого російського народу: без імперії вдалося б створити у Володимирі і Вологді, пише він, набагато вищий рівень життя.

Не менш цікавими й важливими здаються міркування Померанца про можливості такого неімперіяльного шляху для Росії. Імперський розмах, пише він, дуже мало дає простій людині: хіба що можливість поселитися на Кавказі чи у Прибалтиці. Натомість дуже багато вимагає — гігантської військової витрати і податків кров'ю. Однак народи, іронічно додає Померанц, іноді обожнюють

полководців, які спустошують країну... Імперська гордіня надто глибоко засіла у свідомості російського народу, уважає Померанц, і дає свої на те пояснення, дуже, до речі, подібні до міркувань на цю тему нашого історика Шпорлюка: російська імперія складалася раніше російської національної свідомості і тому всяка територія, на яку ступала нога російського вояка, сприймається як російська. Отож політика плюралізму обов'язково зіткнеться, на його думку, з традиційним російським змішуванням національного з імперським. Без переборення цієї свідомості, без поглиблення національної гідності навряд чи щось можна змінити.

Доброю ілюстрацією для цих міркувань Померанца, як здається, може послужити ставлення московського Народного фронту до подій у Прибалтиці. Делегація цього фронту відвідала установчі збори естонського Народного фронту, сповнена райдушних сподівань на співпрацю всупереч деяким світоглядом різницям. Але почувши на тих зборах про єдину естонську державну мову, про запровадження громадянства, зачувши про настрої сепаратизму, ця делегація одразу ж повернула на 180 градусів і стала на позиції Інтерфронту — масового руху росіян і зрусифікованих народів, інтенсивно підтримуваного партією. (Borys Kagarlitski, "People's front or national Front?", «International viewpoint» No 157, February 20, 1989, p. 20-23).

Не менш цікавий і інший самвидавний документ російського автора, який, на жаль, сховався під псевдонімом Михайло Широкий. Його стаття появилася в журналі *Вестник русского христианского движения* (ч. 153, лютий 1988) під назвою "Перебудова, національна проблема в СРСР та Російський патріотичний рух". Автор уважає, що багатонаціональний склад Росії в минулому робив її украй нестабільною державою і врешті послаблював її еволюційний розвиток в бік демократії.

Таке саме й тепер. Супербагатонаціональний склад СРСР витворює, на думку автора, порочне коло. Для переборення соціально-економічної відсталості потрібна демократія, політична й економічна децентралізація, ринкова економіка. Однак усі ці речі приведуть до посилення національних рухів в республіках і сепаратистських тенденцій. Виникне загроза цілості імперії. Саме тому, пише М. Широкий, режим намагатиметься перешкодити справжній демократизації суспільства і переходу до справжньої плюралістичної демократії, а це означатиме знов таки консервацію економічної відсталості. Хибне коло таким чином замикається. Який же вихід з цього зачарованого кола бачить М. Широкий?

Свободу й демократію російський народ, як і інші народи, зможе одержати лише в рамках своєї національної держави або в рамках такої федерації, яка змогла б функціонувати в умовах демократії, — пише він.

Федерація народів, культура яких побудована на різних традиціях, нестійка, таїть в собі конфлікти навіть в умовах демократії. Тому Широкий відкидає можливість життєздатної федерації Росії з мусулманськими народами Середньої Азії. Тим більше, що це суперечило б інтересам російського народу: населення Середньої Азії швидко зростає, за якихось півстоліття воно складатиме більшість населення країни, і завдяки своїй молодшій структурі почне домінувати в тих областях, де нині переважають слов'яни. Ролі, так би мовити, поміняються. А така перспектива авторові не до вподоби.

Федерація з прибалтами нереальна, на його думку, так само як і з Вірменією чи Грузією. Отже, єдиною альтернативою залишаються Україна і Білорусія, федерація з якими могла б функціонувати і в умовах демократії, якщо б на це була добровільна згода усіх трьох народів. Не маючи в цьому певности, Широкий розвиває свої міркування щодо створення незалежної російської держави в кордонах РРФСР. Населення такої держави мало б чисельність до 150 млн. осіб, за умови, якщо сюди повернуться росіяни з інших республік. Маючи величезну територію, населення й багаті природні ресурси, Росія і надалі належала б до великих держав. Відмовившись від втручання у справи інших народів, російський народ зміг би сконцентрувати свої сили на внутрішньому розвитку країни.

Але видно, що федерація у складі Росії, України й Білорусії дуже приваблива для автора і він розвиває таку версію, пропонуючи різні можливі форми її існування. І вже сьогодні важливо, на його думку, створити загальнослов'янську політичну організацію, яка б координувала боротьбу національних сил Росії, України та Білорусії.

М. Широкий категорично відмовляється ототожнювати національний патріотичний рух серед росіян з великодержавним шовінізмом, хоч визнає, що серед росіян є шовіністи. Він закликає переглянути термін *націоналізм*, якщо під ним розуміють любов до свого народу, збереження своєї мови тощо. А саме такий рух набирає силу, на його думку, як серед росіян, так і серед неросійських народів. Цікаво, що автор жодним словом не згадав у своїй статті про існування руху "Пам'ять", ані про становище єврейського народу в СРСР — предмет гарячих дискусій і конфронтації в російському суспільстві.

Викладені думки щодо реорганізації СРСР могли б, як уважає Широкий, лягти в основу програми російських патріотичних сил. Постає лише у зв'язку з цим питання: наскільки поширені подібні думки серед російської інтелігенції. І чому автор в умовах гласности все ж таки сховався за псевдонімом? Припущення тут можуть бути різні.

В усякому разі Сергій Григорянц, редактор позацензурного журналу *Гласность*, даючи оцінку російському національному рухові на сьогодні, не покладає великих надій на оптимізм. Національна свідомість російського народу, пише він, далеко відстає і не виявляється так яскраво, як у народів Прибалтики. Він пояснює це частково тим, що для росіян в наслідок зрозумілих, хоч і помилкових, причин уявлення про комуністичну імперію не пов'язане, так як для інших, лише з негативними емоціями.

Наймогутнішим і найвідомішим представником російського національного руху Сергій Григорянц вважає організацію "Пам'ять", яка, на відміну від українського чи естонського руху, в яких демократичний рух практично зливається з національним, орієнтується на авторитарну спадщину окремих років правління Сталіна і на монархічні традиції царів-нереформаторів у супроводі помітно вираженого антисемітизму.

Серйозність і небезпеку "Пам'яті" Григорянц вбачає не у її відносній чисельності, ні в її особливій організованості, і навіть не в агресивності деяких її членів, а в тому, що ідеї "Пам'яті"² є доволі розповсюдженим переконанням немалої частини населення Росії.

Окрім "Пам'яті" Григорянц називає ще "Християнсько-демократичний союз" на чолі з Осіповим — більш поміркована і розсудлива група, але нечисленна. Інші групи і об'єднання, а їх тепер в Росії сотні — все це в основному російські демократичні організації, які, однак, не мають чіткого національного профілю. Отож Григорянц приходить до висновку, що російського національного руху, який міг би стати опорою майбутньої демократичної держави, покищо немає, хоч він і припускає, що з часом такий рух може появитися (*Русская мысль*, 12 травня 1989).

Левко Лук'яненко в листі із заслання до свого московського адресата писав:

Попри моє прихильне ставлення до російських в'язнів, я повинен констатувати таке явище: до свого арешту хлопці з Москви, Ленінграду та інших міст виступали проти однопартійности, за реформу виборчої системи, за незалежність профспілок та інші демократичні перетворення. Вони були демократами. У таборі вони відкрили цілком нове для себе явище: національно-визвольний рух. Це нове для них явище ставило їх перед залізною альтернативою: або демократія і тоді розвал імперії, або збереження Союзу і тоді диктатура й неволя... Так ось, — веде далі Лук'яненко, — на протязі 15 років я спостерігав, як під впливом цієї альтернативи багато росіян — на початку колишні демократи — перетворювалися у захисників Союзу й ворогів демократії. (*Русская мысль*, 1 липня 1988).

Погляд Левка Лук'яненко відбиває загальний погляд представників українського національно-демократичного руху і є в деякому

сенсі підсумком минулого досвіду. Але й сучасний досвід, як бачимо, не пропонує багато втішного.

І все ж таки, не варто, як здається, втрачати надії і ставити на цьому крапку. Уже за той час, як писалася ця стаття, появився новий документ в російській позацензурній пресі — стаття В. Балахонова "Збереження імперії чи самозбереження на шляху національного суверенітету — головна національна проблема російського народу сьогодні" (газета Демократичного союзу *Свободное слово*, ч. 13, 1989. Передруковано в *Русской мысли*, 23 червня 1989).

Автор статті, довголітній політичний в'язень, твердить, що в наслідок певних історичних умов для російського народу притаманний надзвичайно сильний імперський інстинкт, що імперія для нього — вища і абсолютна цінність. А тим часом, пише він, вільний розвиток російського народу, гідний спосіб його життя, побудований на принципах демократії, несумісний з існуванням імперії. Потрібний демонтаж імперії і то не лише "великої імперії СРСР", але й, на думку Балахонова, демонтаж "малої імперії — РРФСР" на три-чотири російські держави, справді суверенні й демократичні.

Щоб це здійснити, треба, як твердить автор статті, насамперед почати з перебудови імперської свідомості російського народу, треба переконати його в тому, що демонтаж імперії — єдиний шлях самозбереження російського народу, що розпуск імперії "диктується насамперед інстинктом самозбереження і що тільки скоряючись цьому інстинктові і придушуючи в собі згубний ірраціональний імперський інстинкт, треба вести себе й діяти."

З цієї ж статті В. Балахонова довідуємося, що теза про дезінтеграцію імперії — це величезне теоретичне досягнення, як підкреслює він, — увійшло в нову програму Демократичного союзу як засіб вирішення національної проблеми всіх народів СРСР, в тому числі й російського.

Василь Барладяну у статті "Національно-російська двомовність — смертний вирок народам СРСР" звертає увагу на Ленінградське патріотичне об'єднання "Росси", члени якого також виступають за незалежну Росію, зменшену до суто етнічних кордонів.

Виглядає, що ця група виходить також з інстинкту самозбереження російського народу. Вона вбачає велику небезпеку в тому, що за майбутнього розвалу СРСР етнічна Росія може стати об'єктом грабунків і руйнування з боку захоплених Росією народів, так як колись у давнину стала Італія. Цим народам не треба буде перетинати моря й океани, аби відплатити росіянам за всі свої образи.

Турбують членів організації "Росси" й інші проблеми: росіяни,

мігруючи до інших республік, залишають по собі пустку в Росії. Російський народ зникає з рідної землі, а це також своєрідний геноцид.

Підсумовуючи, можна сказати, що події в СРСР нині грядуть лавиною. Ідеї виринають на поверхню життя з такою катастрофічною швидкістю, що за ними не вгнатися жодною журнальною статтею. Ясно одне: велетенська казарма під назвою СРСР сьогодні вже нікого не задовольняє. Не задовольняє вона і самих росіян. І може саме в цьому слід шукати надій на розв'язання національного питання і, врешті, на реорганізацію СРСР.

10 липня 1989 р., Вінніпег.

---

1. Варто додати кілька штрихів до професійної кар'єри академіка. Він належить до групи вчених з різних галузей науки — етнографії, філософії, лінгвістики, соціолінгвістики, — які виконують ідеологічне замовлення згори: протягом багатьох років вони розробляють теоретичні підстави для обґрунтування асиміляційної національної політики. Це, так би мовити, професійні асимілятори. Виконання ідеологічного замовлення забезпечувало, звичайно, швидке просування по академічній драбині. Тому можна припускати, що це один із найреакційніших осередків учених з головним штабом у Москві. Ось декілька прізвищ: академік Ю. Бромлей, М. Губагло, Г. Артюнян, А. Базієв, М. Куліченко, А. Шахнарович та інші. (Див. журнал *Дружба народів*, ч. 5, 1988, стор. 237. Стаття М. Хінта "Двуязычие").

2. Розмов про "Пам'ять", до речі, багато, але лише недавно в газеті *Русская мысль* був надрукований чи не вперше ідентичний документ, який інтенсивно розповсюджували прихильники цього руху: "Лист радянському урядові про національне питання", підписаний багатьма діячами культури Росії і особливо письменниками Іркутська, звідки є Валентин Распутін. Лист цей адресований XIX партконференції. Підписи під ним збирали прихильники руху "Пам'ять" в різних містах Росії. Надрукований був цей лист в одній-єдиній неперіодичній газеті *Литературный Иркутск* у грудні 1988 р.

Провідна думка листа — страждання росіян і Росії в сім'ї народів СРСР у всіх аспектах: соціально-демографічному, політичному, ідеологічному. Головні вороги: мешканці південних республік, які живуть як багаті за рахунок росіян, ну і особливо євреї, які заблюкували росіянам шлях до науки і ширять русофобію. Наприкінці листа до списку страдників додані Білорусія, Україна і Прибалтика. Але тішитися з цього приводу нема підстав. У листі є пункт про національне питання в ширшому аспекті: серед пропозицій листа є вимога припинити завуальовану пропаганду русофобії, яка під прикриттям "боротьби з націоналізмом та шовінізмом" ширить і стимулює націоналістичні настрої в республіках".

СУСЛОВ REDIVIVUS?

Мирослав Прокоп

Із-за деяких державних актів СРСР, які останнім часом з'явилися в радянській пресі за підписом Горбачова, визирає зловісна тінь Михайла Суслова.

Ім'я Суслова (1902-1982), колишнього довголітнього секретаря ЦК КПРС, набуло особливого звучання в житті народів Радянського Союзу. З його іменем, як провідного ідеолога партії впродовж десятиліть, пов'язане все найреакційніше, найобскурантніше і шовіністичне в політиці КПРС.

Як інформує *Енциклопедія Британіка* (книга за 1983 рік), ще у 1931 році Сталін призначив 29-літнього Суслова головою Центральної контрольної комісії ВКП(б) і Суслов відіграв провідну роль в чистках 1930-их рр., себто у знищенні сотень тисяч людей. У 1944 р. Суслов очолював акцію насильного виселення чеченців, інгушів та представників інших кавказьких народів до Казахстану. Документи того часу свідчать про те, як тоді гнали з рідних земель тисячі людей, старих і молодих, жінок, немічних і дітей. Тоді ж ліквідували Чечено-Інгушську автономну республіку. У тому ж році Суслов керував "встановленням радянської влади" у Литві, Латвії та Естонії, себто грабунками, репресіями і, зокрема, масовими вивезеннями населення, жертвою яких, як подає згадана *Енциклопедія*, стали коло 60 тисяч литовців. (А тепер Горбачов вимагає від литовців "відшкодування" за "капіталовкладення" уряду СРСР в їхню республіку).

Як секретар ЦК КПРС від 1947 р. аж до смерті (1982), а передусім у періоди правління Хрушова і Брежньова, Суслов мав вирішальне слово у формуванні національної політики Москви щодо неросійських народів СРСР. Провідні тези цієї політики були такі: творення "радянського народу", русифікація всіх галузей життя неросійських народів, "злиття" націй, перемішування населення і створення таким чином багатонаціональних республік Радянського Союзу.

Вирішальним для такої політики стосовно до неросіян став XXII з'їзд КПРС (1961) і схвалена ним нова програма партії. На тому з'їзді Хрушов проголосив тезу про "нову історичну спільність людей різних національностей, які мають спільні характерні риси, — радянський народ". А цей "народ", — пояснював Хрушов, — має "спільну соціалістичну батьківщину", "спільну соціально-клясову структуру", "спільний світогляд", "спільну мету — побудову комунізму" тощо. У програмі партії сказано, що становище в СРСР визначається "дальшим зближенням націй і досягненням їхньої

повної єдності”, хоч там же потішається неросіян, що зникання національних, особливо мовних, відмінностей вимагатиме ще довгого часу, але зате в процесі вимішування населення союзної республіки набуватимуть багатонаціональний характер, що кордони між ними втрачатимуть своє значення і т. п. (*Программа Коммунистической партии Советского Союза*, Москва: Политиздат, 1961).

Паралельно з цими тезами і прогнозами йшло “ідеологічне” обґрунтування такої політики партії, в чому керівна роль припала Суслову. За надхненням очолюваного ним апарату ЦК КПРС появились впродовж 1960—1980-их рр. сотні “наукових” праць російською мовою і мовами всіх народів СРСР, в яких автори навипередки доказували, що в Радянському Союзі проходить добровільний процес шораз більшого зближення народів і що вже в найближчому часі почнеться їх “злиття”, що російська мова — це не тільки мова міжнаціонального порозуміння (що було б природним), але також “друга рідна мова” неросіян. У той же час з високих трибун виходили запевнення тодішніх вождів КПРС, що національне питання в СРСР розв’язане “остаточно і назавжди”. Особливу роль в цьому хорі виконували місцеві неросійські вислужники типу, як в Україні, Маланчука, Шамоти, Скаби та інших. Варто згадати, що згодом Горбачов доволі критично та іронічно висловлювався про таку словесну і друковану макулятуру радянських “дослідників” національного питання.

Результати такої політики Кремля для неросіян, зокрема, для українського народу, для їх матеріальної і духовної культури, природного довкілля — жахливі. Про це сьогодні доволі відкрито говорять і пишуть в Радянському Союзі. Якщо йдеться про Україну, то вистачить навести хоча б наслідки з перемішування у ній населення і перетворювання її в так звану багатонаціональну республіку коштом свого автохтонного, українського населення. Таким чином, число українців в УРСР в відсотковому відношенні постійно паде, а число росіян — зростає. Отож на підставі проголошених даних про переписи населення, росіян в Україні було в 1959 р. 7.0 млн., у 1970 — 9,1 млн., в 1979 — 10.4 млн., тобто за тих 20 років їх збільшилося на 43.4 відсотка, а число українців зросло в тих роках так: 1959 — 32.1 млн., 1970 — 35.2 млн., 1979 — 36.4 млн., або ріст на 13.1 відсотка. Звідки така велика різниця в прирості російського і українського населення в УРСР? Ясно, що це не результат природного приросту, бо він в обох народів майже однаковий, значить, відносно низький. Це радше та ціна, якою наш народ платить за десятиліття виселювання і “добровільні” виїзди українців із рідних земель порядком так званих оргнаборів, і колонізації України росіянами та зрусифікованими елементами інших народів. Правда, частина зрусифіко-

ваних українців може ще повернутися до свого народу. (Треба ще згадати нову студію про демографічні процеси в СРСР Романа Сольчаника, в якій автор подає на підставі неопублікованих ще прелімінарних даних перепису населення 1989 р. в СРСР про його національний склад, що тепер в Україні є вже 11.3 млн. росіян — 22 відсотки населення.*)

Не менш жахливими є результати політики русифікації та атмосфера, в якій вона проводилася і далі проводиться. Вимовною є інформація Петра Шелеста, колишнього першого секретаря ЦК КП України, про те, що Суслов обурювався, що, мовляв, в Україні люди говорять українською мовою і що є українські написи в державних установах, чого тоді на ділі вже й не було. А якщо йдеться про народне господарство України, то його дійсними володарями на 95 відсотків є далі всесоюзні міністерства в Москві.

За останні п'ять років, коли до влади в Кремлі прийшов Горбачов, в Радянському Союзі сталися відносно великі зміни. Зміни мають місце також в житті неросійських народів, зокрема українського, який проявив не абияку силу національно-державного відродження. В обличчі того природного руху народів імперії, їх динаміки, прагнення до незалежності, наївними виявилися всі сусловсько-брежнєвські теорії про злиття націй, про один радянський народ тощо. А проте, як видається, зрозуміння того наявного життєвого факту далі немає в керівних колах імперії.

Такі висновки приходиться робити, зокрема, після проголошення у квітні і травні ц. р. в радянській пресі повідомлень про два закони, а саме закону "Про мови народів СРСР" і "Про порядок вирішування питань, пов'язаних з виходом союзної республіки СРСР".

Обидві справи мають свою передісторію. Якщо йдеться про перше, то за весь час існування СРСР його конституції не передбачали ніякої офіційної державної мови. Проти державного характеру російської мови у свій час застерігав Ленін, і така постанова залишалася обов'язуючою догмою. Звичайно, все це було тільки в теорії, бо насправді російська мова залишалася державною. Але ніколи цей фактичний стан не мав конституційної санкції. Тільки останнім часом у різних російських колах почали виступати з пропозиціями удержавлення російської мови в цілому СРСР. Це виглядало як відповідь російських шовіністів на домагання неросійських народів узаконити національні мови в їхніх

---

* Roman Solchanyk, «Ukraine, Belorussia, and Moldavia: Imperial Integration, Russification, and the Struggle for National Survival», у збірці: «The Nationalities Factor in Soviet Politics and Society» Lubomyr Hajda, Mark Beissinger (ред.). Болдер—Сан-Франсіско—Саммертовн (Оксфорд): Westview Press, 1990, стор. 181-183.

республіках як державні. Ясно, що з боку неросіян це була спроба рятувати свої мови і культури перед повинню русифікації.

Домагання російських шовіністів проголосити російську мову державною у цілому Радянському Союзі викликало гостру реакцію неросійських народів. Протестували, зокрема, їхні діячі культури. У "Відкритому листі до депутатів Верховної Ради Союзу РСР, обраних від Української РСР", Дмитро Павличко, між іншим, писав:

Закон про офіційний статус російської мови, якщо він буде прийнятий, означатиме катастрофу для української нації, бо він перекреслить сподівання українського народу на відродження української мови після кількасотлітньої наруги. Ухвалений Верховною Радою УРСР 28 жовтня 1989 року Закон про мови в УРСР буде зведено внівець... Законопроект про офіційний статус російської мови є проявом великодержавних амбіцій, відгомонам імперського, але аж ніяк не нового мислення.. (*Літературна Україна*, 22 лютого 1990).

Відкритого листа до депутатів Верховної Ради СРСР проголосили також представники колективу Інституту мовознавства імені О. Потебні Академії Наук УРСР за підписом академіка В. Русанівського, О. Безпояска і В. Чумака. Вони також закликали депутатів виступити проти закону про державність російської мови, вказують, що проєкт такого закону віддзеркалює імперське мислення, і запропонували, щоб цей закон Верховна Рада розглядала лише після схвалення нового договору між республіками про взаємини між ними (*Літературна Україна*, 22 березня 1990).

Самі вожді КПРС деякий час не подавали голосу в справі домагань окремих росіян проголосити російську мову державною. На минулому з'їзді депутатів під час дискусій про національне питання Горбачов ніби ненароком сказав, що існують такі пропозиції. А восени минулого року неросійським республікам дозволили прийняти закони про державний статус їхніх мов у їхніх республіках. Таким чином, Верховна Рада Української РСР 28 жовтня 1989 р. прийняла закон "Про мови в Українській РСР", в якому сказано, що "державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова".

Про значення того закону вже написано чимало. Формально він проголошує державний характер української мови в українській республіці, але у своїх 40 статтях він так "розводнений", що не доводиться говорити про українську перемогу. Зрештою, це закон не тільки про українську мову, але про мови народів Української РСР. А вже, як показує практика останніх місяців, навіть таке куце визнання для української мови пляново і систематично саботує

правляча бюрократія і шовіністичні елементи серед російської меншости в Україні і власні малороси.

Але й таку, радше, формальну перемогу неросіян у боротьбі за свої рідні мови імперська реакція прийняла як виклик і одержала повну підтримку у верхівці імперії.

На початку травня цього року в радянській пресі проголошено підписаний Горбачовим "Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік про мови народів СРСР", в якому сказано, що "російська мова визнається на території СРСР офіційною мовою СРСР". У 25 статтях цього закону перелічується застосування російської мови та мов неросійських народів у різних галузях життя народів СРСР, при чому всі ті статті проголошують домінантне становище російської мови в СРСР, отже і у всіх окремих республіках, які є його складовими частинами. Зайво пояснювати, що цей закон тотально заперечує і обезцінює вартість законів окремих республік про державність їхніх мов.

Поява цього закону стала шоком для неросійських народів, серед яких місяцями велися публічні заходи проти такого вчинку, який важко оцінити інакше як поличник російських імперіялістів всім неросійським народам СРСР. В Україні показником обурення стала, між іншим, заява, яку підписали 26 українських депутатів Верховних Рад СРСР і УРСР, 24 діячі культури та понад три тисячі осіб у самому Харкові. У заяві читаємо:

Цей закон сприймається як такий, що відображає не сучасні завдання створення оновленого Союзу республік, а минуле "імперське" мислення. Хоч в законі й нема терміну "двомовність", саме це поняття проходить крізь весь закон. Вважаємо, що цей закон не може бути прийнятим як за своєю концепцією, що суперечить принципам суверенності союзних республік, так і в деталях. Гадаємо, що такі гострі питання, які зачіпають корінні інтереси національного розвитку народів СРСР, не можуть бути розв'язані без їх попереднього розгляду Верховними Радами союзних республік. (*Літературна Україна*, 4 травня 1990).

А *Літературна Україна* за 17 травня 1990 р. надрукувала "Звернення Товариства української мови ім. Тараса Шевченка до Верховної Ради УРСР, до Верховної Ради РРФСР та до всіх громадян України", в якому, м. ін., пишеться:

24 квітня цього року Верховна Рада СРСР ухвалила "Закон про мови народів СРСР". Цей закон перекреслює здобутки перебудови в національній політиці, реанімує засуджені народами СРСР імперські методи розв'язання мовної проблеми, суперечить принципам суверенності союзних республік. У позолоченій обгортці словес про національну справедливість захована стара концепція однієї урядової мови для всього Союзу...

Це історія насильницького винародовлення української нації, історія тотальної русифікації багатьох національних груп, що проживають в Україні. Це історія лицемірного сулловського інтернаціоналізму, який проголошував рівність і братерство мов, а насправді робив усе, щоб за допомогою фальшивої антигуманної теорії й практики "двоязичія" народів створити єдиний народ — моноліт унітарної держави, імперії з одною мовою і культурою, звичайно ж, російською.

Другим показником нового наступу російського великодержавного шовінізму на життєві інтереси неросійських народів СРСР є закон про передумови виходу республік з Радянського Союзу. Як відомо, за весь час існування Радянського Союзу всі його конституції, а також конституції союзних республік, включають окремі статті про право їх виходу з Союзу. Звичайно, це право залишається тільки на папері, або, як дотепно висловився недавно один з артистів львівського театру "Не журись", громадяни СРСР "мають право мати право". Це саме можна сказати про союзні республіки СРСР.

Коли останнім часом у неросійських республіках роздалися голоси про право на вихід з СРСР, Горбачов пояснював, що треба насамперед з'ясувати механізм такого виходу. З чисто формального боку це звучало ніби логічно. Але коли на початку травня ц. р. радянська преса проголосила цей кремлівський закон, то з нього зразу вилізли зловісні зуби великодержавного шовінізму. Як коментувала преса, це не є закон про вихід республік з СРСР, а про те, як до такого виходу ніколи не допустити. Справа не тільки в тому, що цей закон розтягує процес виходу на довгі роки, але передусім у тому, що рішення про те, чи Україна, Білорусія, Грузія або інша республіка СРСР має повернути свою державну самостійність, дається в руки не тих народів, які живуть у даних республіках, а цілому СРСР, центрові імперії. Це тотальний абсурд, точніше обман, подібний до того, коли б про державність Росії вирішували українці, білоруси, литовці чи інші народи. Зрештою, таких передумов, як ставить згаданий закон, не ставила в минулому ніяка імперія своїм колоніям.

Вражає також стаття закону, в якій говориться про відшкодування чи кошти, які республіка має платити Москві за дозвіл на вихід з СРСР. Як це мало б виглядати на ділі, можна здогадуватися на підставі умов, що їх тепер Москва ставить Литві, яка мужньо бореться за право бути господарем на своїй землі. За це від неї вимагають відшкодування для поселених у Литві нелитовців, які захочуть емігрувати, хоч литовський уряд гарантує своїм меншостям рівні права, не кажучи вже про те, що більшість російських чи зрусифікованих поселенців у неросійських республіках відіграють там не завжди благородну роль.

Тут варто згадати один досвід з історії альжирського народу. Альжир був від 1830 р. французькою колонією і на його території за більш як сто років постали дуже сильні поселення французьких колоністів, т. зв. колонів. Вони і шовіністична частина французького суспільства у самій Франції розглядали Альжир як невід'ємну частину французької території. Коли у 1954 р. вибухло в Альжирі повстання за незалежність, ті французи виявилися завзятими ворогами визвольної боротьби альжирського народу. Колоніальна війна тривала понад сім років і закінчилася блискучою перемогою альжирського народу — створенням самостійної республіки. Свою перемогу Альжир здобув завдяки організованій визвольній боротьбі, а також тому, що в той час владу у Франції вдруге перебрав Шарль де Голь, державний муж великого масштабу, який мав відвагу протиставитися шовіністичній політиці власного суспільства.

Виглядає, що на таких далеких державних діячів Росії доведеться ще довго чекати, ще треба багато часу, щоб у керівних колах цієї імперії здобула собі громадянство думка про те, що тривалий мир і співпраця народів СРСР можуть бути побудовані тільки на принципах рівності, що про будь-які понаднаціональні пов'язання можуть вирішувати тільки суверенні держави. Перше слово тут за Росією, де, на жаль, як і досі, брежнєвсько-сусловська бація великодержавного шовінізму затрує велику частину як провідної верстви, так і суспільства.

В ОБОРОНІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ЗАЯВА

з приводу проекту закону «Про мови народів СРСР»

Ми, народні депутати СРСР від України, хочемо висловити свою позицію з приводу Закону "Про мови народів СРСР":

Проект закону вступає в протиріччя з прийнятим 29 жовтня в Українській РСР і Конституцією УРСР, в яких досягнуто взаємоприйнятний баланс інтересів різних мовних груп населення України.

Проект закону викликав гострий спротив з боку ряду громадських організацій України, таких як Спілка письменників України, Товариство української мови імені Тараса Шевченка, а також

Передруковуємо з газет *Літературна Україна* (ч. 18 і 20 з 4 та 17 травня ц. р.) "Заяву" і "Звернення". Обидва документи появились у зв'язку з намаганням Москви накинути неросійським народам СРСР російську мову як мову офіційну для них. Зберігаємо правопис оригіналів. — *Ред.*

Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР та ін., які заперечують проти встановлення єдиної загальнодержавної мови — офіційної мови СРСР. Цей закон сприймається як такий, що відображає не сучасні завдання створення оновленого Союзу республік, а минуле "імперське" мислення. Хоча в законі й нема терміну "двомовність", саме це поняття проходить через весь закон.

Вважаємо, що цей закон не може бути прийнятим як за своєю концепцією, що суперечить принципам суверенності союзних республік, так і в деталях.

Гадаємо, що такі гострі питання, які зачіпають корінні інтереси національного розвитку народів СРСР, не можуть бути розв'язані без їх попереднього розгляду Верховними Радами союзних республік.

Ю. Щербак, С. Рябченко, І. Вакарчук, Я. Гіль, А. Якименко, Д. Смирнов, О. Гончар, Д. Павличко, В. Мартиросян, В. Яворівський, Р. Федорів, Р. Братунь.

Цю заяву, зачитану 24 квітня 1990 року народним депутатом СРСР І. Вакарчуком на засіданні Ради Союзу Верховної Ради СРСР і народним депутатом Д. Павличком на засіданні Ради Національностей Верховної Ради СРСР 24 квітня 1990 року, підтримуємо:

народні депутати Української РСР:

П. Осадчук, О. Ємець, П. Мовчан, З. Дума, В. Пилипчук, М. Пороський, М. Горинь, Косів, І. Юхновський, О. Влох, Р. Лубківський, Р. Іваничук, М. Голудець, С. Головатий;

члени правління Товариства української мови імені Тараса Шевченка:

А. Буртовий, А. Бурячок, В. Гейченко, І. Дзюба, С. Довгаль, В. Дончик, В. Ішенко, В. Кулинич, І. Мельник, А. Мокренко, Г. Мусієнко, А. Погрібний, В. Червоній, В. Шевчук, Н. Поклад;

письменники і вчені Харкова:

Р. Полонський, А. Перерва, В. Дяченко, Ю. Стадниченко, Ю. Ісиченко, М. Кіндратенко, В. Тимченко, А. Вовченко, П. Коваленко.

Заяву вже підписали у Харкові понад три тисячі громадян, збір підписів триває в усій республіці.

ЗВЕРНЕННЯ

Товариства української мови імені Тараса Шевченка
до Верховної Ради УРСР, до Верховної Ради РРФСР
та до всіх громадян України

Шановні депутати! Дорогі співвітчизники!

24 квітня цього року Верховна Рада СРСР ухвалила Закон "Про мови народів СРСР". Цей Закон перекреслює здобутки перебування в національній політиці, реанімує засуджені народами СРСР імперські методи розв'язання мовної проблеми, суперечить принципам суверенності союзних республік. У позолоченій обгортці словес про національну справедливість захована стара концепція однієї урядової мови для всього Союзу.

Стаття четверта першого розділу Закону проголошує: "Зважаючи на умови, що історично склалися, і з метою забезпечення загальносоюзних завдань російська мова визнається на території СРСР офіційною мовою СРСР і використовується як засіб міжнаціонального спілкування".

Ми добре знаємо, як валуєвські укази та циркуляри радянських союзних міністрів творили умови, які принижували українську мову і витісняли її з усіх найважливіших сфер життя українського народу. Знаємо, якою була історія, що привела мільйони українців до втрати найдорожчого — рідної мови, а з нею і національної гідності. Це історія насильницького винародовлення української нації, історія тотальної русифікації багатьох національних груп, що проживають в Україні. Це історія лицемірного суслівського інтернаціоналізму, який проголошував рівність і братерство мов, а насправді робив усе, щоб за допомогою фальшивої антигуманної теорії й практики "двоязичія" народів створити єдиний народ — моноліт унітарної держави, імперії з одною мовою і культурою, звичайно ж, російською.

А як маємо трактувати слово "офіційний"? Що, власне, означає "офіційна мова"? Яка різниця між "офіційною" та "державною" мовами? В українській і в російській лексиці "офіційний" означає "урядовий", "службовий". Отже, Закон утверджує урядовий, службовий статус російської мови на території СРСР. Цей статус неможливо тлумачити інакше, як тільки статус мови державної, адже поняття "урядовий" чи "службовий" означає саме "державний".

Незважаючи на те, що республіки надали своїм національним мовам статусу державних і що Закон "Про мови народів СРСР" заднім числом визнає цей статус, він впроваджує дві державні мови і стає юридичною основою для політики денационалізації.

Зауваження в Законі про те, що російська мова використовується як засіб міжнаціонального спілкування, нічого не означає,

бо Закон не повинен регулювати міжнаціонального, тобто міжособового спілкування. Закон може бути тільки регулятором міжреспубліканських урядових контактів, але саме цю природну, прийнятну для республік міждержавну функцію російської мови творці Закону не захотіли визнати. Зрозуміло, мета їхня була в тому, щоб зміцнити, юридично закріпити мовну ситуацію, яка склалася в СРСР на початок перебудови.

Закон "Про мови народів СРСР" антиконституційний і анти-народний, він суперечить Конституції УРСР та Законів "Про мови в Українській РСР". Він викликати великодержавницькі, шовіністичні настрої і як реакцію на них — спалах національної ворожнечі між народами, розхитувати довір'я до лідерів перебудови.

Саме такі закони змушують нас порушувати питання про вихід України зі складу СРСР, де українську мову, а отже, націю чекає загибель.

Товариство української мови імені Тараса Шевченка закликає Верховну Раду УРСР не надавати чинності цьому Закону на території України, обговорити його на своїй сесії та домогтися від Верховної Ради СРСР такої його редакції, яка б узгоджувалась із Законом "Про мови в Українській СРСР".

Товариство української мови імені Тараса Шевченка закликає Верховну Раду РРФСР виступити проти впровадження російської мови як офіційної в СРСР, оскільки такий акт спрямований проти російської мови та російського народу.

Товариство української мови імені Тараса Шевченка звертається до місцевих Рад, до всіх українців, до всіх громадян України, до совісті кожної людини, для якої наша мова стала рідною і дорогою: виявіть активність, мужність і благородство, підтримайте це Звернення листами і телеграмами на адресу Верховної Ради УРСР. Якщо парламент України не оборонить свій народ, не захистить одну — українську — державну мову на території республіки, ми будемо відкинуті назад у темні й криваві часи, а парламентські дискусії про суверенітет України та про "оновлену федерацію" будуть зневагою до національних почуттів. Державність мови — необхідна складова суверенітету кожного народу.

Хочемо жити в братерстві з усіма народами і віримо, що справедливість переможе. Мова — не тільки наша душа, а й свобода, майбуття і правда наша.

Прийнято на Головній Раді Товариства української мови імені Тараса Шевченка 12 травня 1990 року.

РОСІЙСЬКА ІМПЕРІЯ ЗУПИНЯЄ ПЕРЕБУДОВУ

Алан Безансон

Усі задумуються над майбутнім СРСР. Але для народів, які живуть у цій імперії, майбутнє існуватиме тільки тоді, коли вона розпадеться.

Радянський уряд охоче наголошує складність національної мапи СРСР, щоб представити себе як необхідність. Крім російського імперського ядра, існують три великі "зони". Перша — відвойована від польсько-литовської корони і від Швеції: це Україна, Білорусія та Прибалтика. Друга складається з християнських народів Кавказу, вірменів та грузинів. Третя охоплює тюркські маси, суцільно споріднені мовою, релігією та цивілізацією.

Неросійські народи — це здебільшого стародавні нації. Розвиток їхніх культур історично куди більш закорінений, ніж російської. Завдяки інерції брежнєвського періоду, вони привчилися жити під керуванням національних мафій, напівекономічних, напівполітичних, рідко коли чесних, але які віддзеркалюють упертий порив до автономії. Сьогодні, на чолі з новими кадрами, вони домагаються незалежності. Вони зразу захопили б її, коли б знову дійшло до розвалу центрального уряду, як у 1917 році.

Російський націоналізм погодився з більшовизмом у 1917 році тому, що той останній обіцявав відновлення імперії. Він погодився на спустошення нації, на втрату свободи та релігії, на розграбування культури, щоб зберегти владу у своїх руках. У цьому союзі між націоналізмом (найжорстокішим і найбільш ущипливим у всій Європі) і більшовизмом перевага залишилася за останнім. Неможливо перемінити у зворотному порядку суть цього союзу, поставивши націоналізм перед комунізмом: по правді, російському націоналізмові бракує сил, щоб утримати імперію самотужки. Йому потрібний комунізм, його техніка репресій, його ідеологічна фікція.

Сьогодні російські націоналісти здебільша зрозуміли, яку катастрофу приніс Росії союз із більшовизмом. У них дилема така: або вони покинуть комунізм, приступлять до свободи та добробуту — алеж тоді слід погодитися на розпад СРСР, включно з незалежністю України, що привело б Росію до рівня держави середнього масштабу; або вони не примиряться з цим розпадом — тоді слід погодитися на невизначене продовження того ж комуністичного режиму, яке (продовження) становить єдиний спосіб протидіяти розпадові, і цим же погодитися на продовження матеріального та

Лс Фігаро, 14 вересня 1989 р., стор. 2. З французької переклала М. М.

морального розгрому, до якого режим призвів державу. Олександр Солженіцин виразно підтримує першу розв'язку. Нам невідомо, яка частина російського народу готова в цьому аспекті піти за його прикладом.

Точно так же, як і його попередники, Горбачов намагається протидіяти розпалюванню конфліктів сумішшю поступок і часто жорстоких репресій, як у Тбілісі та Єревані. Він дає докази доброї волі російському націоналізмові: дозволяє діяти рухові "Пам'ять", велить величаво відсвяткувати Тисячоліття Хрещення Росії, нарешті русифікує урядові органи. Із тринадцяти членів Політбюра — десять росіян і ні одного мусулманина. Едуард Шеварднадзе — єдиний неслов'янського походження. Водночас Горбачов позитивно висловлюється про національні права. Основне поняття просте: витворити трикутну ситуацію, у якій партія може погрожувати національним дисидентам і одночасно пропонувати свої послуги у ролі поручителя й захисника миру.

Поміж народами Радянського Союзу слід вирізнити тих, населення яких становить "критичну масу" — спротив з їхнього боку для імперії є смертельною загрозою. У цих останніх (наприклад, прибалтійці чи кавказці) опозиція може навіть далеко заходити: вони підлягають контролю. Коли вони переберуть міру — їх легко стероризувати. Своїм населенням "критичну масу" становлять тільки українці та тюркські народи. Супроти України Горбачов застосовує запобіжне залякування: він перестеріг, що не толеруватиме будь-якого руху спротиву. Супроти тюрків його наставлення обережне: 37 відсотків складу Червоної армії — мусулмани, які поступово відмовляються від послуху. Ця небезпечна ситуація частинно пояснює зменшення збройних сил, передбачене в графі "роззброєння". Широким обертовим рухом, який переходить також через Іран, Горбачов хоче неутралізувати Середню Азію. Одне слово, він старається виграти час. Але події йдуть уперед, і криза раз-у-раз наближається.

Наша західня дипломатія завжди ставилася до СРСР як до однієї централізованої держави. Вона побоюється розпаду цієї політичної цілості, а радянська влада в усьому цей страх роздуває. Навіть коли Горбачов буде мусити застосовувати куди більш наявні репресії, ніж сьогодні, він шукатиме підтримки Заходу, потрепаючи опудалом хассу і війни.

Адже єдність СРСР, яка триває тільки завдяки постійному примусові, сама собою небезпечна. Немає причини вважати її ціллю нашої дипломатії. Ми повинні зрозуміти ситуацію, перед якою стоїть російський народ, а саме: не може існувати серйозна перспектива зміни та реформи радянської системи без розпаду радянської імперії, бо ця система — передумова імперії, а імперія — виправдання системи. Ось найпевніший іспит

перебудови. Наша ціль повинна полягати в тому, щоб приводити росіян до того, щоб вони віддавали перевагу свободі та добробуту, замість уявним солодошам панування. Треба виліковувати російський націоналізм, який у сьогоднішньому своєму виді замкнув державу у советизмі, і пропонувати йому майбутнє, в усьому співмірне з найбільш гоноровим патріотизмом. З другого боку, треба припинити визнавання законности цієї імперії, увійти в контакт з народами, які бажать з неї виступити, і запропонувати їм розсудливі перспективи. Багато з них знайшли б місце в Європі.

ДО ІДЕОЛОГІЇ УКРАЇНСЬКОЇ АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ

Архиєпископ К. Кротевич

Цілий ряд запитань звідусіль про необхідність розробки ідеології нашої Української Автокефальної Православної Церкви примусили мене звернути увагу на це питання, особливо значливе для сучасного моменту, коли помічається шукання певних шляхів з боку віруючої людности і коли в той же час відчувається навіть поміж духівництвом всім відома розпорошеність. Духівництво часто не може само собі дати повної відповіді на те чи інше ідеологічне запитання, прислухається тільки до того, що говорить думка народня; думка ж народня часто буває відсталою і свідчить, що нарід сам не знає, в якому напрямку треба йти, що треба робити. Всупереч заповіту Христа (Ів. X, 4), духівництво тоді явно губить свій голос і не йде поперед своїх овець, а тягнеться за вівцями. Попробуємо ж розібратися в цьому питанні, прислухаючись і до вимог сучасного життя, яке при здоровій, вірній аналізі може продиктувати той чи інший певний напрям думок, те чи інше правдиве ідейне уґрунтування. З огляду на негайну потребу, я й даю відповідь на зазначене питання. Буду дуже радий, коли відповідь моя хоч в деякій мірі освітіть питання нашої ідеології і задовольнить тих, хто ним цікавиться.

*

Початок шляху, як би ми далеко не були від наміченої мети, буде вірним, коли кінцева мета ясна, зрозуміла, коли той, хто починає шлях, прозирає її. На путі можуть бути загаяння, життєві перешкоди, але головна мета мусить бути завжди відомою, прозорою, і все, що приймається, мусить оцінюватися з погляду найкращого і найбільш вірного її досягнення. Одним із найдоцільніших засобів в цьому відношенні і служить та чи інша церковна ідеологія. Розглянемо її по пактах.

Передрук з журналу *Церква і життя* (орган Української Автокефальної Православної Церкви), ч. 1 (6), 1928. Залишаючи мову оригіналу, усучаснюємо лише правопис. — *Ред.*

I. ВІДОКРЕМЛЕННЯ ЦЕРКВИ ВІД ДЕРЖАВИ

Постараюся найболючіше відзначити в питанні ідеології. Принцип християнської свободи не припускає зовнішнього втручання в церковні справи, а між тим в V віці таке втручання з'являється характерною рисою нашого церковного життя. Церква не знала самокерування, а знала лише керування, яке було в руках церковних верхів. Послідовно, на протязі цілих віків вивірювалися головні принципи Євангелії, які вимагали від пастирів бути першими всім слугами, і замінялися звичайними підходами державної з її негативними наслідками. Церковна ієрархія прийняла нові нецерковні підходи, які не можна було примирити з церковною суспільністю. Часто ми чули і зараз чуємо, як наші сучасні ідеологи, до якої б течії вони не належали, намагаються доказувати, що тільки вони відбудовують церковну орієнтацію найсталу і найвірну. Такі дослідники, видимо, забувають, що християнська ідеологія взагалі не може бути несталою, невірною, можуть бути несталими і невірними лише підходи до цієї ідеології. Одним з таких невірних підходів за старих часів існування бувшої Російської синодальної Церкви було визискування Христової Церкви в державних інтересах всупереч заповіту Христа, що Кесарево мусить бути віддане Кесарю, а Боже — Богові. Проте, не дивлячись на визнання неправдивості і шкідливості такого підходу, ми в той же час не можемо погодитися і з поглядом на можливість якоїсь нібито цілковитої окремоти нашої справи. Цього не може бути по тій простій причині, що церковна справа є величезної ваги фактор всенароднього значіння. Досить познаймитись з працею відомого богослова Лютарда "Апологія християнства", щоб сказати його словами, що "християнський світогляд єдине тільки й дає задовольняюче розрішення проблеми всього буття, людського життя та його загадки, людського серця та його питань". На погляд Лютарда, християнство для всіх часів і культурних становищ однаково придатна і задовольняюча істина, бо вона є істина вселенська. Через те, на нашу думку, ідеологія кожної церковної орієнтації має подвійне значіння: не тільки суто церковне, а й вселюдсько-культурне. Отже, для нас мусить бути ясным, що церковна справа, при сучасних особливо умовах життя, вимагає всебічного наświetлення і самого об'єктивного пояснення щодо основ нашої ідеології.

Пригадуються ті часи, коли років сім-вісім назад, в умовах боротьби за нашу Українську Церкву, вироблювалася на Полтавщині ідеологія Церкви, відповідно з духом нашого народу й його вимогами. Ми ставили тоді своїм завданням не тільки звільнити Церкву від всього того, що робило її "Церквою-домовиною" для нашого народу, а намагались заглянути в самий корінь цього

питання, щоб не порвати зв'язку з древньо-апостольською добою; в той же час ми боялися загубити зв'язок з культурними здобутками нашого церковного життя: ми шанували свій український церковний стиль, нашу старовинну іконопись, скульптуру, вишивання своєрідних візерунків, наші церковні співи, церковні традиції, звичаї нашого народу, оскільки ці звичаї й традиції не мали на собі печати марновірства і забобонів. Наше релігійне мистецтво відродилося завдяки ряду діячів: проф. Павлуцького, проф. Шероцького, В. Щербаківського, С. Таранушенка, проф. Сумцова, А. Новицького, Є. Сіцінського, С. Васильківського та інших. І разом з відродженням нашого релігійного мистецтва не могла не виникнути думка про відродження і всієї нашої рідної Української Церкви. І заснування нашої Церкви на Полтавщині при таких умовах захоплювало навіть таких обережних діячів, як покійний архиєпископ Парфенія. Пройшло з того часу більше шести років і за цей час праця в нашій Церкві, без ідеології більш широкої і глибокої обробки, не раз давала себе знати, але й тут виручала нас загальна світова сила християнського навчання. Спинаючись перед цією силою, той же Лютард зауважує: "Як би не судили про Церкву, в крайньому разі одне безперечно, що вона є факт, і який факт... Як багато бур пронеслося понад Церквою. Вона пережила їх всіх. Зникли народи, а Церква залишилася" ("Апологія християнства", стор. 317, вид. 1892). Визнаючи, що справа наша є великої ваги фактор, навіть в широкому світовому масштабі, ми й кажемо, що ніякої підстави у нас зараз нема відкидати ті міркування, до яких дійшли сім-вісім років тому назад на Полтавщині, засновуючи нашу Церкву під керівництвом Полтавського Церковного Братства і архиєпископа Парфенія. Річ зрозуміла, що Церква наша повинна бути не державною, повинна ставити своїм завданням не втручатися ні в які політичні справи держави, адже ж вона мусить в той час одмежовуватися і від будь-яких церковних течій і напрямків політичного характеру і цілком спокійно і льояльно, ставитися до всього, що з'являється підвалиною громадського життя, ставитися (з чистою совістю) як цього учить ап. Павло. Християнський світогляд дає нам поєднаний погляд, користуючись яким апостоли Христові в часи нечужаних переслідувань вивели все ж таки Церкву на всесвітній шлях. Цей приклад повинен завжди стояти перед пастирями Церкви Христової. Не поступаючись ідеями Христа, треба діяти згідно своєї віри, перебуваючи в глибокому переконанні, що все раніш чи пізніш утвориться, що ідеал вселюдського братерства буде досягнений на землі і здійснюватиметься, як найближчий і найдорожчий нашому християнському світоглядові; треба вірити в світле майбутнє навчання Ісуса Христа, яке прийде, коли, за словами пророка Ісаїї, "народи землі перекують мечі на орала і піки на серпи, і тоді не буде зла і шкоди, і земля буде заповнена знанням

Господа". Недаремно ж один із всесвітньовідомих передових мислителів, англійський письменник Герберт Уельс ставить перед людністю одним із перших завдань "не віддавати Кесарю нічого з того, що мусить бути віддано Богові і людності". Ідея єдиного царства правди на землі з'явилася, за його словами, "вживленням в земних справах духа християнства" (Г. Уельс, "Спасение цивилизации", II, 1923 р., 41 стор.). Про яке вживлення духа християнства могла бути річ за часів історичної Російської Церкви, коли, наприклад, такий видатний і розумний церковний діяч цієї Церкви, як відомий московський митрополит Філарет висловлювався проти скасування кріпацтва і кари на тілі...

Значить, нашим першим завданням мусить бути прагнення до відокремлення Церкви від держави, щоб остаточно звільнити її від тих пут, в які вона послідовно заковувалась. На протязі останніх століть наша Українська Церква була поневолена Російською Церквою, яка стала до послуг своєї держави та її політичним ідеалам, а соціальну правду і творчо-життєві ідеали Євангелії занедбала. Відродження нашої Української Церкви ми ставимо для себе першорядним завданням, пам'ятаючи слова народнього генія Т. Шевченка: "Церква-домовина розвалиться... і з-під неї встане Україна. І розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі невольничі діти!". Невольничі ж діти на волі можуть молитися лише тоді, коли перед нами завжди будуть стояти в вірному освітленні образи Христа, св. Апостолів, Пророків і Святих Отців, які дали нам християнський принцип. Цей принцип вимагає від нас цілковитого невтручання в справи влади, існуючої в державі (Римл. XIII, 1-7; Тит III, I, I, Петра II. 13, 14; прор. Варух I, II).

На підставі всього зазначеного, я ставлю так питання: чи обставини й час можуть вимагати від нас не проводити в життя цього принципу. Наша Церква є безумовно народня Церква, вона несе нашому народові величезні культурні здобутки, вона в той же час не може рвати зв'язку з минулим, яке має на собі слід відношення до державного життя наших першохристиянських духовних проводирів. Історія не тільки церковна, а й культурна, свідчить, що, дякуючи такому християнському принципу цілковитого відокремлення Церкви від держави, Церква Христова досягла величезних в світі наслідків.

Коли у когонебудь при читанні цих рядків виникне думка про те, що спокійного і лояльного відношення не може бути до влади, яка не визнає Бога, то я дам такій людині пораду пригадати в той же момент, що за часів апостолів і першохристиянських наших церковних проводирів, молились за владу, яка не визнавала Христа й Його навчання. Тут має своє значіння не суб'єктивне те чи інше відношення, а чисто об'єктивний принцип, по силі якого й утворюється напрямок церковного життя.

II. СОБОРНОПРАВНІСТЬ

Другим головним принципом нашої церковної орієнтації мусить бути принцип соборноправности. На мій погляд, цьому принципу у нас завжди віддавалося досить значне місце. Найбільш характерна риса, з якою зв'язаний принцип соборноправности, це виявлення народної творчої праці. Ми мусимо боротися за цей принцип, обороняючи право активної участі народу в нашому церковному житті, коли вирішуємо всі головні питання, особливо, коли розрішаємо питання про вибори наших священнодіячів; в той же самий час ми мусимо цю народню працю ставити в площу чисто церковну.

Всенародня соборноправність, яка керування церковне передає самому віруючому народові із священнодіячами, визначається тим, що розпорядження всіх органів повинні, можливо, ближче виявляти вимоги свідомості всієї Церкви, щоб було духовне, моральне об'єднання тих, хто робить церковні розпорядження, і тих, хто їх виконує.

У всі віки християнської Церкви фактом великої законодавчої вартости був Єрусалимський Апостольський собор. Він мусить служити мірилом, зразком, ідеалом для майбутніх часів. З приводу непорозумінь, які виникли в Антіохії, апостоли Павло і Варнава були відправлені до Єрусалиму, і тут їх прийняла вся Церква. Від імени апостолів, пресвітерів і братії (Діян. XV, ст. 23) було приготовано послання до Антіохії, причому в посланні є такі вирази: "Ми зібрались і однодушно обмірковували послати (ст. 25), бо угодно св. Духу і нам" (ст. 28). Миряни та пресвітери брали активну участь в обміркуванні питання, вони не мовчали, а говорили: "Після довгого обмірковування (ст. 7) замовкло все зібрання" (ст. 12).

Перше місце апостолів забезпечувалося "їхнім моральним авторитетом, любов'ю до них всієї Церкви. Соборний акт видається від лица всієї Церкви" (XV, ст. 22).

Першохристиянство дає нам дві головні підпори церковної організації — церковну общину та її єпископа: "Як нема Церкви без єпископа, так нема єпископа без Церкви" (єп. Іларіон). Наприкінці вже третього віку, на фоні церковного життя виявилось ясно два цих основних церковних елементи — єпископський і громадський з єпископами, на яких лежало духовне керівництво і навіть обов'язок давати напрямок всім церковним справам, виступала разом і церковна община, яка була теж діючою силою і подавала так звану церковну рецензію (згоджування кліру і вірного народу).

Поневолення Української Церкви в кінці XVII століття ієрархією мало своїм наслідком припинення соборного життя й в нашій Церкві, бо в Московській Церкві з часу перетворення Росії в XVIII віці соборне начало загубило всяке значіння в церковному житті (проф.

Іванов-Платонов "О русском церковном управлении", 1898 р., 46 стор.). Маючи на увазі з одного боку, що соборне начало на протязі двох з половиною віків не вживалось зовсім в нашій Церкві через засилля чорного духівництва, розпорошеність білого, безправність мирян, і що це начало тільки з 1921 р. у нас відродилось, а з другого боку, що факт відокремлення Церкви від держави повертає нас до перших віків існування Християнської Церкви, знищуючи всю 16-вікову церковну практику зо всіма правами Православної Церкви, як юридичної особи, правами майновими, шкільними, шлюбними і т. д. Треба зо всією ширістю сказати, що не так легко буде використовувати соборне начало в нашому житті: багато зусиль треба вжити, щоб вирівняти напрямок нашого церковного життя, оздоровити його відповідним соборним порядком. Царство правди на землі, по великому заповіту Христа, береться зусиллям і, видимо, зусилля найбільше нам прийдеться виявити, прививаючи нашій віруючій людності цей принцип, це начало. Тому і не дивно, що вживання цього начала найбільше викликає змагань, непорозумінь і тертя.

В історії християнської Церкви ми маємо важливі вказівки на начало оборности, яке проходить червоною ниткою через усю історію Церкви й лежить в основі церковного життя. За свідоцтвом тієї ж історії, церковне життя будується всією Церквою. Саме найменування Церкви показує на соборність. Це слово перенесено на Церкву з грецьких народніх зібрань, куди мали право і обов'язок з'являтися члени народу для активної участі в справах, які там рішались.

Під соборністю, в широкому розумінні цього слова, треба уявляти собі, таким робом, активну участь віруючих у справах Церкви, але щоб уявити собі цілком це питання, прийдеться перейти до питання про так звану "народню рецепцію".

Річ зрозуміла, що не можна не рахуватися з загальноцерковною свідомістю, оскільки вона виявляється критерієм навіть для вселенських соборів. Другий Вселенський Собор не був вселенським, а тільки народня рецепція (народнє прийняття) зробила його таким. При соборних вирішеннях не можна не звертати уваги на погляд пастви. Це основний принцип православія, яким воно відрізняється від католицького погляду на непорушність ієрархії. Так дивились на справу і св. Отці. Найбільш енергійні св. Отці, які були близько знайомі з церковним правлінням, цілком уяснили собі необхідність участі народу. Божественний Суд, виявленням якого мусять служити церковні постанови, як каже св. Кипріян Картагенський, виказує себе в присуді соєпископів і голосі народу. Св. Василій В., звертаючи увагу на порядок церковного правління, стверджує таку думку, що розпорядження церковні робляться тільки тими, кому довірено церковне правління й які підтвер-

джуються народом. Отже, одним з головних завдань всіх реформ є переведення соборного начала у всі сфери церковного життя.

До яких же висновків ми маємо прийти на підставі цих міркувань і даних, які маються в нашому розпорядженні.

Перш за все проведення соборного начала сполучено в нашій народній Церкві з необхідністю об'єднання єпископів, духовництва та мирян — притягненням всіх членів Церкви до можливого активного служіння, коли творча сила духа людського досягає найвищої точки.

Подруге, в сфері церковного життя на першому пляні повинен бути морально-духовний авторитет церковного правління і вільна згода на підлягання церковним постановам і порядкам. Тиск зовнішньої влади, наприклад, державної (штиком і гарматами) неможливий для церковного правління. Як показав досвід старої Церкви, подібне церковне правління не досягає мети. От через що таке важливе значення має народня рецепція, себто прийняття всім віруючим народом тієї чи іншої постанови.

Окремі недолугі сини нашого часу вже зараз починають зневірятись у цьому принципі на підставі ряду фактів із нашого церковного життя, але це занадто поспішний зворот думок. Не можна зразу відродити те, що руйнувалось на протязі сотень років. Все, що послідовно руйнувалось, мусить послідовно й відроджуватись. Треба виховати у людности, в атмосфері спільної активної державної праці, свідоме відношення до справи, треба боротись зі своєрідним розумінням принципу соборноправности і зловживанням цим принципом, з нехтуванням голосу як окрад, так і єпископів, а іноді навіть зловживанням на ґрунті використання соборноправности в інтересах окремих осіб, окремих груп з прагненням до так званого єпархо-правління, а не до радо-правління. Духівництво завжди повинно бути першим всім слугою в душі Христа. Будь певне, це служіння духовництва Церкві Христовій, громада, в свою чергу, повинна приймати з великою увагою до слуг Христових, шануючи своїх духовників як людей, що віддають свої сили, здоров'я, а іноді своє життя за Христову віру. "Хто сповнить і навчить, той зватиметься великим у Царстві Небеснім", сказав Христос. Духівництво повинно сповняти й навчати віруючу людність, повинно йти назустріч потребі спільної праці в напрямку, який диктує начало соборноправности. Пора настала виховуватись, дисциплінуватись. Недаремно ж каже Н. П. Гиляров-Платонов ("Вопросы веры и Церкви", Москва, 1905 г., т. 1, стр. 302-307), що соборність всіх віруючих, єпископа включно, це "кольцеобразный" рух, який введе в спокійний, мирний, суцільний водотік всі течії церковного життя.

Таким чином, визнаючи принцип соборноправности, як один із головних принципів, ми повинні одночасно визнати труднощі, які

ми зустрічаємо в сучасний мент, проводячи його в життя, повинні прагнути спільними силами знищити все, що стоїть на перешкоді, знищити шлях самовиховання, самодисципліни і внутрішнього свідомого відношення до церковної справи.

Щодо вживання цього принципу або, краще сказати, конкретизації його в нашій Церкві, то треба зауважити, що помічається, між іншим, таке небажане явище, що в склад наших церковних рад іноді входили такі люди, які не встигли асимілюватися й засвоїти ідеологічні підходи нашої Церкви. З таким явищем мусить боротися сама релігійна громада, бо ніхто так не може знати своїх членів, як сама громада. Це не значить, що діяльність духівництва тут виключається. Духівництво у цьому питанні повинно мати і проводити в життя свою самостійну думку, але воно повинно діяти лише допомагаючи громаді, попереджуючи її, з'ясовуючи їй істинно належний порядок речей.

III. УКРАЇНІЗАЦІЯ

Третім головним принципом нашої ідеології є українізація. Історія, коли не сказала, то скоро скаже, що ми в справі українізації своєї Церкви вжили величезних заходів і здобули таких позитивних наслідків, яких не здобувала майже жадна Церква на протязі останніх віків культурного існування людности.

Перед нами чудова служба українською мовою, доступна серцю народньому, наші чудові співи, наші переклади Євангелії, Апостолів, Діянь, Октоїха, Міней, Літїї, Акафістів, наші молитовники... Перед цим мусить спинитися і ворожа хвиля наших супротивників. Щодо проведення в життя цього принципу, то треба і тут зауважити, що все ж далеко ще не все зроблено, що це є тільки славний початок.

За словами апостола Павла, розуміння наше лишається без складу, "коли ми молимося чужою мовою", а між тим величезна більшість церков на Україні користується ще й досі древньо-болгарською мовою. Ми поборили інерцію старого церковно-слов'янського напрямку, але ми не поборили ще того духівництва, яке й досі залишається інертним, нерухомим. При майже загальній темряві й відсталості нашого церковного люду нам загрожує небезпека, що ця частина старого духівництва може потягнути за собою справу назад.

Отже, і це питання в нашій ідеології мусить бути ясним. Кожен діяч нашої Церкви повинен знати, що він проводить величезну справу, виконуючи Службу Божу рідною мовою. За рідну мову стояли св. апостоли, стояли такі реформатори, як Лютер, стояли рівноапостольні Кирило та Методій. Ряд видатних вчених філософів і психологів, як Лок, Фіхте, Гербарт та інші вивиснювали психологічне й

інтелектуальне значення цього питання. До цього приєдналися сучасні педагоги Німеччини, Америки, Франції, — в Росії Ушинський, Вессель, у нас Потебня, в молодій українській літературі Чепіга ("Проблеми виховання й навчання", журнал *Світло*).

Я не буду говорити про величезне культурне значення української Церкви для нашого народу, скажу тільки, що для мене особисто найбільше значення має той мотив, яким користувався сам ап. Павло. Він вважає за своє завдання ставити всю людність перед питанням про здобування істини. Для мене як культурного діяча на Україні завжди мало значення рідне українське слово, але для мене як релігійного діяча має більше значення шукання істини всіма можливими для мене способами. На такій стадії, на якій ми всі вже стоїмо, само собою висувається на перший план питання істини, питання релігії.

Отже, в нашій ідеології мусить бути поставлене питання про те, що в Церкві нашій українська мова повинна використовуватись як засіб для досягнення наміченої релігійної мети, а не як самодовільна мета.

Я знаю, що мені можуть зауважити, що так це питання і ставилось раніше нашою ідеологією. Відкидати цього не стану, але з свого боку підкреслюю ту думку, що українізація Церкви так захопила нас, краще сказати, так вимагала від нас багато часу і праці, що віддаючи майже всі свої сили, щоб провести цей принцип у життя, мимоволі ми мусили обминати інші питання, особливо той принцип, про який я зараз буду говорити, — принцип християнізації церковного життя.

IV. ХРИСТІЯНІЗАЦІЯ

Четвертою підвалиною нашої ідеології я ставлю принцип християнізації життя людського.

Власне кажучи, слово "християнізація" для нас, християн сучасного життя, здається розпливчатим і недосягаючим своєї мети, але прошу пригадати останнє прощальне слово проф. Київської Духовної Академії Вас[илия] Екземплярського (вид. 1912, Київ), в якому він з'ясовує студентам академії, що основне завдання кожної християнської Церкви є прагнення до втілення принципів християнства й що поміж життям людським і ідеологією християнства послідовно утворювалась ціла прірва; з огляду на це проф. Екземплярський і кличе всіх до ясного розуміння істинного змісту і глибокого значення питання про християнізацію.

Всі, очевидно, так і мусять розуміти це питання, але не всі ставлять своїм завданням відноситися до нього в житті й діяльності своїй так, як віднісся проф. Екземплярський.

Він пожертував своєю кар'єрою, не побоявшись у своїй

професорській діяльності перед своєю аудиторією доказувати, що життя нашої Церкви має мало спільного з істинним християнством, що християнське навчання говорить одне, а школа церковно-академічна й церковне життя говорять інше.

Щодо нашого сучасного церковного життя, то я мушу констатувати як своє спостереження, що таке головне питання як християнізація народнього життя, з причин в більшості незалежних від нас, майже відійшло на задній плян. Мені не раз навіть в Семиріччі приходилось чути, як відгук церковного життя на Україні, що церковна діяльність, особливо по глухих кутах, й досі має в собі деякі ознаки мітингового характеру.

Далі, в нашій Церкві не всі однаково надають великої ваги інтуїції. Щоб виразніше висловити цю думку, скажу словами відомого мислителя Анрі Бергсона ("Творческа еволюція"), який говорить, що в людності інтуїція майже цілком пожертвована на користь інтелекту, що коли ця інтуїція осталась, то лише як неясна й уривочна, що вона схожа на лямпу, яка майже гасне, але запалюється іноді на декілька моментів.

Правда, каже той Бергсон, хоч цей світ хиткий, слабкий, все ж він освітлює ту нічну темряву, в якій залишає нас інтелект.

Християнізації життя я не уявляю собі без цієї інтуїції і ставлю своїм завданням вести Церкву до практичного розуміння й прийняття містицизму. Це, на мій погляд, єдиний напрямком, який повинен бути визнаним вірним напрямком церковного життя. Коли ви бачите перед собою, як в сучасний момент, неймовірно борються інтелекту з інтуїцією, і коли Євангеліє Христа уявляє з себе джерело, із якого черпає свої сили ця інтуїція, то невже віруюча людина повинна ще виміряти, на якому боці мусить стояти ідеологія нашої Церкви. Отже, ніякого сумніву нема, що можна піти помилковими кроками, коли не звернути відповідної уваги на цей основний принцип християнської ідеології.

Я пригадую таких передових борців за ці ідеї, як Достоевський, Вол. Соловйов, головних представників епохи нової релігійної свідомості: Мережковського, Бердяєва, Булгакова, В. Розанова, за ініціативою яких було засновано в Ленінграді релігійно-філософське товариство. Всі вони боролися за втілення християнства в життя. Соловйов проводив таку думку, що явища містичні, як найбільш центральні й глибокі, мають вагу першорядну й основну, за ними йдуть психічні і на останок самі поверхові, несамостійні, явища фізичні ("Філософское начало знания", т. 1, стор. 289).

Коли ж ми поставимо своїм завданням християнізацію громадського життя, тоді сама собою визначиться в нашому церковному житті і соціальна проблема, яка заставить нас розвернути перед нашою віруючою людністю Євангельську правду, ту правду, яка буде викликати правду людську й зробиться творчою силою життя.

Отже, коли ми не будемо боятися життя, яке, на жаль, йде попереду нас, то ми повинні будемо поставити поряд і з питанням про християнізацію церковного життя, якого я не уявляю собі без прагнення до виявлення інтуїції, і питання про соціальний бік нашого церковного життя. Тоді це останнє питання приведе нас до питання про царство правди на землі, якого ми шукаємо, як брати, як сини одного Отця небесного — на землі, де кожен повинен жити для інших, а не для себе, де не мусить бути місця для егоїзму, визискування, різної експлуатації, нерівності.

Істинний релігійний світогляд не може бути байдужим до вселюдської неправди, і Церква наша, як передовий вірний виразник правди людської, мусить спочутливо реагувати на соціальні рухи в житті людському.

Тому, нарешті, скажу: наша церковна ідеологія мусить виразно поставити питання про християнізацію нашого церковного життя з вимогою повернення до часів апостольських, з великою інтуїцією духа їхнього, і вимогою підняття лозунгу про утворення християнського суспільства, яке б виконувало соціальну правду в людських взаємовідношеннях. Це останнє може бути досягненим, але з тою лише умовою, коли моральний ідеал християнства буде внесено у всі галузі мислі і життя людського, коли утвориться відповідна атмосфера для прийняття інтуїтивно-християнського прогресу людського. Такий характер цього питання ставить, в свою чергу, перед нами ряд вимог вищої моральної ідеї християнства:

1. Во ім'я Христового закликати любити ближнього свого, як самого себе, виявляти в житті своєму завжди прагнення перейматися палкою і діяльною любов'ю до найменшого брата, як кличе Євангеліє Христа, до тієї знесиленої, забитої горем, нуждою, сірєнької людини, яка перебуває в хмурих, темних притулках убожества й "порока" (хиби).

2. Нести світ Христового навчання не тільки до свого народу, де на протязі майже тисячоліття існує християнство, а й до інших країн світу, а найголовніше, прагнути, щоб всі країни світу — чи християнські, чи нехристиянські — напоїти, як каже проф. Рождественський, запліднюючим джерелом безконечної любови до всіх людей: українців, росіян, німців, чехів, киргизів і т. д., до всіх без винятку, і обхопити всі відділи в коло тісного і діяльного співчуття.

3. Зменшити, ослабити і зовсім знищити перегородки, які відокремлюють одну людину від другої, один нарід від другого (Апологетика християнства проф. Рождественського, II т., стор. 398, вид. 1893).

4. Знищити війну, вирвавши всі люті елементи її.

5. Викликати свідомість моральної рівності та істинного братерства між людьми і дати цій свідомості панувати над всіма ви-

падковими ріжницями громадського становища. Християнство навчас братерства всіх людей і всі народи, воно говорить про дійсну ідентичність не тільки фізичної, а й моральної людської природи, про одного Отця Небесного для всіх людей і про одного визволителя всього роду людського. Сам визволитель, Христос Спаситель у своїй останній молитві на землі молився за об'єднання всіх, кажучи: "Хай всі єдине будуть".

6. Виховувати любов до істини, ради самої істини, дух ширости й терпеливості до тих, з ким ми навіть не згоджуємось.

7. Ставити головним правилом християнського життя "працю і молитву", згідно началу — "хай не їсть той, хто не працює". Християнські єпископи не соромилися бути землекопами. Єпископ Венедикт щоденно працював 6 годин киркою і лопатою, ремесло вугляра не перешкоджало обранню побожного Олександра на єпископський сан. Сам Господь Ісус Христос появився на землі в бідних обставинах, в яскині, обрав найбільш просте звання ремісника і цим зняв пляму з усякої земної праці.

8. Нарешті, виховувати в собі любов навіть до своїх супротивників, користуючись ідеєю всепрощення та милосердя.

Такі ознаки морального та християнського ідеалу, якими повинен бути озброєний кожен свідомий християнин, послідовник нашої Української Церкви.

V. АВТОКЕФАЛІЯ

П'ятою основною підвалиною нашої ідеології мусить бути визначальною церковна автокефалія. Проф. Огієнко у своїй праці "Українська культура", вид. 1918 р., пише, що "Церква наша українська з давніх-давен була вільною і незалежною... й жила тоді Церква наша вільною і вільно творила своє життя".

Київська митрополія була першою, де постав світ віри Христової, 1414 року Українська Церква обрала собі окремого митрополита і з того часу пішло її вільне життя. Титул наших митрополитів був завше: "Митрополит Київський і всієї Руси". Тільки 1685 р., коли Гедеон Четвертинський був висвячений в Москві патріархом Іоакимом на митрополита Київського, йому дали новий титул: "Митрополит Київський, Галицький і Маля Росії".

За старих часів східні патріархи відстоювали нашу незалежність, напр., Єрусалимський патріарх Досифей протестував проти дій Москви щодо Української Церкви. Навіть така лагідна людина, яким був св. Дмитрій Ростовський (прізвище його Туптало), і той, як пише проф. Шляпкін, був "поборником самостоятельности малороссийской церкви" (Св. Дмитрій Ростовський, стор. 10-12).

Це все торкається старих часів, нові ж часи дали нам ще більше доказів необхідності автокефалії нашої Церкви.

Відповідний матеріал для угрунтування цього питання можна знайти в діях наших Соборів Київського й Всеукраїнського, в різних доповідях наших співробітників, в "Історії нашої культури" проф. Огієнка, в українській історії академіка Грушевського, академіка Голубінського, проф. Ключевського, в моїй невеличкій брошурі "Наша Церква і її ієрархія".

Оскільки важливе значення для нас має автокефальність нашої Церкви, кращим доказом тому може служити сучасне становище нашої Церкви, якого ми ніколи не досягли б, коли б не мали своєї незалежної Церкви.

Нас звать автокефалістами-українцями, і дійсно, ця назва по всякчас має за нами залишитися, бо ми перші, далеко раніше 1917 року, зрозуміли, яке величезне значення для нас має цей принцип, і перші відокремились, оголосивши автокефалію своєї Церкви. Тільки тепер наші супротивники починають потроху розбиратися у цьому питанні. Ми ні від кого не крисмось, кажучи ширю й одверто, що в теперішній час для нас автокефалія —єсть наше повітря і наша вода, без яких ми жити не можемо.

Оголосивши автокефалію, ми не пішли до верхів, а зав'язали тісний зв'язок з народом і, користуючись принципом соборноправности, стали викликати народню творчість і перевиховувати свідомість церковних мас. Оскільки це був з нашого боку важливий і вірний крок, кращим доказом може служити остання стаття проф. Тітлімова (див. *Вістник Синода Православної Російської Церкви*, чч. 12, 13, 1926 р.), в якій він признається в помилках своєї обновленої Церкви, кажучи, що церковний рух вийшов там зверху і до цього часу не прийшов до церковних низів.

Ми не говоримо, що зробили вже все, багато перешкод в цьому відношенні у нас було й буде, але й те, що зроблено нами, є вже величезний крок вперед. Цей крок зроблений нами, головним чином, дякуючи проведенню нами в життя Церкви зазначеного принципу — автокефальности нашої Церкви.

VI. ЄДНАННЯ ЦЕРКОВ

Шостим принципом нашої ідеології я хотів би назвати принцип єднання всіх церков, по силі нашого постійного про це прохання.

У вселенському масштабі будуть об'єднуватися Церкви на Вселенських Соборах, а нам хоч би об'єднатися тут у себе, на Україні. Для цього, перш за все, потрібна ширість й віра в правду Божу, необхідна любов до Церкви Божої і відданість її великому завданню творити на землі правду Божу; необхідне знання церковного життя у всіх його проявах й боротьба з неправдою люд-

ською, необхідне, нарешті, і проведення в життя ідеї всепрощаючої любови, особливо, коли це торкається братів наших, з якими нам зараз приходится жити і на одній і тій же ниві Христовій одну і ту ж справу творити.

Одного мудреця, як каже Л. Толстой, запитали, який час в житті найважливіший, яка людина найважливіша і яка справа найважливіша. І мудрець так відповів: "1) час найважливіший — один, теперішній, бо в ньому одному людина владна над собою, 2) людина найважливіша та, з якою в дану хвилину ти маєш справу, бо ніхто не може знати, чи буде ця людина мати справу з якоюнебудь іншою людиною, і 3) справа найважливіша та, щоб почуття любови зв'язувало вас з цією людиною, бо тільки для цього послана людина в світ". Поділяючи такий погляд, я дуже хотів би конкретно допомогти, в першу чергу, всім християнам православним на Україні об'єднатися в одну християнську сім'ю.

Треба найбільшу увагу звернути на те, що є спільного і може всіх нас поєднати, а не на те, що може ще більше роз'єднати. Ми не бачимо недостач нашого церковного життя: релігійної неосвіченості нас, нехтування правдивої організації християнсько-громадського життя, але бачимо, що невірство і маловірство поширюються через невдоволеність оточуючою дійсністю й шуканням істини, не бачимо, що роз'єднання віруючої людности на різні течії й розгалуження веде нашу святу справу до занепаду й нечуваного приниження авторитету тих, хто стоїть на чолі справи.

І найбільш характерним є те, що яким би прикладом й аргументами ми не були озброєні, все це часто не долітає до ушей наших супротивників. В таборі останніх роздався недавно один тверезий голос людини, яка вважала, очевидно, за свій святий обов'язок сказати слово правди у справі про з'єднання Церков, голос проф. Фетісова (див. *Український Православний Благовісник*, чч. 15 і 16, 1926 р.) і подивіться, який крик у цьому таборі підняли проти його голосу (чч. 23, 24, 1926).

Цей останній приклад, на жаль, мусить пересвідчити нас, що треба бути озброєним духом терпеливості і покищо прагнути йти лише своїм шляхом, керуючись принципом, який рекомендує Данте, кажучи: "Йди своїм шляхом і не звертай уваги на те, що про тебе говорять".

За нас говорить історична правда, правда Христова, за нас говорить перспектива вищого єднання людности во ім'я заповіту Христа: "Голос Мій почують, й буде одно стадо й один пастир" (Іоан, X, 16).

11. II. 1927 р., м. Вінниця

ВІД ВЕЛИКОДНЯ ДО ВЕЛИКОДНЯ

З хроніки відродження Української Автокефальної
Православної Церкви на Україні

Ол. Воронин

1989

"В ніч на 30 квітня, на Великдень, у Києві, громадою Української Автокефальної Православної Церкви була відправлена святого Літургія. Цим було покладено початок відродження церковного життя УАПЦ в Україні.

Громада віруючих підготувала заяву до місцевої влади з проханням про реєстрацію і виділення молитовного будинку". (*Українське Слово*, 25 червня 1989 року).

1990

"Віруючі УАПЦ міста Києва в цьому році провели Великодні богослуження у двох храмах: у церкві св. Покрови на Подолі і в церкві св. архистратига Михаїла на території Музею архітектури і народного побуту в Пирогові. У цей день біля церкви св. Покрови ще задовго до Великодньої відправи зібралась велика маса народу. Розмовляли про національно-церковний рух, який шириться по Україні, про Великодні відправи, які вдалося в цьому році, через усі перепони і труднощі, служити в двох храмах. Під час Великоднього богослуження серед віруючих була переважно молодь. Служив о. Юрій. У своїй проповіді він звернув увагу, що цей храм ще не наш, але дух України воскрес, і ніхто не зможе зупинити його і воскресіння Української Автокефальної Православної Церкви.

А в церкві св. архистратига Михаїла у Пирогові тисячі й тисячі віруючих прийшли на Великоднє богослуження і з навколишніх сіл, і з окраїн Києва, які поближче до тієї церкви. Тільки малий відсоток людей могла умістити ця невелика дерев'яна козацька церква. Службу відправляли о. Methodій і о. Олександр Істомін з Херсону". (З телефонної розповіді відповідального секретаря Всеукраїнського Православного Церковного Братства Володимира Кательницького з Києва).

Два Великодні у Києві — 1989 і 1990, але з поданого вище опису тяжко уявити, що між ними лежить лише один рік часу. З малого вогника, який загорівся на початку 1989 року, протягом року спалахнуло і поширилось по всій Україні полум'я великого нового відродження Української Автокефальної Православної Церкви.

Тим першим вогником було *Звернення Ініціативного Комітету відновлення Української Православної Церкви в Україні* з 15 люто-

го. Підписаний отцем Богданом Михайличком, Тарасом Антонюком, Анатолієм Битченком, Миколою Будником і Ларисою Лохвицькою, цей документ, скерований до Президій Верховної Ради СРСР і УРСР та до міжнародної християнської громадськості, стверджував, що "Російська Православна Церква не визнає самого факту існування Української Православної Церкви і неспроможна вдовольнити релігійних потреб віруючих українців". З огляду на це, — говорилося у зверненні, — "ми, українські православні віруючі, вирішили створити Ініціативний Комітет відновлення УАПЦ в Україні. Ми ставитимемо питання про відновлення Української Автокефальної Православної Церкви перед законодавчими органами УРСР та СРСР, добиватимемось реєстрації релігійних громад УАПЦ, при потребі збиратимемо підписи за відновлення УАПЦ серед українського громадянства. Однак, сподіваємось, що до таких масових заходів справа не дійде, і наша Церква відродиться безборонно на підставі конституційної гарантії свободи сумління, що стане дійсним доказом демократичної перетворення нашого суспільства".

Православні українці у Києві були першими, що організували громаду УАПЦ, і, керуючись державними законами в питаннях релігії, звернулись на початку червня 1989 року до Подільського райвиконкому з проханням про реєстрацію згідно з радянським законодавством та передачу в їхнє розпорядження церкви св. Миколая Набережного. В цьому проханні їм відмовили, бо, мовляв, згадана церква передається хорові "Почайна". Тоді українська православна громада просила лише зареєструвати її без приміщення, з тим, що для богослужбових відправ будуть використовуватися приватні оселі. На це представники влади дали ухильну відповідь, що "з цим питанням слід звертатися тільки до Верховної Ради СРСР". Коли ж делегація вказала на закон, за яким релігійні громади повинні реєструватися районними радами, то втрутився представник міськвиконкому, присутній на зустрічі, і заявив, що такої Церкви, як УАПЦ, ніколи не було і немає, а тому неіснуючої Церкви зареєструвати не можна. Але ствердити свою відмову на письмі представники влади відмовились — хто ж хоче документувати свої правопорушення?

Трохи видозмінену шовіністичну тезу "Не було, немає і бути не може" знову повторив і московський церковний проконсул в Україні, митрополит Київський і Галицький Філарет. Виступаючи на пресконференції у Львові на початку травня 1989 року, він заявив:

Як відомо, у роки громадянської війни була створена українська автокефальна церква, однак цей акт був незаконним. Тому в народі її називали самосвятською. Потім вона була розпушена, а в роки війни, під час тимчасової німецько-фашистської окупації України, відновлена, і нині

окремі парафії її існують закордоном. Інші православні церкви їх не визнали... Навіщо нам така церква, яка відгороджує нас від людей? Взагалі народ не порушує цього питання. Його порушують люди не церковні, політики, які хотіли б використати дане питання з метою відірвати українських віруючих від руської православної церкви...

Але навіть такий запеклий російський шовініст, як патріарший екзарх Філарет, не міг не зауважити хвилі всенародного національного відродження на Україні, яка — як це мабуть навіть йому зрозуміло — неминуче захопить і сферу релігії. Тому, виступаючи у принципі проти української мови в богослуженні, і захищаючи церковнослов'янську (одне з його пояснень — це те, що він дістає "від православних" багато листів, "суть яких зводиться до того, що оскільки своєю рідною мовою вони користуються в буденному житті, на праці, в родині, то у спілкуванні з Богом воліють церковнослов'янську мову"), митрополит Філарет з часом мусів піти на поступки. Він заявив, що парафіям, які хочуть відправляти богослуження українською мовою, буде дозволено це робити; видано Новий Заповіт і Требник українською мовою, дозволено — де цього хочуть парафіяни — проповідувати українською мовою.

Але руху за незалежну Українську Православну Церкву не зупинили ні бюрократичні бар'єри, ні перешкоди з боку російських церковних шовіністів, ні їхні нібито поступки. Черговим етапом в його розвитку були події, що мали місце у Львові 19 серпня 1989 року — в день Преображення. Того дня у церкві святих апостолів Петра і Павла було відправлено три Святі Літургії українською мовою в присутності біля двохтисячної маси віруючих. Служили настоятель парафії отець Володимир Ярема, отець Іван Пашуля та отець Богдан Михайлечко. Після відправ парафіяни, зібравшись у церковній залі, написали заяву про вихід з Російської Православної Церкви і проголосили свою громаду приналежною до Української Автокефальної Православної Церкви на Україні. Вони звернулись до Вселенського патріарха Димитрія I з проханням взяти їх під свою опіку, а до Української Автокефальної Православної Церкви закордоном — з проханням про підтримку.

Через два дні після того отець Володимир Ярема зустрівся з заступником уповноваженого у справах релігії Савчуком, щоб повідомити його про рішення парафії та викласти питання, пов'язані з відродженням Української Автокефальної Православної Церкви. Цим разом реакція влади була значно поступливіша. Отцеві Яремі запропоновано опрацювати статут УАПЦ і подати на розгляд уповноваженому в справах релігії. На запитання, чи не погодились би православні українці на автономію, отець Володимир рішуче заявив, що вони погодяться тільки на повну автокефалію.

Намагання влади і Російської Православної Церкви залякати

священиків і парафіян церкви святих апостолів Петра і Павла не мали успіху. Церква святих апостолів Петра і Павла у Львові стала першим діючим осередком УАПЦ на Україні. За її прикладом пішли інші парафії у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях. До кінця листопада їх було вже понад 60. Почали засновуватись громади і у великих містах Східньої України.

Подією надзвичайного значення у відродженні Української Автокефальної Православної Церкви було приєднання до неї єпископа Житомирського і Овруцького Іоана (Боднарчука), який 22 жовтня 1989 року відслужив першу архиєрейську літургію у церкві святих апостолів Петра і Павла, Владика Іоан заявив, що нарешті настав час "усвідомити те, що вже пора самому стати господарем у своєму домі..., у Церкві Українській Незалежній Самостійній".

У Львові було створено Церковну Раду — керівний орган відродженої Церкви. Прийнято Статут УАПЦ, за зразком того, що його схвалила у 1926 році радянська влада. На прохання Собору УАПЦ, Владика Іоан став першоєрархом Української Автокефальної Православної Церкви з титулом Архієпископа Галицького і Волинського.

Черговим важливим етапом був з'їзд у Києві 9 грудня 1989 року представників українських православних парафій та гуртків активістів за легалізацію Української Автокефальної Православної Церкви. Участь у з'їзді взяли делегати з Волині, Львівщини, Івано-Франківщини, Буковини, Житомирщини, Полтавщини, Дніпропетровщини, Запоріжжя та інших районів України, разом понад 300 осіб. Найбільше делегатів було з Київщини. Головним наслідком з'їзду було одностигдне рішення заснувати Всеукраїнське Православне Церковне Братство, що мало стати дієвим центром розбудови і оборони Церкви та духовної культури українського народу. На з'їзді було вибрано представників Братства для всіх більших міст України, і вони негайно почали на місцях працю для заснування українських автокефальних громад.

У день Різдва Христового, 7 січня 1990 року, православні українці Києва вперше з 1934 року, коли богоборна влада закрила Софійський Собор, почули біля мурів цієї древньої української святині молитви прославлення Народженого Спасителя. Понад 7000 киян відгукнулися на заклик Вселенського Православного Церковного Братства і зібрались на Софійську площу на святкове богослуження. Храм залишався зачиненим, але священики УАПЦ о. Методій з Києва та о. Юрій зі Львова відслужили молебень біля нього. Було прочитане Різдвяне послання архієпископа Іоана. "Сьогодні для нас, українців, тим більше радісне свято, бо і наша національна Українська Автокефальна Церква вже відродилася, вже почала жити", — говориться у посланні. Владика Іоан закликав український народ до об'єднання у своїй рідній Церкві.

Чотири священики УАПЦ знову відслужили Службу Божу на

майдані біля святої Софії 21 січня, коли відбувся історичний живий ланцюг Київ— Львів. У своїх зверненнях до народу вони благословляли український народ на єднання. У той самий час активну участь в ланцюгу єднання взяли вірні УАПЦ у Львові. Львівський філіял Братства створив свій власний живий ланцюг, що йшов з центру міста аж за його межі. У всіх церквах УАПЦ у Львові того дня відправлялись святкові молебні на честь свята Соборности та Незалежности України.

22 січня у місті Галичі відбувся собор православного духовенства та представників православних громад і мирян Івано-Франківської області. Делегати Собору — 168 священників області і представники 204-ох українських православних громад ухвалили вийти з-під юрисдикції Московської патріархії і визнати своїм першоєрархом Архиепископа УАПЦ Іоана. Це був найбільший до того часу масовий вихід парафій з Російської Православної Церкви.

Швидкий зріст Української Автокефальної Православної Церкви серйозно стурбував Московську патріархію та Український екзархат на чолі з митрополитом Філаретом, і вони почали бити на сполох. В кінці січня 1990 року архиєрейський Собор Російської Православної Церкви у Москві прийняв рішення перейменувати Український екзархат на "Українську Православну Церкву", очолену Синодом з 5 членів. Митрополит Філарет, виступаючи 8 лютого на пресконференції у Києві після першого засідання Синоду, змалював у яскравих кольорах майбутнє, перед яким, нібито, стоїть Українська Православна Церква: "Ми будемо мати можливість вирішувати питання православного життя на Україні самостійно... віруючий православний народ буде мати можливість додержувати всіх своїх традицій, які склались на Україні протягом багатьох століть... Синод має право займатися діяльністю по видавництву газет, журналів, іншої духовної літератури... Якщо буде розширюватись кількість парафій, які будуть бажати відправляти Службу Божу українською мовою, то ми будемо підтримувати це... Українська Православна Церква має і надалі буде мати свій фінансовий бюджет, і внески тепер будуть надходити до Екзархату".

Зрозуміло, що рішення створити на Україні офіційну Українську Православну Церкву було облудне. Його наміром було зупинити розвиток руху за автокефалію і підступно запропонувати віруючим українцям альтернативу церковної автономії. Але цей розпачливий крок Москви та її наставників на Україні не звели з шляху борців за відродження УАПЦ. "Знову пускають пил в очі: ось де в нас Українська Православна Церква! — говориться в заяві семи активістів УАПЦ на чолі з Євгеном Сверстюком. — Все для того, щоб створити перед світовою громадою таку собі буферну смислову зону, в якій можна представити православних українців геть задоволеними і вповні незалежними".

Ніби у відповідь на облудний жест Російської Православної Церкви, Українська Автокефальна Православна Церква почала ширитись ще швидшими темпами, і її існування ставало дедалі більш видимим. Священники УАПЦ взяли активну участь у відзначенні Шевченківських днів 1990 року. Київський філіял Всеукраїнського Православного Церковного Братства організував 9 лютого процесію на могилу Шевченка, на чолі якої несли великий хрест, хоругви та ікони. Отець Юрій Бойко виголосив на могилі великого українського поета зворушливу промову, люди співали церковні і патріотичні пісні. Наступного дня українські православні священники відслужили панахиду перед пам'ятником Шевченкові у Києві в присутності тисяч киян. Того ж дня відбулась ще одна знаменна подія — перша Служба Божа УАПЦ в церкві. Православним українцям пощастило дістати дозвіл від дирекції Музею архітектури і народного побуту у Пирогові під Києвом відправити Літургію у церкві святого архистратига Михаїла, що є одним з експонатів Музею.

Надзвичайно важливими в історії відродженої УАПЦ були дні 31 березня і 8 квітня 1990 року, коли висвячено ще двох єпископів: Преосвященного Василя (Боднарчука) з титулом єпископа Тернопільського і Бучацького та Преосвященного Андрія (Абрамчука) — єпископа Івано-Франківського і Коломийського. Українська Автокефальна Православна Церква здобула цим ієрархічне завершення, необхідне для автокефального існування. "Хіротонія двох єпископів УАПЦ стала знаменною подією серед віруючих України, — розповів телефоном відповідальний секретар Всеукраїнського Православного Церковного Братства Володимир Кательницький. — Прояв радості та святкового піднесення виявився у звуках дзвонів, які 8 квітня рівно о 10-й годині почали дзвонити по всіх храмах УАПЦ сіл та міст Івано-Франківщини та Тернопільщини. Радісні люди повсюди виходили з будинків і приміщень на вулиці та подвір'я... Передзвін радості, щастя і надії тривав протягом 10 хвилин. Воістину зворушлива, урочиста і епохальна подія в Україні".

Шлях до повного відродження Української Автокефальної Православної Церкви ще довгий і нелегкий. Радянська влада далі уперто відмовляється реєструвати її громади: дотепер не зареєстровано жодної парафії УАПЦ. Надходять повідомлення про перешкоди, погрози та дошкуляння активістам і віруючим УАПЦ з боку представників місцевої влади. Російська Православна Церква продовжує свою політику реагування на ширення УАПЦеркви заборонами у священнослужінні, позбавленнями сану, відлученнями від Церкви. Тяжко відбивається на розвитку УАПЦ міжконфесійний конфлікт в Західній Україні. Але існування відродженої Церкви вже не можна збувати згідливими заявами "Не було, немає і не буде!", "Церква політиканів", "Церква, яку не приймає народ". УАПЦ починає знаходити місце на сторінках офіційної преси. Журнал "Вітчиз-

на” надрукував у кінці року велику статтю про історію УАПЦ, відродженої 1921 року і знищеної Сталіном у 1930-их роках — статтю, в якій не бракує помилок і часом невірної інтерпретації, але в якій Українську Автокефальну Православну Церкву вперше трактується в офіційному виданні в загальнопозитивному тоні. У газетах почали з’являтися обережні пропозиції про те, що УАПЦеркві треба дати право на вільне існування.

Порівняння двох Великоднів православних українців у Києві — непомітного святкування у приватному помешканні 1989 року і масового відзначення Свята Воскресіння Христового у двох храмах і біля Святої Софії у столиці України 1990 року дає всі підстави до оптимізму щодо дальшого майбутнього відродженої Української Автокефальної Православної Церкви. А спільне Великодне звернення єпископів трьох Церков, що діють в Івано-Франківщині — єпископа-ординарія Української Греко-Католицької Церкви Софрона, архієпископа (офіційної) Української Православної Церкви Феодосія і єпископа Української Автокефальної Православної Церкви Андрія, в якому вони з нагоди Свята Воскресіння Христового закликають усіх віруючих до єдності і братерської любови — зроджує надію, що й нікому непотрібний згубний міжконфесійний конфлікт на Західній Україні можливо з часом відійде в забуття.

НАРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО «МЕМОРІАЛУ»

Установча конференція Українського добровільного історико-просвітнього товариства "Меморіал" (4 березня ц. р.) і проведений наступного дня під егідою "Меморіалу" мітинг припали на час істотного зрушення в українському суспільстві: громадянський, зокрема національно-демократичний, волевияв вийшов за межі самодіяльних клубів і місцевих товариств, заявив про себе в ініціативах всеукраїнського масштабу і в організаційній реалізації цих ініціатив. Маємо на увазі створення Товариства української мови імені Тараса Шевченка (11-12 лютого ц. р.), установча конференція якого пройшла на високій емоційній хвилі національного пробудження; обговорення проекту програми Народного Руху України за перебудову, що його шалене цькування з боку партапарату дало тільки зворотні наслідки: виникнення ініціативних груп НРУ по різних містах і трудових колективах.

Могутнім поштовхом, що розворушив навіть малорухомі досі пласти суспільства, стала передвиборча боротьба, масовий протест проти намірів влади зберегти в дещо оновлених формах виборчого закону старий антидемократичний зміст. Лютий-березень цього року стали політичною школою для мільйонів, і вони, ще нещодавно німі і наче слухняні, гідно склали іспит 26 березня на виборчих дільницях.

У процесі передвиборних мітингів, гарячих дискусій вийшли на поверхню, гласно заявивши про себе, дві основні тенденції: політичного протистояння партійної олігархії і демократичної людності, а також протистояння свідомих чи стихійних великодержавників національно-демократичним домаганням українців. Виразно виявилися ці тенденції і в організаційний період створення "Меморіалу" — в праці ініціативної групи та під час роботи Установчої конференції Товариства.

Одні члени ініціативної групи сприймали майбутній Український "Меморіал" лише як регіональну групу, в усьому підпорядковану й узгоджену з московським центром, інших ноги самі звично вели у високі кабінети за керівними вказівками. (Добре, що цими людьми ініціативна група не вичерпувалася).

Ставлення партійно-державного апарату до "Меморіалу" з самого початку визначилося як різко негативне. У республіканській

Передруковуємо документ видання *Український Вісник*, ч. 12. Зберігаємо правопис оригіналу. — Ред.

пресі ні словом не згадали створення всесоюзного "Меморіалу", вслякою замовчувалась і праця ініціативної групи Українського "Меморіалу". Коли ні паралізувати, ні замовчати цю працю не вдалося, партійні чиновники перейшли до прямого нагляду за ним (постійна присутність на засіданнях апаратників з МК і ЦК КПУ), втручання. З'явилася і негативна стаття в "Правде України".

Як тільки було оголошено дату Установчої конференції — 4 березня ц. р., в областях міськкоми і обкоми партії почали спішно "створювати" (читай "призначати") осередки, щоб послати на конференцію делегатів функціонерів. Так само, до речі, влада чинила і перед Установчими зборами Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Люди охрестили ці делегації "обкомівськими". З кого вони склалися, можемо пересвідчитися на прикладі львівської *офіційної*, в якій було 13 осіб. Туди входили: працівники обкому партії, секретар Ленінського РК партії, а головне — добре відомо уже не тільки у Львові одіозна особа на прізвище Панцюк. Делегат конференції Вячеслав Чорновіл надіслав до мандатної комісії записку: "Яким чином серед делегатів Установчої конференції товариства, яке має займатися питаннями репресій, опинився заступник голови Львівського міськвиконкому Панцюк, організатор репресій проти учасників львівських народних мітингів і навіть проти дозволених законом передвиборних мітингів і пікетувань? Просимо перевірити, як він потрапив у список делегатів од Львова". Відповіді мандатна комісія не дала.

Голова черкаської "обкомівської" делегації М. Береза, прибувши після самодіяльних меморіальців з їхньої області, украй обурився, що "самозванцям" (!) видали мандати, вимагав визнати їх недійсними. І це при тому, що черкаський самодіяльний "Меморіал" давно працює, посилав чотирьох делегатів на установчу конференцію Всесоюзного "Меморіалу". (А делегати цього осередку, в свою чергу, були ошелешені, побачивши серед "офіційних" тих, хто, м'яко кажучи, "не сприяє" паросткам патріотичним, демократичним у Черкасах).

Небезпека проникнення у Товариство панцюків, берез та їм подібних, покликаних розкласти його з середини, аби лишилася тільки оболонка, а в ній знову вершили свою волю секретарі усіяких "...комів", — реальна. Делегати усвідомлювали це.

Первинні осередки мають формуватися органічно, а не бути насадженими згори, де відсиджуються на "зряплаті" чиновники, — наголошував член сумської делегації Майборода.

Черкашанин М. Озімов застерігав проти захоплення влади "Меморіалу" партапаратниками: треба навчитися розрізняти делегації справжні і підставні.

Доцент Вінницького педінституту В. Мулява: Товариство ще не утворилося, а його вже хочуть зробити кишеньковим, на нього вже

тиснуть. Тому в Статуті "Меморіалу" має бути чітко сказано про захист Товариством своїх членів у разі переслідування, використовуючи для цього всі засоби масової інформації аж до міжнародних, поіменно називаючи тих, хто чинить тиск. Щоб запобігти загрозі підпорядкування Товариства партійному диктові, Мулява запропонував ще один пункт до Статуту: уточнити взаємини "Меморіалу" з КПРС, яка може виконувати свою "керівну роль" лише демократичним шляхом, через діяльність в осередках членів партії. (Ця пропозиція вінничанина так і не була прийнята).

Що самодіяльний рух викликає страх у функціонерів і тому вони... ринули цілою хвилею в "Меморіал", говорив один із зачинателів меморіального руху в Союзі москвич Вячеслав Ігрунов: у багатьох містах Союзу призначені апаратники витісняють молодих активістів руху. Але альтернативи самодіяльному "Меморіалові" немає.

На відміну від наших проблем і тривоги гостей з Латвії, відповідальний секретар республіканської Спілки художників і член правління Народного Фронту Сандра Каніте наголосила, що в Прибалтиці народні рухи виникають і працюють без втручання згори, без партійних кураторів.

Хоча про цю проблему говорилося багато, на самій конференції безпосередньо йшла боротьба на іншому зрізі: протистояння патріотично-українського і великодержавно-російського.

Уже перший виступ — після змістовної доповіді О. Дека — голови Харківського "Меморіалу" Раковського засвідчив неприйняття національної специфіки праці, починаючи від фіксації її в назві Товариства.

Проект статуту пропонував назвати республіканський "Меморіал" Всеукраїнським товариством, тобто таким, що об'єднує українців і в інших республіках Союзу, і в усьому світі. Тут домінує національний принцип, бо, як сказав член Ініціативної групи В. Коваль (Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР), у нас є свої специфічні завдання. Основа репресій в Україні не тільки соціальна, а й національна, переважно національна. Ніхто інший, крім нас, не займатиметься тією трагедією, яка дістала назву шумськізм, хвильовізм, бандерівщина... Нам її досліджувати і встановлювати правду. Водночас термін "Всеукраїнський" охоплює й усі інші народи республіки, і про це сказано в Статуті.

Та місцевим "інтернаціоналістам" неприйнятні самі поняття "національне", "національні завдання". Один із дніпропетровських делегатів Ю. Павлунь веломовно застерігав присутніх: "Що залишиться від «Меморіалу», коли з'являться в ньому Всеукраїнський, Всеузбецький і т. д.? Чи *Всеукраїнський* «Меморіал» не виявлятиме милосердя тільки до українців?.." Знайома, давно відпрацьована демагогія... Не бачить потреби називати наше Товариство Всеукраїнським і керівник чернігівської делегації В. Розстальний. Він

твердо тримає курс тільки на Москву. А ось початок виступу одного з харківських делегатів: "Мы получили четкий наказ Совета (Ради Харківського "Меморіалу" — С. К.) голосовать против Всеукраинского «Мемориала». Формально йдеться про назву, фактично — про суть. Інший харків'янин Храповський також виділив національний момент: "Подчеркивать национальную принадлежность — значит ослаблять движение в целом". (Харківська делегація заявила себе найагресивніше в антиукраїнському плані.)

Проект Статуту визначав організаційну та фінансову самостійність Товариства, його співпрацю із Всесоюзним "Меморіалом" на *федеративно-договірній* основі. Це теж викликало спротив "объединителей".

Член Ініціативної групи І. Резніченко заперечив навіть необхідність окремого статуту для українського "Меморіалу": "Зачем отдельный устав, если есть Всесоюзный?" Для харків'ян наш "Меморіал" лише "отделение Всесоюзного", так само розглядала його і юрист Андропова (дніпропетровська делегація).

Хочу ще раз повернутися до виступу нашої гості з Латвії. У ньому є важливе спостереження. Якщо раніше мешканці Латвії поділялися на латвійців і безлику масу російськомовного населення, то на хвилі латвійського відродження і в цій масі пробудилася національна свідомість: люди відчули себе українцями, білорусами, росіянами і т. д., утворилося багато національних товариств.

Людина національно розмита — те саме, що й індивідуальність невизначена — частка натовпу, поживний ґрунт тоталітаризму. І той, хто хоче стримати національне самоусвідомлення, вбачає в законних вимогах корінного народу націоналізм, посягання на свободу інших націй, той несе в собі несвободу і утверджує несвободу суспільну. І нехай харків'яни, чернігівці, дніпропетровці та подібні до них замисляться: ігноруючи національно-історичні прагнення українців, розглядаючи Україну як регіон всеросійського терену, вони тим самим сповідують сталінізм. Бо сталінізм — це і є несвобода внутрішня і суспільна. "Інтернаціоналізм", як вони його трактують, теж відрижка сталінізму.

Офіційні наглядачі чітко визначили "дозволені" хронологічні рамки репресій: 30-ті — початок 50-х років. Їх було дотримано і на стендах "Стіни пам'яті" (документальних свідчень про злочини) і внесено у проект Статуту. Та вже доповідач О. Деко заперечив такі межі: "Меморіал" має турбуватися про реабілітацію всіх невинно репресованих, незалежно від того, коли це сталося. Список жертв тягнеться аж до 80-х. Є репресії й сьогодні.

Під час обговорення Статуту часові обмеження було знято. А до стендів у холі Будинку кіно, де проходила конференція, долучилася жива "стіна пам'яті": у перерві між засіданнями під гаслом

"Жертви сталінізму 60 - 80-х років" стали політв'язні, нещодавно звільнені з таборів та заслання. Дехто з них тримав плакати-інформації про свої судові справи: терміни арештів, предмет звинувачення, прізвища слідчих, суддів, прокурорів. Був і речовий експонат: табірна куртка голови Київської філії УГС Олеся Шевченка із "биркою". Рідні й друзі загиблих українських політв'язнів Василя Стуса, Валерія Марченка та важко хворого Івана Світличного самі виготовили про них листки пам'яті і повісили на стіни холу...

Так, усупереч "керівним указівкам", доскіпливо перевіреним стендам, на конференції прозвучала і тема в'язнів сумління 60-х — 80-х років, і їхній голос. Двічі політв'язень Михайло Горинь (два терміни ув'язнення: 1965-1971, 1981-1987) у своєму виступі говорив про встановлення Дня національної жалоби, про те, що в кожному селі, місті мають бути меморіальні пам'ятники чи хоч дошки з іменами загиблих, замучених тоталітарним режимом. Але наша боротьба — не тільки проти вчорашнього дня, а й проти репресій сьогоднішніх. Ще й тепер тримають у таборах Павла Кампова, Богдана Климчака, Віктора Баранова, Сергія Бабича, у психлікарнях Ільченка й Калюжного. Усе ще заборонено розгромлену в 20-ті роки Українську автокефальну православну церкву і в 40-і — Українську католицьку церкву. Проголошена в суспільстві демократизація ніяк не узгоджується з цими фактами. "Меморіал" має сказати своє слово і про них.

Затвердивши Статут Товариства і обравши його Координаційну Раду, Установча конференція прийняла також резолюцію, яка засвідчила перемогу прогресивних сил "Меморіалу", зафіксувала й принципи підтримку Народного Руху України за Перебудову, його проекту програми. (Текст Резолюції докладається в кінці випуску).

Таким чином, усупереч усіляким перешкодам Українське товариство "Меморіал" створено. Установча конференція виконала своє завдання. Хоча намір зірвати конференцію не було полишено до кінця: під час читання резолюції в залі раптом різко запахло карбідом і якісь молодики в дверях закричали, що це дуже отруйний газ, треба швидко звільнити приміщення. Присутні зустріли провокацію сміхом.

*

За ухвалою всесоюзного "Меморіалу" шороку 5 березня, в день смерті тирана, по країні провадитимуться мітинги під гаслом десталінізації суспільства. Тому республіканська влада не змогла перечити і дала дозвіл на проведення такого мітингу в Києві. Лише гасло було замінене на "Ніхто не забутий, ніщо не забуде".

На пристадіонній площі зібралося в цей день близько восьми

тисяч людності (ніяких повідомлень про мітинг не було). Київська влада ґрунтовно готувалася, аби повернути флюгер мітингу в свій бік. Були гасла на зразок "КПРС — ініціатор і гарант перебудови!", що викликали іронічну реакцію присутніх, була "група ідеологічного забезпечення", яка намагалася перепинити небажані виступи. Але все це успіху не принесло. Мітинг шов на високій ноті антисталінізму. А головне — уперше за роки перебудови мав таке плюралістичне представництво промовців: прокурор м. Києва В. Шевченко і політв'язень з 27-літнім стажем Левко Лук'яненко, що шойно повернувся з заслання; секретар МК партії Мартинюк і священник усе ще не визнаної офіційно Української католицької церкви о. Ярослав Лесів; офіційний історик, який ніяк не вийде з колії "Короткого курсу ВКП(б)", і Юрій Бадзьо, що за історико-філософське дослідження "Право жити" отримав 12 років ув'язнення і теж шойно вийшов з неволі...

Робітник з Кіровоградщини розповів, як перелякалося його начальство, коли він заявив, що їде на "Меморіал"; письменник з Вінниці Микола Рябий засвідчив: журналістам на місцях буквально руки викручують, щоб організували тільки негативні виступи проти Народного Руху України; нападки влади на Рух цілковито нагадують сталінські кампанії проти інтелігенції. Отже, сталінізм ще живий, сталінізм навколо нас. "І на цьому мітингу", — додав шахтар з Олександрії, показавши шматки шойно розірваного партійними наглядачами плаката — агітацію голосувати проти К. Масика (першого секретаря Київського МК КПРС).

Як і на конференції, на мітингу висловлювалися серйозні застереження проти роботи Республіканської комісії під головуванням О. Ляшка для увічнення жертв репресій. Влада хоче відбутися пам'ятником жертвам, — говорив О. Деко, а нам потрібно принципово інше: меморіальний комплекс з музеєм, бібліотекою, власним архівом, культурним і науковим центром, який би досліджував історичні корені сталінізму, його найдрібніші вияви, вплив на всі аспекти людського життя.

Може, вперше за 70 років прозвучала в столиці Радянської України на велелюдному зібранні молитва о. Ярослава Лесіва і була шанобливо вислухана присутніми, частина людей теж молилася. Вимогу визнання обох церков українських присутні зустріли оплесками.

Мітинг зажадав зачитати резолюцію Установчої конференції і проголосував за неї. "За" — тисячі рук, "проти" — 33. Цим промовистим голосуванням було задокументовано ще одну перемогу пробудженого народу над силами реакції.

*Світлана Кириченко,
спец. кор. «Українського Вісника».*

ІЗ ВИСТУПІВ НА МІТИНГУ, ОРГАНІЗОВАНОМУ
УКРАЇНСЬКИМ ТОВАРИСТВОМ "МЕМОРІАЛ"
НА ПОШАНУВАННЯ ЖЕРТВ СТАЛІНІЗМУ

(Київ, майдан перед Республіканським стадіоном, 5 березня 1989 року)

Євген Сверстюк, письменник,
президент Української
Асоціації Незалежної
Творчої Інтелекції (УАНТІ)

Панове товариство! В одведені мені п'ять хвилин, мені б хотілося, щоб тут лунав дзвін, як "на башті вічовій у дні торжеств і бід народних".

Дзвін, який єднає мертвих і живих, в якому гуде спільність нашої долі на землі, де всі дороги сходяться десь у глибині світу невидимого. А потім, після дзвону, в тиші вже краще чути кроки того Косаря, що чинить єдину рівність на землі — рівняє всіх. Як писав наш великий поет:

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить,
Хреста ніхто не поставить,
І не пом'яне.

Напророчив на ціле століття наш поет... Скільки їх, задушених і без хреста, залишилися там — "в снігу на чужині".

Олекса Тихий, Юрій Литвин, Василь Стус, Валерій Марченко (привезено в труні) — це тільки останні, відомі нам імена з тисяч добрих і теж шляхетних, яких завели у вир змагання *шляхетні пориви*, як писав один поет — ті пориви, що "тихих неволять йти в опришки". Які це були світлі обличчя, які чисті ідеалісти...

Косар двадцятого віку став на службу злочинцям та їхнім рабам. Він уже без розбору косив мільйонами:

Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Він мостив дороги скошеними тілами людей, і ці дороги були названі героїчними будовами п'ятирічок. Він перетворив ремесло

смерти у звичну буденність, він уже косив цілі народи — під корінь. "Де зараз ви, кати мого народу?" (В. Симоненко).

Інший поет озивався на те питання, що носилось і носиться в повітрі: "Вони між нами ходять, і ми їм досі руку подаєм" (М. Рильський).

Вони були моїми наставниками і наглядачами добру частку мого життя — слухняні донощики, раби рабів. Вони служили всім властям і часом несли кару за те, що служили не тим... Але служили зі страху — вірою і правдою. Здається, це та служба, яку можна нести і без любови, просто за хліб.

Звичайно, вони не рівня професійним душителям, наприклад, моєму прокуророві Погорєлову. Той був абсолютно вільний від правди і від закону. Пригадую діалог. Запитую: "Скажіть, у вас є діючий закон, за яким карається за наклепи?" "Є", — радісно відповів Погорєлов, який саме підбирався до мене з цим законом. "Ось ви вже скільки місяців шукаєте наклепницьких вигадок у моїх літературних працях, які я надсилав до журналів, та все даремно. Тим часом ви дали мені для ознайомлення вашу газету "Правда України", де повідомлено про мій арешт у зв'язку з приїздом з-за кордону невідомого мені Добоша. Ви мене жодного разу про нього не запитали, отже ви від самого початку знаєте, що я до Добоша не маю жодного відношення. Чому ви не повідомили в газеті, що я заарештований за літературно-критичні статті, яких ви не хотіли друкувати? Чи значить ваша відповідь, що я можу вас притягти до кримінальної відповідальності за неправдиву інформацію про мене?" "Відсидите своє, тоді будете нас притягати до кримінальної відповідальності", — відрізав "юрист" Погорєлий.

Але й він, якби йому було дано людське слово для каяття, міг би сказати: "Думаєте, я такий великий кат? І суддя Дашель, і слідчі ваші — Чорний, Баранов, Нечепоренко, навіть Пархоменко — ми слуги системи... Одне слово не так — нас би прогнали, а вам все одно дали б дванадцять років"...

Кого тут притягати?

У нас пішло зараз слово "миłosердя" — велике слово у християнській побудові моралі. Миłosердя Боже до всіх нас, миłosердя один до одного... Й прощення. Пародійно звучить це слово в наших атеїстичних газетах, де злодій, заспокоєний миłosердям і прощенням щодо себе, гукає "ловіть злодія!" і вимагає безпощадності до іншого — і завжди готовий судити...

Пом'янувши замучених і полеглих, ми все ж таки думаємо, як нам очиститись, ожити морально, щоб врятувати дітей — і своїх, і їхніх. Як відродити божественний зміст слова.

Слова загубили сенс. Розбійника названо вчителем, учителя — терористом, господаря — визискувачем, ледаря — наставлено господарем. Храм перетворено на смітник, а зборище сліпих від

ненависти та підозри один до одного — замінює храм. Як нам повернути лице замученим і оскверненим жертвам? Як повернути серцям здатність любити і прощати?

Екологічна і, зокрема, моральна катастрофа двадцятого віку почалася з того виродження слова, коли правдою названо брехню, а людину перетворено в знаряддя, і ймення її осквернено. Знецінена, обездуховлена людина страшенно ослабла. Вона і живе, і почуває, і працює напівсили...

Нам треба повернути до первісного джерела. До людини, моральна суть якої в її безсмертній душі. Повернутися до вічного Бога наших предків. До молитви, з якої починається день. До свят. До національних і вселюдських святинь.

Тоді зможемо поважати себе. Тоді зможемо вшанувати пам'ять наших сестер і братів.

І не забуваймо, що з ними відійшла у вічність частка нас самих. Частка нашої сили, нашого тіла і крові, наших духовних змагань, наших талантів... І та частка вже з ними у вічності. Ми вже однією ногою у вічності. Але й вони відійшли не зовсім: вони залишили нам честь і гідність, що не розмінюються. Несімо (нечітко)

*

Ярослав Лесів,
священик УКЦ,
член Всеукраїнської
Координаційної Ради УГС

Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа, амінь!
Дорогі брати і сестри! Я — священик Української католицької церкви східного обряду. Катакомбної церкви, яка жертва не тільки в минулому, а жертва й тепер. Наша церква нараховує коло п'яти мільйонів віруючих і надалі зазнає переслідувань і гонінь. Продовжуються штрафи, продовжуються превентивні арешти на 15 діб. Тридцять діб ув'язнення відбув отець Михайло Гаврилів. (нечітко) перешкоди у відправі Богослужень...

Ми знаєм, що згідно із законом повинні реєструвати громаду віруючих, якщо вона налічує двадцять осіб. Ми ж зібрали більше тридцяти тисяч підписів з домаганням легального статусу Української католицької церкви, але нас не реєструють.

Дорогі брати і сестри! Ми — церква, яка понесла жахливі втрати під час сталінського терору. І далі продовжує нести ці

втрапи. Близько трьох тисяч священників, цебто 80 відсотків, було знищено. Із п'яти тисяч монахів майже всі були винищені. А також тисячі віруючих.

Дорогі брати і сестри! Оскільки цей мітинг є траурним, мітингом пам'яті жертв нашого народу, невинно убієнних, мені хотілося б, щоби, як і у всі часи за наших дідів і прадідів, вони були упом'януті у молитві. Я знаю, що серед вас, попри всі ті викрики нетерпимості, є багато віруючих, і я гадаю, з Божого благословення ми помолимося за жертви сталінізму.

Та перед цим хотілось би ще звернути вашу увагу на дезінформацію, якої ще дуже багато. Нашу церкву звинувачують у націоналізмі, політикантизмі і т. п., а все це далеке від істини. Наша церква є народною. Можливо, саме тому в жахливі роки терору вона і вижила, що є народною. Нас звинувачують у співпраці з німцями, тобто наших ієрархів, а це неправда, бо мало хто знає тут (хоча в світі відомо), що, наприклад, митрополит Шептицький особисто врятував життя сотням сімей. (Свист, вугуки окремої групи людей). Як би ви не реагували, я мушу сказати правду перед Господом і кажу правду, що багато розстріляно наших українських католицьких священників за те, що помагали євреям переходити в Румунію. За це, наприклад, розстріляно отця Павла Витвицького в 1942 році. Але про це умовчують.

Сьогодні ми не вимагаємо ніяких привілеїв. Але церква, яка зараз вийшла із підпілля і нараховує десять єпископів, біля 700 священників, понад п'ять мільйонів віруючих, має право на існування. Ніяких привілеїв ми не хочемо, з ніким ми не воюємо, не виступаємо проти уряду. Ми хочемо молитись вільно, як молились наші діди й прадіди. Тож зрозумійте нас.

А тепер я — священник Української католицької церкви від імені наших священників і верховних достойників хочу помолитися за жертви сталінізму. Во Ім'я Отця і Сина і Святого Духа, амінь. (І отець Ярослав, в абсолютній тиші велелюдного зібрання проговорив українською мовою молитви до Отця Небесного та Божої Матері).

Дорогі брати і сестри! Я прошу всім, хто не вирозумів мене, і закликаю вас: оскільки хочемо справедливості, хочемо милосердя, то давайте ж і ми будемо милосердними, будемо справедливими, будемо терпеливими. Всяка добра справа починається з Бога. То з Божою поміччю цю дуже велику справу, з нашою великою свідомістю і вірою у Бога, закінчимо так, як належить закінчити людям будь-яких віросповідань, чи навіть невіруючим.

Слава Ісусу Христу!

— Слава навіки! Слава! Слава! — відповів священникові народ.

*

Іван Гель,
голова Громадського
комітету захисту УКЦ

... Одним із визначальних понять демократично-правової держави є разом із свободою слова свобода совісті і віросповідань. На сьогоднішній день наша держава ще не втілює їх у життя. Українська автокефальна церква знищена Сталіним ще в 30-му році. Сотні й тисячі священників були замучені. Українська греко-католицька церква знищена Сталіним і його клікою в 1946 році. Але структуру свою вона зберегла. Чому Сталін намагався знищити українську інтелігенцію і духовні надбання українського народу? Тому що проводив політику геноциду стосовно нас, і це має бути сьогодні засуджено. А разом із засудженням політики геноциду повинно бути відновлено ті національні церкви, ті надбання українського народу, що належали йому понад 1000 років. Ми пам'ятаємо минулий рік — 1000-ліття хрещення України. Та всі визначальні свята були проведені не на українській землі.

Сьогодні Українська греко-католицька церква й далі в катакомбах. Тут отець Лесів говорив, що нас мільйони, що діє структура цієї церкви. То ми пропонуємо, щоб в резолюцію мітингу було внесено такий пункт: Мітинг товариства "Меморіал" вимагає відновлення Української автокефальної церкви та відновлення легального статусу української греко-католицької церкви. (Оплески. Вигуки "Хай живе Українська церква!")

Ми не знаємо, як у майбутньому розвиватимуться відносини, але знаємо, що дві українські конфесії, якщо вони будуть українськими, то між ними завжди буде згода і ці церкви принесуть нашому народові те, що визначено було Провидінням Божим, і об'єднають воєдино націю і воскресять нашу націю для історичного її призначення.

У мене ще одна пропозиція до резолюції. Багато людей у своїх виступах говорили про злочини. Тут навпроти лозунг про злочини, скоєні в Биківні. Але на галицькій землі чинилися не менш злочинні вбивства. В Добромилі в 1941 році, за два тижні до початку війни, стояв ешелон, який повинні були відправляти на Сибір або Північ. Але там, неподалік в селі Солонуватка були соляні шахти. В штольні соляних шахт скинули живих людей — 3 тисячі 600 душ. З вагонів виводили людей і в штольні шахт кидали, а навздогін їм кидали гранати і засипали землею. Жителі навколишніх сіл бачили, як протягом десяти днів ходила земля. Це злочин НКВС. Коли ж люди розкопали землю і витягли частину загиблих, то на дні залишилося ще багато людей. Виявляється, що і раніше по ночах скидали сюди

замучених; і коли люди виносили звідти мертвих, то у них були зірвані нігті на пальцях, вирвані язики, виколоті очі, відрізані вуха, носи, а в жінок штиком проколоті лона. Люди, подумайте тільки: те, що нам несе життя було проколоте штиком. Ганьба недолюдкам! Ганьба катам!

Сталінізм ще живий. У теперішній організації КГБ діє спеціальна група по замітання слідів злочинів. Тому я пропоную внести в резолюцію мітингу: реорганізувати цю терористичну організацію, якщо вона бере на себе спадкоємність злочинів і прикриває ці злочини! (Оплески, вигуки "Ганьба!") Державі, без сумніву, потрібен інститут безпеки. Але інститут безпеки, а не інститут терору. Тому я пропоную звернутися безпосередньо до уряду, щоби найперше почистив цю організацію від прихованих і неприхованих сталіністів, а потім реконструював її в інститут безпеки.

І третій пункт, який пропоную внести в резолюцію нашого мітингу: щоб ця резолюція була опублікована в республіканських газетах "Радянській Україні", "Правде України" та "Літературній Україні"...

★

Юрій Бадзьо,
літератор

Велелюдний майдан — не найкраще місце для осмислення трагедій такого масштабу, як ті, про які сьогодні мова тут. Перед лицем смерти люди мовчать, бодай на мить замислившись над правдою і кривдою життя. Але сьогодні мусимо говорити. Бо не природна смерть потривожила нашу пам'ять. Погляньте: мільйони вбитих, закатованих, замучених. Жертви репресій... Скажемо точніше: жертви несвободи. Несвобода, яка репресувала все суспільство, навіть суддів і катів.

Страх перед правдою, потьмарення розуму від випарів ідеологічних догм, дегуманізація суспільства, відчуження держави від народу, національний нігілізм — усе це репресії, усе це — від несвободи. Несвобода, яка ще з нами, яка над нами, яка ще в нас. Її здобутки великі: неефективна економіка, знищені пам'ятки культури, отруєне природне середовище, аварія "Адмірала Нахімова", Чорнобильська катастрофа... Усе це репресії, усе це від несвободи.

Репресовано все суспільство. Учора на установчій конференції "Меморіалу" один промовець сказав дуже добре: у горі немає перших, других, третіх. Так, я погоджуюся з ним. Але коли йде

мова не тільки про моральний зміст біди, мусимо порівнювати. Бо мова йде про історію, про її рух, про її творців. Тож мусимо осмислювати причини біди, аби захистити від неї самих себе, повторюю: самих себе, своїх дітей та онуків. Мусимо замислитися над тим, що сталося, бо найважливіше і найпрактичніше, що ми можемо взяти від сьогоднішнього мітингу, — це подумати над почутим і визначити своє місце у важкій і непростій сьогодні боротьбі за свободу, за демократію. Мусимо аналізувати і не можемо не порівнювати.

Російський народ стікав кров'ю соціальною, духовною, моральною, — я думаю всі розуміють цю фразу: тобто — втрачав свій добробут, понижував свою духовність, понижував свою мораль внаслідок страшних репресій, внаслідок страшних умов несвободи. Неросійські народи також стікали цією кров'ю. Але крім цього, вони ще втрачали свою державність — основу свого історичного буття. Вони гинули як нації, втрачали організаційний захист — державний — свого існування. А деякі народи, насильно вивезені зі своїх домівок, втратили і рідну землю.

Український народ сповна спив чашу горя. Сталінізм звів нанівець наші здобутки 20-х років. Винищено патріотичні національно-політичні кадри, потолочено нашу культуру. 7-10 мільйонів — жертв голоду 32-го — 33-го років. Мільйонів три українців — вивезених і замучених у Західній Україні. Люди, це війна, страшна війна проти нашого народу.

Тарас Шевченко 150 років тому звертався до українців — і живих, і мертвих, і ненароджених... Мертвих і ненароджених не фізично, а духовно, своєю громадянською і національною свідомістю. Україна сьгодні — усе ще Україна мертвих і, так скажемо, мертвих живих українців. Українці в апараті державно-партійної влади, які не здатні або й не хочуть захистити національну гідність, національні інтереси свого народу, нашого народу, — це мертва Україна. Мільйони українців-городян, які відмовляються від рідної школи, рідної культури, рідної мови, — це жертви репресій, жертви несвободи. Жива Україна сьгодні намагається окропити смертельні рани свого народу цілющою водою громадянської і національної самосвідомості. Мертва Україна зі шпальт партійних газет цює саму ідею самоорганізації народу у вигляді Народного Руху за Перебудову.

Сталінізм має свою ідеологію, свою політику, свою політичну систему, свої кадри і свою психологію. Уже із сьгоднішніх виступів, уже на сьгоднішньому майдані можемо побачити, що все це — ще не в минулому.

Застій — це сталінізм 60-х — 80-х років. На жаль, нове керівництво державне, проголосивши і розпочавши політику демократичних реформ, не знайшло в собі моральної сили без умов і з самого

початку звільнити в'язнів сумління, відразу, ще до перегляду судових справ, реабілітувати їх морально. А саме ці люди, разом із тими громадянами із різних кіл людності, які не мирилися з неосталіністською політикою, але мали щастя не потрапити в тюрми, табори і психлікарні, — насправді вони були ініціаторами перебудови. І коли сьогодні ми чуємо і читаємо щодня, шохвилини, що партія — ініціатор перебудови, то я вважаю, що це новий, дуже небезпечний ідеологічний міф. (Пожвавлення на майдані, шум і вигуки несхвалення з однієї групи присутніх). І річ не в тому, що хтось хоче недооцінювати ті реформи, які відбуваються в країні. Річ не в тому, що люди із середовища партії, із середовища, зокрема, партійного керівництва, повелися не мужньо, вибираючи новий політичний курс. Ні, вони повелися мужньо, і проголошено важливі та принципові ідеї. Але ("група незадоволених" свистить, щось вигукує) люди, які чинили опір неосталінізмові, мають право голосно заявити: ми не змирилися, ми — ініціатори демократизації суспільства. ("Група ідеологічного забезпечення" далі докладає зусиль, щоб зірвати виступ). Я говорю це не для того, аби збуджувати чийсь емоції. Я знаю: без емоцій живого життя немає. Я знаю, що мої висновки про наше минуле, про наше сучасне збуджують асоціації, не для кожного зрозумілі, не для кожного приємні. Але перед нашими очима мільйони жертв і щоб не повторялися злочини, у нас єдиний доступний і перший засіб: осмислити, що сталося. Осмислити, подумати і вибрати своє місце в суспільній боротьбі.

Серед розмаїття сил, що запустили страшну машину терору, я бачу дві вирішальні, визначальні сили: це сила партійного державного апарату, який шаленими темпами формувався як нова соціальна сила, новий панівний клас, і друга сила — це егоїстична національна сила російського великодержавного шовінізму.

Сталін говорив голосом бюрократії. Сталін душив народ руками бюрократії. І коли сьогодні ми чуємо й читаємо в газетах, тобто чуємо й читаємо з цілком офіційних джерел, що досить мітингувати, пора кінчати з "мітинговою демократією", запам'ятайте: це — голос сталінізму. Указ про мітинги і демонстрації, недемократичні вибори, відступ від того навіть, що було, і перехід від прямих і рівних виборів до багатоступеневих — це спадщина сталінізму.

Здобутки російського великодержавного шовінізму великі, і він сьогодні хотів би не втратити їх. Мій народ за національно-політичною ознакою і за мовною ознакою, внаслідок страхітливих репресій у минулому, став фактично національною меншістю на своїй землі. Російська мова практично виконувала досі в українському суспільстві роль мови державної. Російська православна

церква фактично є державною церквою в українському суспільстві, бо державними силами не дозволяється легалізація Української католицької церкви.

Жертви сталінізму, жертви тиранії волають до нашої пам'яті. Захистімо їх від мук і несправедливості, захистімо себе від їхньої долі, вшануймо їхню пам'ять найвеличнішим і найгіднішим пам'ятником: побудуймо суспільство свободи. Побудуймо суспільство свободи!

*

Левко Лук'яненко,
голова Виконавчого
Комітету УГС

Шановне товариство!

Переді мною тримають гасло, на якому написано: "В перебудові єднаймося навколо КПРС!". Я думаю: той, хто його написав, недостатньо розуміє сучасну ситуацію. Справа в тому, що ми маємо не КПРС, як єдину силу — такої сили на сьогодні вже немає. КПРС, як і весь народ, роз'єдналася, принаймні, на три частини.

Перша частина — це Горбачов із його командою. Вони почали перебудову і є її рушійною силою. Ми вдячні їм за це.

Друга частина партії — це міністри, начальники главків, управлінь та адміністративно-господарські чиновники центрального і обласного рівнів, що становлять величезний експлуаторський клас. Люди цієї адміністративно командної системи чудово пристосувалися до старих умов і ніяка перебудова їм непотрібна. Ці люди мають окремі від народу свої соціальні блага: закриту систему постачання, спецлікарні, спецкурорти та інші привілеї. Ми всі вивчали Леніна і знаємо його визначення суспільних класів. Комуністи адміністративно-командної системи підпадають під визначення Леніна і вони справді становлять великий експлуаторський клас. Самі вони не відмовляються від своїх благ і свободи нам не дадуть. Тільки силою ми зможемо вирвати у них поступки і домогтися свободи.

Третю частину компартії становлять селяни, робітники, учителі, агрономи та інша дрібна інтелігенція. Ці люди поступили до компартії в результаті різних причин. В першу чергу, через недостатньо добре розуміння історії України. Бо якби вони добре розуміли історію України і бачили, що КПРС за 70 років зробило з Україною — вони не пішли б в КПРС. Коли почалася політика перебудови, ці люди — робітники і селяни, значна частина інтелі-

генції — стають на сторону перебудови. Вони наші союзники! Ми разом з ними робимо і будемо робити цю справу. Це велика сила!

І я хочу звернути увагу шановного товариства, що одна сила не подолає експлуататорський клас. Я маю на увазі верхи — Горбачова з його дуже прогресивною командою. Уже таке в історії було. Був Хрушов, який суб'єктивно був теж непоганий чоловік. Але через те, що він хотів зробити перебудову тільки зверху — його самого з'їли. На цей раз наше завдання полягає в тому, щоб створити тиск знизу! До цього закликає Горбачов. І я вважаю, що він тут вельми добре розуміє розстановку сил в суспільстві. Значить, наше завдання об'єднувати сили знизу і допомагати верхам. І тільки за допомогою цих двох сил можна буде стиснути експлуататорський клас і примусити його відступити. Бо інакше ми свободи не матимемо!

Шановне товариство! Ми люди зі страху. Нас 70 років лякали. І нас залякали. Я страшенно радий, що вчора було створено товариство "Меморіал". Я бачу його завдання в тому, щоб розкопати всі злочинства і показати як із нас, із людей, зробили німих покірних рабів. Як ми стали боятися своєї тіні власної. Я думаю, що це товариство докладе багато зусиль і воно допоможе нам піднести голову і сміливо дивитися вперед і на сучасне, і на наше майбутнє.

Перебудова справді знаходиться зараз у вирішальному моменті. Державний апарат мобілізує всі сили, щоб блокувати всі перебудовчі процеси. Це ми бачимо на кожному кроці. Що сталося із Народним Рухом за Перебудову в Україні? Ви бачите, як накинулися на ініціативу письменників та Інституту літератури? Я вважаю, що, власне, ініціатива письменників та Інституту літератури є надзвичайно благородною. Мене особисто програма багато в чому не задовольняє. Але я розумію, що це програма одна із кращих, яка може бути розроблена і практично втілювана в життя на сьогоднішній день. (Голоси: "Правильно", "Правда" і оплески).

Офіційна преса почала накидатися на цю програму і всіляко штурмувати її із застійних позицій. Ми повинні організувати кампанію підтримки тої програми Руху. Необхідно буде надати йому життя. Його необхідно оформити. І для цього треба всіляко протистояти отим діям апарату, який хоче розгромити уже на теперішньому періоді цей благородний рух. Що для цього робилося? У газеті "Радянська Україна" і всюди починаються публікації. Їх пишуть в такому дусі, немов би люди не жили три роки в умовах перебудови! Ви погляньте на наших шановних академіків, які написали в "Радянській Україні" статтю, — та вона вся просякнута періодом брежнєвизму! Я вельми шаную учених людей, але як можна було з таких регресивних позицій нападати на український Рух за Перебудову?! Це просто дивно!

Вороги перебудови не далеко. Вони тут, і вони навколо нас, і

всюди. Поки що... (Виключається мікрофон. Лук'яненко змушений припинити виступ. Як тільки він відходить, мікрофон починає працювати...)

РЕЗОЛЮЦІЯ
Установчої конференції Українського
добровільного історико-просвітницького
товариства "Меморіал"

1. Конференція проголошує створення Українського добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал", затверджує його Статут і склад обраних центральних органів.

2. Конференція схвалює резолюції Установчої конференції Всесоюзного добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал" і приєднується до них. Резолюції долучаються.

3. Конференція звертається до партійних і радянських установ, Прокуратури УРСР, КДБ, МВС УРСР з проханням надавати допомогу Товариству "Меморіал" в його діяльності, сподівається на співробітництво з громадськими, в тому числі й неформальними організаціями.

4. Конференція підтримує політику КПРС, направлену на демократизацію всіх сторін суспільного життя країни. В активній участі громадян у розв'язанні всіх завдань перебудови конференція вбачає важливу гарантію недопустимості репресій і антидемократичних методів управління державою.

5. Конференція підтримує ідею створення Народного Руху України за перебудову, як одну із форм активної участі громадян в процесах перебудови. Підтримуючи в цілому програму НРУ, опубліковану 16 лютого 1989 р. в газеті "Літературна Україна", Конференція засуджує кампанію дискредитації ініціаторів Руху, розгорнуту засобами масової інформації. Конференція уповноважує Товариство співпрацювати з ними.

6. Конференція вважає за доцільне ліквідувати топоніми з прізвищами людей, які зганьбили себе причетністю до масових репресій, і повернутись до історичних назв.

7. Конференція вважає, що для морального оздоровлення суспільства і гарантування незворотності репресивної практики необхідно розпочати громадське розслідування проти учасників масових репресій в Україні у 20-х — 80-х рр. Результати розслідування з констатацією вини конкретних осіб оприлюднити в засобах масової інформації.

8. Конференція закликає сприяти розслідуванню участі співробітників державних установ у репресіях часів застою і вимагати їхнього засудження.

9. Конференція вважає необхідним розкриття архівів НКВС-МДБ-КДБ, що містять відомості 25-30-річної давності. Конференція пропонує ввійти з клопотанням до нового складу Верховної Ради СРСР щодо прийняття закону про державну таємницю, в котрому передбачити час давності, зняття секретності, беручи до уваги міжнародний досвід.

10. Конференція рішуче підтримує боротьбу громадськості м. Києва та інших міст країни проти забетонування Стіни Пам'яті на Байковому кладовищі в м. Києві (автори проєкту А. Рибачук і В. Мельниченко). Конференція висловлюється за відновлення Стіни Пам'яті згідно з авторським задумом.

11. Конференція звертається до Верховної Ради УРСР з пропозицією визнати незаконними сфабриковані судові процеси на т. зв. СВУ, діями культури, спрямовані на фізичне знищення української інтелігенції.

12. Конференція домагається від відповідних державних органів повернення на Батьківщину за бажанням рідних чи друзів останків тих загиблих політв'язнів, чиї могили збереглися на табірних кладовищах, зокрема відомих правозахисників, учасників гельсінкського руху Василя Стуса, Юрія Литвина, Олекси Тихого, а також конфіскованих в різний час творів загиблих та їх опублікування.

13. Конференція домагається негайного звільнення українських політичних в'язнів Богдана Климчака, Павла Кампова, Петра Саранчука, Сергія Бабича, Валерія Баранова.

14. Конференція домагається остаточного припинення застосування психіатрії з репресивною метою, негайного звільнення Анатолія Ільченка та Калюжного з психлікарень.

15. Товариство "Меморіал" домагається скасування вироків особам, засудженим за переконання в післясталінський період з повною їх реабілітацією і моральною та матеріальною компенсацією.

16. Конференція висловлюється за легалізацію Української католицької церкви та відновлення Української Автокефальної Православної Церкви.

17. Конференція закликає увічнити пам'ять жертв найбільшої трагедії в історії українського народу — штучно створеного голоду 1933 року окремим пам'ятником в тодішній столиці УРСР м. Харкові, спорудити пам'ятники в Биковні та інших місцях масових поховань жертв репресій, а також встановити День національної жалоби — день пам'яті — безвинно потерпілих від репресій.

18. Товариство "Меморіал" буде домагатися, щоб майно, конфісковане у жертв репресій, було передане у розпорядження "Меморіалу" на допомогу жертвам репресій та їх сім'ям.

19. Конференція засуджує фактичне накладання Міністерством

фінансів арешту на рахунок ч. 700454, що проявилось у відмові Житлосоцбанку СРСР дати інформацію про поточні надходження на цей рахунок представнику оргкомітету Установчої конференції Всесоюзного історико-просвітницького товариства "Меморіал". Кошти на рахунку ч. 700454 зібрані у відповідь на звернення учасників руху "Меморіал", тому конференція вважає, що єдиним розпорядником фонду "Меморіал" має стати Громадська рада фонду "Меморіал".

20. Конференція вважає всіх делегатів, а також тих, хто їх делегував, членами товариства "Меморіал", визнає всіх делегатів конференції повноважними представниками ініціативних груп та організацій, які їх делегували.

Резолюція ухвалена Установчою конференцією Українського добровільного історико-просвітницького товариства "Меморіал"
4 березня 1989 року і
Мітингом про десталінізацію,
що відбувся 5 березня 1989 року у
м. Києві.

Відповідальна за випуск
Світлана Кириченко (252006, Київ-6,
вул.Червоноармійська, 93, кв. 16).

МАНІФЕСТ ПАРТІЇ ЗЕЛЕНИХ УКРАЇНИ

Ми, громадяни, України

— усвідомлюючи свою відповідальність перед рідним краєм і нашим народом у тяжку годину історичних випробувань;

— розуміючи всю глибину політичної, ідеологічної, економічної, екологічної, соціальної та національної кризи, що охопила Радянський Союз;

— виходячи з переконання, що існування тоталітарної псевдосоціалістичної імперії сталінсько-брежнєвського зразка, керованої однією партією, надалі неможливе;

— сповідуючи ідеали духовного і фізичного відродження нашого народу, його гідного суверенного існування у світі з забезпеченням усіх міжнародних норм, що стосуються прав людини;

— бажаючи покласти край остаточно у винищенні рідної української природи — наших степів та гір, річок та лісів, нашої культурної та історичної спадщини — усього того, що є віковичним, заповіданим нам Богом родинним вогнищем українського народу;

— вірячи у необхідність активних політичних дій на захист людини та природного середовища, в якому вона проживає;

— стоячи на принципах гуманізації, демократизації, деідеологізації та демілітаризації суспільства, на позиціях екологічного мислення й екологічної етики

Урочисто проголошуємо створення Партії зелених України.

Віднині ми виходимо на політичну арену України, щоб боротися за кращу долю нашого народу і нашої землі. Ми пропонуємо чесне співробітництво всім конструктивним і демократичним силам України, що прагнуть відродження нашого краю.

Партія Зелених України відкидає геть усі людиноненависницькі ідеологічні догми класової боротьби, національної та расової ворожечі.

Ставлячи за мету створення екологізованого солідарного суспільства, в якому інтереси людини, кожної соціальної та професійної групи громадян і кожної нації гармонійно поєднуються б з вищими біосферними законами Природи, Партія Зелених України рішуче відкидає насильство, як метод досягнення поставлених цілей.

Ніколи на наших прапорах не буде кольору крові!

Ніколи кайдани та колючий дріт не стануть символом нашої по-

літичної віри! Ніколи жоден божевільний кривавий тиран не стане нашим духовним провідником!

Закликаємо до своїх лав селян і робітників, науково-технічну і творчу інтелігенцію, мешканців міст і сіл, жінок і чоловіків, молодь і літніх людей. Закликаємо всіх знедолених, тих, хто потребує милосердя — і тих, хто прагне виявити своє милосердя до людини й природи. Закликаємо людей усіх національностей, усіх віросповідань та різних світоглядів. Закликаємо вступити до партії зелених усіх волелюбних громадян, які живуть на Україні — від Харкова до Львова, від Києва до Одеси, від Донецька до Симферополя, від Запоріжжя до Ужгорода.

Наша мета — не поділ України на клаптики, не розбрат тих, хто живе на нашій землі, а — об'єднання всіх громадян України навколо зеленого прапора нашої партії, навколо ідеї виживання людства, виживання народу, екологічного врятування нашого майбутнього.

Партія Зелених України — для тих, хто хоче відвести від себе і своїх дітей зловісну тінь Чорнобиля, тінь хімічної та радіоактивної смерті, хто хоче бачити Україну зеленою, квітучою, повноводною, вічно сушою суверенною європейською державою — спільним домом вільних і щасливих людей.

Кожен, хто шанує людину, як Боже створіння, як найвідповідальнішу частку Природи, може стати членом ПЗУ. Кожен, кому дорогі особиста свобода, честь і гідність, право на самостійність думок і вірувань, може стати членом ПЗУ. Кожен, хто виступає проти принципів політичного терору та державного насильства, може стати членом ПЗУ. Кожен, хто прагне радикальних змін в економічному, політичному, соціальному житті країни — може стати членом Партії Зелених України.

Громадяни і громадянки, брати і сестри!

Закликаємо вас морально і матеріально підтримати Партію Зелених України — партію громадянського миру, партію екологічного порятунку та суспільного процвітання.

Партія Зелених України проголошує своє існування!

*Юрій Щербак
Андрій Демиденко
Анатолій Панов
Наталія Преображенська
Юрій Міщенко*

Витвицький, Василь. МУЗИЧНИМИ ШЛЯХАМИ. СПОГАДИ. Бібліотека "Прологу" і "Сучасности", ч. 183. Обкладинка Марії Голінати. В-во "Сучасність", 1989, 215 стор.

Наша небагата музично-мемуарна література поповнилася новим виданням — споминами найбільшого сучасного українського музиколога діяспори, відомого критика, композитора, диригента та вчителя, доктора музикознавства Василя Витвицького. Українська заокеанська література цього жанру невелика, бо досі лише Олександр Кошиць та Антін Рудницький залишили спогади, оформлені згодом у посмертних книжкових виданнях.

Василеві Витвицькому поталанило: його життя досягло творчого довголіття (народився 1905 року в Коломиї), а безперервна діяльність охоплює майже ціле ХХ століття, починаючи з 1920-их років. Він — професійний музиколог-науковець, отже шукач правди, але й одночасно композитор-диригент, шукач краси. В результаті автор дав нам всесторонність, багатство духу та щедрість переживань із свого життєвого шляху. Коли до того додати щасливу долю його спогадів, яких він допильнував від першої чернетки до останньої коректи друку, тоді починаємо усвідомлювати собі їхню цінність для історії української музики.

Розповідь починається від села Витвиці (на колишній Станіславщині), яке й було колискою роду Витвицьких. Автор поділив свої "музичні шляхи" на 16 розділів:

1. Переднє слово; 2. Вчителі, вчителі; 3. Коломия; 4. Краків (студії — *Р. С.*); 5. Перемишль; 6. Музичний Львів; 7. Львів радянський; 8. У Генеральній Губернії; 9. Відень; 10. Від Дорнбірну до Ділінгену; 11. Місто моторів (Детройт — *Р. С.*); 12. Музична столиця (Торонто — *Р. С.*)...

Свої музичні шляхи автор прокладає, ясна річ, хронологічно. Однак, як він зазначає, довелось тут і там обійти хронологію і вести розповідь не за часом, а за людьми. "Здавалось мені недоречним, — пише він, — розкладати на роки й періоди мою співпрацю і зв'язки з музикантами, з якими ці зв'язки були особливо близькі й довготривалі". Так постав розділ 13. "Силуети", в якому мова йде про Зіновія Лиська, Романа Придаткевича, Антона Рудницького, Романа Савицького і Тараса Губицького. Автор не накреслив тут

повних силуетів, а дав радше окремі риси до повних їхніх образів.

Розділ 14 має назву "Зміна" і в ньому зафіксовані музики молодшого покоління, з якими автор підтримував особливо теплі і близькі стосунки, починаючи з 1960-их років. Тут музики (за словами автора), "у мистецькій поставі яких якоюсь мірою перетоплювалися три течії, три традиції: українська, західноєвропейська і американсько-канадська. Це позначилося передусім у їхньому відношенні до ролі й значення музики у суспільному житті". В цьому розділі виступають Люба Жук, Вірко Балея, Роман Савицький, мол., Юліяна Осінчук та Мирон Максимів.

Розділ 15 п. з. "У лісі" (себто на "Верховині", Глен Спей, Н. Й.) служить своєрідною спокійною "кодою" (закінченням) іноді бурхливого твору і тих життєвих турбот, яких за словами автора, "ніколи не бракувало". Книжку закінчує дбайливий показник імен (частина 16).

Як зазначив у передмові автор, він взяв до уваги можливість, що його спогади читатимуть не тільки молодші земляки, але й ненароджені. З того приводу автор подав точніші пояснення про деяких осіб і події, і ті пояснення повинні зробити розповідь зрозумілішою.

Кожні спогади є якоюсь мірою автопортретом. Отож зі сторінок книжки випливає постать "людини всіх часів" (пригадується нагороджений кінофільм *A Man for all Seasons*) — постать музикознавця-енциклопедиста, якому близькою є проблематика всіх часів, який першорядно орієнтується як у добі засновника українського музичного клясицизму Максима Березовського, так і в листуванні Миколи Лисенка з Іваном Франком, в українських впливах у Шопена чи Прокоф'єва, який знає часи Михайла Гайворонського (стрілецькі та американські) і який любить такі діаметрально протилежні теми як монументалізм Станіслава Людкевича, ліризм Василя Барвінського, відродження бандури чи ідеї Вірка Балея та його зв'язок з Київською авангардною групою композиторів. І треба відмітити найголовніше: всі ці й інші теми автор-музикознавець трактує із виключно професійних позицій, бож він, Василь Витвицький, був не тільки свідком, але й визначним учасником подій у Галичині, коли наша музика переходила з громадсько-аматорських позицій на мистецько-професійні. Як учасник цих подій, автор продовжував застосовувати ідеї західноукраїнського "Союзу українських професійних музик" в Німеччині, а згодом у США.

У спогадах зустрічаємо цитати з багатого листування, описи цікавих композиторських проєктів та понад усе — здоровий гумор.

Як довголітній діяч української культури, В. Витвицький іноді порушує більш загальні соціо-політичні справи. Багато років він є "чемпіоном" українсько-польського порозуміння, помимо давніх

Ювілейний концерт в честь В. Барвінського, 10-го грудня 1938 р. у малій залі Музичного т-ва ім. М. Лисенка, Львів. Вечір фортепіянових творів під фірмою СУПРОМ з нагоди 30-ліття композиторської праці В. Барвінського.

Виконавець програми піяніст Роман Савицький.

На фото: Н. Лаврінська, В. Барвінський, Р. Савицький та В. Витвицький.

кривд і актів насильства з боку польської влади, яких зазнав цей музикант та його родина. Ясно і недвозначно висловлені думки автора про такі питання як культобмін, зміна політики на Україні, поняття "українство" та боротьба за правду про Україну у засобах масової інформації.

Книжка *Музичними шляхами* відзначається легкістю викладу і "погідністю" взагалі (дещо у стилі французького композитора Ф. Пуланка), читається з приємністю, бо написана ерудитом, до того ж доступним стилем і не обтяжена науковими примітками та посиланнями. Проф. Дарія Гординська-Каранович у своїй рецензії називає окремі розділи цієї книжки "новелями", маючи на увазі їхні радше літературні, ніж суто наукові риси. Основний характер цих спогадів (як і взагалі творчості В. Витвицького) — лаконізм. Автор володіє рідкісною у нас вмільстю — штрихом двох-трьох слів накреслити потрібний образ чи поняття. Тому на 215 сторінках він сказав більше, ніж інший автор у 500-сторінковій книзі. Видання В.

Витвицького збагатили рідкісні фотографії з різних періодів його музичного шляху.

Книжка оформлена за сучасними професійними видавничими вимогами: авторські права ("капірайт") застережені Конгресовою бібліотекою США, яка і надала виданню окреме реєстраційне число. Спогади відзначено теж міжнародним книжковим числом.

На кінець треба згадати ще одну професійну, новаторську прикмету книжки: вона надрукована на безкислотному папері, який не жовтіє з часом, не псується. Тому ці спогади будуть дійсно доступні не тільки молодшим читачам, любителям музики, але й наступним поколінням. Таким чином, Василь Витвицький закинув ратище своїх думок у далечінь майбутнього.

Роман Савицький, мол.

ЧИТАЮЧИ «УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРНУ ЕНЦИКЛОПЕДІЮ»

Ігор Качуровський

Перше моє враження — це приголомшлива кількість нових для мене імен, переважно сучасних письменників з національних літератур Радянського Союзу, із соціалістичних країн та з так званих прогресивних кіл світової інтелігенції. Стало мені трохи прикро — відстав від життя... Та згадалося повчання старої української жінки: "Не журіться тим, що є, а журіться тим, чого нема!"

Вперше, гортаючи *Енциклопедію*, я зажурився тим, чого нема, коли побачив лише одного *Аларкона*. Мене здивувало: прозаїк Педро Антоніо є, а драматурга Хуана Руїса Аляркона (Juan Ruiz de Alarcón) — нема. Чому нема? Адже він в еспанській літературі займає ніяк не менше місце, ніж його, як кажуть галичани, "іменник". Та сама історія з двома Олександрями Архангельськими: літературознавець є, а пародиста забуто.

Після цього я проглянув у першому томі *Української літературної енциклопедії* усі статті, в яких вважаю себе компетентним. Фактичних помилок (чи недоглядів) небагато, якщо порівняти із сучасними енциклопедіями Заходу, що їх, як казав мені професор Моріс Фрідберг, "видавці доручають укладати випадковим людям". Звісно, Емма Андіївська буде ображена, що її зробили трохи молодшою: замість 19.III.1931 р. подали як дату її народження 13.III.1933. Про Гофмансталя (Hugo von Hofmannsthal) сказано, буцімто він писав лібретто "для оперет Ріхарда Штрауса". Алеж Ріхард Штраус не komponував оперет: це робили Йоганн та Оскар Штрауси. Дивує мене, що редакція серед перекладачів Бодлера згадала Павла Грабовського: адже це звичайна містифікація, така сама, як із Мартою Писаревською, яка нібито перекладала Петрарку. Я взяв на себе труд і порівняв — поезія за поезією усі твори Бодлера — із цим твором Грабовського, щоб переконатися: немає між ними нічого спільного. У статті про аргентинську літературу змішано творчість еспаномовних письменників, передруки радянських видань, переклади українських творів на еспанську, а еспаномовних — на українську мову. Отже, має бути: *Кобзар* вийшов у видавництві "Полтава" (а не "Перемога"). "Перемога" видала натомість *Олесю* Б. Грінченка в еспанському перекладі Ів. Любомировича. Видавництва "Овид" не існувало: це був журнал, де я працював якийсь час мовним редактором. Видавав його Микола Денисюк, який опублікував повість Рікарда Гві-

ральдеса (Ricardo Güiraldes) *Дон Сегундо Сомбра* в українському перекладі Олекси Сацюка. А *Мартін Фьєрро* Хозе Ернандеса (José Hernández: Martín Fierro) вийшов у видавництві Середяка в перекладі не В. Кутульського, а В. Котульського. Та найприкріше, що в переліку аргентинських письменників бракує прозаїка Ернеста Сабато (Ernesto Sábato), поета Олега́ріо Андраде (Olegario Andrade), Рафаеля Облігадо (Rafael Obligado), Альмафуєрта (Almafuerte), та, що вже просто дивує, — Альфонсіні Сторні. Адже аргентинська поезія без Альфонсіні — це те саме, що українська без Лесі Українки, чи російська без Анни Ахматової.

Я вже згадав, що мене здивувала відсутність на сторінках *Енциклопедії* такого автора як Хуан Руйс Аляркон. На жаль, там — з-поміж еспанців — бракує не тільки самого Аляркона. Ось, очевидно, далеко неповний список тих еспаномовних літераторів, що я їх не знайшов в *УЛЕ*: Асорін (Azorín), Матео Алеман (Mateo Alemán), Хуан де Авіля (Juan de Ávila), Архипресвітер (Arcipreste de Hita), Густаво-Адольфо Беккер (Gustavo Adolfo Bécquer), Хасінто Бенавенте (Jacinto Benavente), Хуан Боскан Альмогавер (Juan Boscán d'Almogáver), Вентура де ля Вега (Ventura Adolfo de la Vega), Гарсілясо де ля Вега (Garcilazo de la Vega), Естебан де Вільєґас (Estepan de Villegas), Хосе Марія Габріель і Галян (José María Gabriel y Galán), Антоніо Гарсія Гутьєрес (Antonio García Gutiérrez),...

Сказати б: забракло фахівців з еспанської літератури, алеж з німецькою справа стоїть аж ніяк не ліпше. Скільки не шукав, не знайшов я таких німецьких (точніше — німецькомовних) письменників: Авенаріус (Avenarius), Людвіґ Бехштайн (Ludwig Bechstein), Ахім фон Арнім (Achim von Arnim), Клеменс Брентано (Clemens von Brentano), Готфрід Август Бюргер (Gottfried August Bürger), Вільгельм Буш (Wilhelm Busch), Франц Верфель (Franz Werfel), Катаріна-Регіна Грайфенберг (Katharina Regina Greiffenberg), Гротсвіта Гандерсгаймська (Hrotsvit von Gandersheim), Мориц Гартман (Moritz Hartmann), Конрадин Гогенштауфен (Konradin Hohenstaufen), Арно Гольц (Arno Holz), Стефан Георг (Stefan George), Андреас Гріфіус (Andreas Gryphius), Гартман фон Ає (Hartmann von Aue). Нарешті — аж не віриться! — немає і Вольфрама фон Ешенбаха (Wolfram von Eschenbach)... Є натомість Георг Бюхнер, про існування якого я нині довідався вперше.

Перелік можна було б продовжувати на матеріалі англійської та французької літератур. Щоразу повертаючись до *Енциклопедії*, я ніяк не можу збагнути критерію добору: чому одного автора допущено на сторінки цієї книжки, а іншого ні? Можливо, для упорядників мало вагу питання: перекладено певного письменника на українську мову чи ні? Але такий критерій не витримує критики. Ануж бо реабілітують Михайла Ореста й довідаються, що він переклав і Естебана де Вільєґаса, і Клеменса Брентано, й Арно Гольца. Або натраплять на виданий І. Костецьким у Німеччині двотомник

Ст. Георге — і тоді що? Назагал *Енциклопедія* відрізняється від багатьох радянських видань солідним опрацюванням матеріалів з поетики. Але й тут є деякі прогріхи. Громова у статті про адонічний вірш згадує імітації Брюсова й Вячеслава Іванова, а серед українських віршів знаходить його лише в одному перекладі Франка. А слід би було згадати цей вірш у сапфічних строфах писаних латиною віршів таких поетів як Павел Русин та Кленович. Не знаю, як можна було забути адоній у сапфічній строфі Сковороди ("Піснь восьма"), у перекладах В. Щурата, М. Зерова, М. Ореста, А. Судомори?

У статті про архілохів вірш М. Гаспаров наводить зразок третьої архілохової строфи, але в українській поезії є також строфа архілохова перша:

Тисячоустий хорал наростає. Вливаються густо
В нього органу громи...

(Приклад з Михайла Ореста)

Зовсім зігноровано асклепідів вірш та асклепідові строфи, а в українській поезії (власне в перекладах) з-поміж них вживано асклепідову першу, третю й четверту. Щоб не пересичувати цього огляду технічними питаннями поетики, скажу лише, що в *Енциклопедії* бракує пояснення таких термінів (обмежуся літерою "А"): *аноподотон*, *анномінація*, *антагоніст*, *антиципація*, *апокойну*, *апокриза*.

Українська літературна енциклопедія має перевагу над сарсельською *Енциклопедією українознавства* в двох питаннях: подає точні дати народження й смерті письменників, — а не сам тільки рік (як сарсельська), а також, дотримуючись національних традицій, називає східнослов'янських літераторів по-імені й по-батькові (чого сарсельська, на жаль, не робить). Подиву гідна подібність між обома енциклопедіями виявляється натомість у пом'якшенні долі багатьох жертв сталінщини: сарсельська замість "ув'язнений" послідовно вживає "засланий", а *УЛЕ* замість "розстріляний" пише "репресований" (як от у випадку О. Влизька й К. Буревія).

Багато чого *Енциклопедія* не договориє, так би мовити, забуває. У статті про Олесь Бердника нема ані згадки про те, що він був аж двічі ув'язнений, промовчано, що в тюрмах і концтаборах побували Іван Гнатюк, Микита Годованець, Дмитро Гордієнко, Лесь Гомін. Мені відомо, що Мечислава Гаска та Володимира Гжицького везли на Воркуту тим самим транспортом. Про Гжицького сказано, що він, мовляв, "був незаконно репресований", а про Гаска — ні слова. У статті про Василя Гроссмана не згадано повісти *Все тече* — про голод на Україні, у статті про Макса Волошина не названо його циклу "Вірші про терор". За звичаєм "закритого суспільства"

Енциклопедія тримає в секреті усім відомі факти, наприклад, розстріл Миколи Гумільова, цькування Волошина й Ахматової як "внутрішніх емігрантів"...

Згадавши "внутрішніх емігрантів", мушу перейти і до "зовнішніх". Великою подією на шляху оздоровлення культурного процесу на Україні стало впровадження (чи допущення) на сторінки *УЛЕ* статей про письменників-емігрантів, а конкретно — про Емму Андієвську, Івана Багряного, Василя Барку, Освальда Бурггардта, Богдана Бойчука, Віру Вовк, Святослава Гординського, Анну-Галю Горбач, Олесья Бабія, Остапа Грицяя... Та ще принагідно, у різних статтях, згадано двох: Степана Гаєвського й Анатолія Калиновського. Але дані про названих тут письменників переважно не повні. Так, варто було б згадати роман Івана Багряного *Маруся Богуславка* й додати, що твори цього письменника перекладено англійською, німецькою, французькою, голландською, еспанською мовами. "Реабілітація" (беру це слово в лапки) деяких еміграційних літераторів, на жаль, не заторкнула нашого еміграційного перекладництва, а воно має неабиякі здобутки. Зокрема, шкода, що в переліку перекладів з Бодлера бракує дореволюційних прозових спроб Ставничого й Петра Шкільного, що цілковито зігноровано переклади поетів, які жили або живуть на Заході. Це — Євген Маланюк, Михайло Орест (якому належить найбільша добірка), Святослав Гординський, Олександр Филипович, Мойсей Фішбейн та Ігор Качуровський.

Івана Буніна, крім названих в *Енциклопедії*, перекладали Борис Олександрів, Григорій Вишневий та І. Качуровський. Гумільова — Михайло Орест, Борис Олександрів, Ігор Шанковський.

Досить кучо виглядає стаття про українські поетичні антології. Слід би додати такі назви: *Досвітні огні* Б. Грінченка, *Струни* Б. Лепкого, *Сяйво* Миколи Зерова, *Антологію сучасної української поезії* Пеленського, *Обірвані струни* Богдана Кравцева, *Антологію української поезії* Володимира Державина, *Антологію української лірики* Ореста Зілинського, *Координати* Богдана Бойчука й Богдана Рубчака. Не ліпше справа стоїть зі статтею про гумор. Що якби долучити до переліку таких авторів, як Іван Евентуальний, Свирид Ломачка, Олексій Запорожець-Девлад (автор повісти *Гарбузова містерія* — про колгоспне життя), Зосим Дончук (автор повісти *Гнат Кіндратович* про життя еміграції), Ганна Черинь, Іван Керницький, Леся Богуславець, Зоя Когут, Анатоль Гак (він же — Мартин Задека)?

Та найприкріше, що в *Українській літературній енциклопедії* багато імен просто бракує. Мені тут тяжко судити, чи то про деяких видатних письменників не можна було писати, чи не знайшлося про них належних матеріялів, а чи редакція *Енциклопедії* обмежена певною кількістю сторінок для кожного тому — і через те

їй доводиться певні статті скорочувати або й вилучати. Я подам тут список (чи перелік) письменників та деякі (хоч неповні) дані, що їх, на мою думку, бракує на сторінках *Енциклопедії*. Переважно це — емігранти, але також і забуті жертви сталінського терору. Деякі з них, можливо, заслуговують лише на згадку в якомусь загальному огляді, а не на окремі статті, але кому ж їх пригадати, як не *Українській літературній енциклопедії*?

Андрієнко Іван. Прозаїк. Фігурує у списку, долученому до циркуляру від 6.VI. 1934 (Изъяты отдельные издания изобличенных как участники контрреволюционных организаций). Інших даних не маю.

Аркас Микола (молодший), нар. 1898 р., жив у Чехословаччині й Франції, еллініст, переклав *Ліяду*, автор спогадів. Помер в еміграції.

Асканіч. Поет і перекладач з української на німецьку. Кілька його перекладів увійшло до антології "Gelb und Blau".

Б

Бабовал Роман. Поет-модерніст, автор кількох збірок, за фахом професор медицини. Живе у Бельгії.

Бадан Олександр. Комуністичний діяч із Закарпаття, належав до найближчих співробітників М. Скрипника. Уклав збірник *Груні стела*, автор нарису "Закарпатська Україна". Розстріляний на початку тридцятих років. Фігурує в циркулярі від 6.VI.1934 р.

Бажанський Михайло. Народився 1910 р. Журналіст і письменник. Після війни видав книжку спогадів про перебування в гітлерівському концтаборі *Мозаїка квадратів в'язничних*. Живе у Дітроїті.

Балко Юрій (псевдонім). Народився 1924 р. Виступав як поет і прозаїк. Автор збірки віршів *Близьке й далеке*, повісти *Інженер Марченко*. Згодом замовк.

Бачинський Юліян. Народився 1870 р. в Галичині. Автор книги "Ukraina irridenta". Брав участь в українському політичному житті. У двадцятих роках виїхав на радянську Україну, де працював у редакції *Української Радянської Енциклопедії*. Суджений на грудневому процесі 1934 р. (справу "спрямовано на дослідження"). У 1937 р. перебував у Соловецькому концтаборі. Час і місце загибелі — невідомі.

Бендер Віталій. Прозаїк. Народився 1923 р. на Дніпропетровщині. Автор, серед інших творів, автобіографічних повістей *Марш молодости*, *Станція Пугаловська* та книги нарисів *Фронтіві дороги*. Живе в Англії.

Березинський Олександр (Біленький). Походив з Галичини, очолював видавництво "Рух" у Харкові, також редакцію *Української Радянської Енциклопедії*. Репресований на початку тридцятих років, дальша доля невідома (фігурує в циркулярі від 6.VI.).

Битинський Микола. Народився 1893 р. Мистецтвознавець,

малює і поет (збірка віршів *В гromі і бурі*). Дати смерті не знаю.

Білецький Леонід. історик української літератури. Професор кількох навчальних закладів, автор багатьох праць з літературознавства, зокрема з питань літературної критики. Народився 1882 р., помер 1955 в Канаді.

Біляїв Володимир. Поет, автор збірок *По той бік щастя* та *Поліття*. Народився 1925 р. на Донеччині, після війни жив у Західній Німеччині, згодом в Австралії, звідки переїхав до США.

Білоус Олександр. Прозаїк, народився 1898 р. на Чернігівщині. За фахом юрист, жив у Харкові, після війни — в Аргентині.

Богацький Павло. Народився 1883 р. (про рік смерті не маю відомостей). Журналіст і літературний критик. Головний редактор журналу *Українська хата*. Автор збірки оповідань *Камелії*, редактор багатьох видань. Жив на еміграції.

Боднарчук Іван. Народився 1914 р. в Західній Україні. Виступав переважно як дитячий письменник. Автор кількох книжок оповідань. Помер 4 травня 1990 р. в Канаді (Торонто).

Бойко Юрій (справжнє прізвище Юрій Блохин). Народився 1909 р. на Херсонщині в сім'ї робітника. Закінчив Одеський Інститут Народної Освіти та аспірантуру в Харкові. 1929 року був заарештований за звинуваченням у приналежності до СБУ. Живе в Мюнхені. Був професором (один час — ректором) Українського Вільного Університету, професором німецького державного університету, тепер на пенсії. Автор численних праць з літературознавства (*Вибране* в трьох томах має разом понад 1,100 сторінок тексту). Численні праці чужими мовами. Організатор наукових літературознавчих симпозіумів з участю чужинецьких (переважно німецьких) вчених. Був активним діячем ОУН.

Бора Богдан (справжнє прізвище Борис Шкандрій). Народився 1918 р. в Галичині, поет; писати почав у таборі полонених у Ріміні та Чезенатіко. Живе в Англії.

Буряківець Юрій. Народився 1922 р. в Чорнобилі. Поет і прозаїк. Живе в США. За фахом — викладач німецької мови. Автор багатьох збірок віршів та кількох романів.

Бурггардт (Бурггардт) Вольфрам (син Юрія Клена). Літературознавець і перекладач. Переклад *Повстання мас* Ортегі-і-Гассета вийшов окремою книжкою. Головний редактор журналу *Сучасність* (1966-1968). Живе в Канаді. Професор Лондонського університету.

Бурггардт Йозефіна (сестра Юрія Клена). Видала німецькою мовою дослідження *Освальд Бурггардт (Юрій Клен)*. *Життя і творчість*. До книжки увійшли також деякі її переклади поезій Клена.

Богуславець Леся (псевдонім). Прозаїк, живе в Австралії. Автор книжок *Який Сава, така й слава*, *На прощу до рідної землі*, *Від Находки до Чернівців*.

В

Волянєк Петро (справжнє прізвище Чечет). Народився 1907 р. Прозаїк і публіцист. У тридцятих роках був репресований. На еміґрації (в Зальцбурзі) організував видавництво. Згодом у Торонто видавав журнал *Нові дні*. Автор оповідання "Земля кличе", нарису "Кубань — земля українська козача". Помер 1969 р. Посмертно вийшла збірка статей *Поговоримо одверто*.

Вірний Микола (псевдонім М. Француженка). Журналіст. Живе в Сполучених Штатах Америки.

Ворскло Віра (псевдонім). Поетеса з Київщини. Народилася 1926 р. Живе в Канаді. Авторка збірки поезій *Листи без адреси*.

Воропай Олекса. Народився 1913 р. в Степовій Україні. Виступав переважно під псевдонімом Олекса Степовий. Під власним іменем — спогади, збірки матеріялів про голод на Україні, про долю українських робітників, вивезених на працю в гітлерівську Німеччину. Помер в Англії 1989 р.

Верес Микола (справжнє прізвище Клименко). Народився 1917 р. на Уманщині. Вчився в Київському лісотехнічному інституті, працював актором. Після війни жив у Німеччині та Англії, де й помер 1979 року. Єдина збірка поезій *В чужинних приплавах*.

Вагилевич Кость. Поет, автор збірки *Тридність*. Живе у США.

Вакуленко Пилип. Народився 1923 р. на Харківщині в сім'ї заможного селянина. За фахом — фотограф-мистець. Живе в Австралії. Добірка поезій — у журналі *Україна* за 1989 рік.

Веретенченко Олекса. Народився 1918 р. на Слобожанщині, вчився у Харківському педагогічному інституті. За збірку поезій *Перший ґрім* був прийнятий до Спілки письменників України. Після війни — на еміґрації в Західній Німеччині та США. Збірки поезій: *Дим вічності*, *Заморські вина*, поема *Чорна долина*, переклад поеми Дж. Байрона *Мазепа* вийшов окремою книжкою.

Василєва Олена. На Україні працювала перекладачкою (з Гюґо, Золя та інших). Після війни жила в Нью-Йорку, де вийшла її повість *Море житейскоє* та роман *Коли орбіти схрещуються*.

Віконська Дарія (справжнє прізвище Іванна Федорович-Малицька), 1893-1945. Письменниця з Галичини.

Варавва Олексій (більш відомий під псевдонімом Олексій Кобець). Прозаїк, поет, редактор (у 20-их роках) журналу *Нова громада*. Переклав *Війну і мир* Льва Толстого. Збірки поезій *Ряст* та *Під чужим небом*. Головний твір *Записки полоненого* (про Першу світову війну). Народився 1889 р. в Каневі, помер 1967 р. у США.

Вишневий Григорій. Поет і перекладач, живе в Австралії. Походить з Придніпрянщини.

Вечер Яким (анаграма від прізвища Яремкевич). Народився 1901 р. в Галичині, мати англійка. За фахом вчитель, у США викладав у коледжі. Вчений, поет.

Вишиваний Василь (справжнє прізвище Вільгельм Габсбург-Льотрінген). Князь з австрійського цесарського дому. Полковник Українських Січових Стрільців. Народився 1895 р., загинув в радянській тюрмі 1951 р. Автор збірки *Минають дні*.

Винницька Ірина (по чоловікові — Пеленська), 1906— 1989. Прозаїк, автор кількох повістей та збірок оповідань. По війні жила у США.

Волков Віталій. Друкувався в журналах і збірниках. Прозаїк.

Г

Гай-Головка Олекса (справжнє прізвище Головка. Гай письменник додав, щоб відрізнитися від Андрія Головка). Народився 1910 р. на Наддніпрянщині в сім'ї дякона, пізніше — священика. Працював у радянській пресі та радіо. Тепер в Канаді. Автор кількох збірок віршів, прозових творів та спогадів.

Гаєвський Степан. Народився на Волині 1876 р. Вчений-літературознавець (зокрема — дослідник *Александрії*, про що є згадка в *Українській літературній енциклопедії*) і церковний діяч. Двічі був ув'язнений. 1942 р. прийняв духовний сан — у чернецтві Сильвестер. На еміграції був архієпископом УАПЦ в Австралії, помер на сотому році життя.

Гаєвська-Денес Лідія. Дитяча письменниця в Австралії.

Гайдарівський Василь (справжнє прізвище Гайворонський). Народився 1908 р. на Донбасі, вчився на літературному відділі мистецько-технічного інституту в Москві, належав до літературної організації "Забой". Після арешту переховувався, міняючи працю і місце проживання. Прозаїк. На Заході вийшли його повість-казка *Заячий пастух*, збірка повістей *А світ такий гарний* та (посмертно) збірка оповідань *Циркачка*. Вчинив самогубство 1972 р.

Гак Анатоль. Справжнє прізвище та ім'я Іван Антипенко. Інші псевдоніми: Мартин Задека, Антоша Ко. Народився 1893 р. в містечку Гуляй-Поле. Належав до "Плугу". Писав комедії, оповідання, гуморески. Після війни — на Заході (в Німеччині та США). Залишив книжку спогадів *Від Гуляй-Поля до Нью-Йорку*. Помер 1980 р.

Галан Анатоль (Анатолій Калиновський, його ім'я згадане в *УЛЕ* в статті про журнал *Вперед*). Інші псевдоніми: Іван Евентуальний (для гуморесок і пародій), Вадим Чечко та Колібрі. Народився 1901 р. на Новгород-Сіверщині в сім'ї священика. Після семінарії закінчив (заочно) Ніжинський інститут народної освіти, працював в органах міліції. Літературну діяльність почав як журналіст. Під час сталінського терору виїхав до Середньої Азії, де став учителем. Після війни залишився в Австрії, звідки виїхав до Аргентини, а звідти до США, де й помер 1987 р. Дві книжки видав на Україні ще в двадцятих роках, на Заході вийшло понад 20 його книжок різних жанрів.

Галич Марія. Прозаїк. Належала до групи Ланка-Марс (єдина жінка в цій групі). Під час терору відійшла від літератури. Останні відомості про неї, що жила в Самборі.

Гаран Євген. Прозаїк, народився 1925 р. на півдні України. Живе в Австралії. Оповідання розсіпані по журналах, альманахах та збірниках.

Гарасевич Андрій. Народився в Галичині 1917 р., жив у Празі, після війни — в Берхтесгадені (Баварія), займався альпінізмом, влітку 1947 року зірвався зі скелі й загинув. Яскрава поетична індивідуальність. За життя вийшла збірка *Сонети*, посмертно — збірка *До вершин*.

Гарасевич Марія. Народилася 1918 р. Походить з Наддніпрянщини. Літературний критик. Живе в Дітроїті.

Гербурт Алла. Народилася 1901 р., походить зі старого шляхетського роду. Художниця й дитяча письменниця. Була дружиною Майка Йогансена, з яким розійшлася. Шлюб із Михайлом Бойчуком не був оформлений через арешт художника. Живе у Мюнхені.

Ганніченко Іван (писав під псевдонімом Ганніч). Народився 1921 р. на Полтавщині. Журналіст і поет, автор єдиної збірки *Мої лісні*. Помер молодим у США.

Гірняк. Фігурує в циркулярі від 6.VI.1934. Правдоподібно, поет, який належав до літературної організації "Західна Україна", а десь на початку 30-их років вчинив самогубство.

Голубенко Петро (справжнє прізвище Шатун). Народився 1907 р. на Харківщині. Жив на еміграції. Журналіст і літературознавець, автор праць про Хвильового, про "Вапліте", незадовго до смерті (помер 1987) видав книжку *Україна і Росія*.

Голубнича Лідія. Перекладачка з китайської мови (збірка оповідань Лу-Сіня вийшла у видавництві "На горі"), дружина советолога Всеволода Голубничого. Жила у США. Покінчила життя самогубством.

Гомзин Борис. Народився 1887 р. Поет, прозаїк і публіцист. Діяч гетьманського руху. Сарсельська *Енциклопедія українознавства* називає такі його твори: збірка поезій *Тройзілля*, поема *Еклезіяст*, збірка новель *Прокляті часи*, драма *Кров кличе*. Автор памфлетів, статей та нарисів.

Голод Марія. Сучасна поетеса, живе в Канаді. Авторка кількох збірок, серед них *Чотири пори року* (1978) та *Стрімка моя вулиця* (1988).

Гойдар Кость (справжнє прізвище Кость Бульдин). Майстер пригодницької белетристики, автор книжки *Розбиті окуляри*. Народився 1897 р. на Чернігівщині. За фахом скульптор (учень Парашука, автор підписаного чужим ім'ям пам'ятника Т. Шевченкові в Києві). Після війни жив в Австрії, згодом — в Аргентині, де й помер 1965 року. Твори, написані на еміграції,

друкував (у журналі *Пороги*) під псевдонімом Володимир Коб. Найкращий твір — новеля "Мій друг Аніф".

Горотак Порфирій. Літературна містифікація, авторами якої були Юрій Клен, Леонід Мосендз та художник Мирон Левицький. Одна із сенсацій літературного життя повоєнної еміграції — збірка *Дияболічні параболи* (Зальцбург, 1947).

Горліс-Горський Юрій (справжнє прізвище Городянин-Лісовський). Народився в селі Демидівка на Полтавщині. Автор антирадянських творів *Холодний Яр* та *Аве, диктатор!* Провадив повне пригод життя. Після війни жив у Західній Німеччині. 1947 року зник безвісти.

Гордієвський Михайло. Народився на Київщині 1885 р. Професор Одеського університету, філософ, педагог, літературознавець. Автор праць про Сквороду, Івана Франка, а також з педагогіки. Розстріляний 1838 року.

Гмиря М. Прозаїк, друкувався у повоєнних журналах. Його проза писана на високому фаховому рівні.

Гошовський Богдан. Один з працівників дитячої літератури на Заході. Народився в Галичині 1907 р. Редактор кількох журналів для дітей і молоді.

Грива Максим (справжнє прізвище Загривний). У двадцятих роках вчився в Українському Вільному Університеті у Празі і друкувався зрідка в тодішніх журналах. Окремою збіркою твори не видані. Народився 1893 р., помер на туберкульозу 1931 р.

Грановський Олександр (власне: Неприцький-Грановський). Народився 1887 р. на Волині. Один з авторів журналу *Українська хата*. Перед Першою світовою війною виїхав до США, брав участь у війні як американський доброволець. Як вчений ентомолог здобув високі становища в американському науковому світі. Перша збірка віршів *Пелюстки надії* вийшла ще в Києві 1910 р. Кілька збірок вийшло в Америці.

Гришко Василь. Народився 1914 р. в Яготині. Літературну діяльність почав разом із Муратовим, Калянником, Копелєвим (з часу приливу робітників у літературу). Перша книжка *Стик* вийшла 1933 року. Вчився в Київському університеті. 1936 р. заарештований, потрапив на Колиму, повернувся напередодні війни, а потім виїхав на Захід. Освіту закінчив докторатом в Америці. Виступає в пресі виключно як публіцист. Серед його праць — *Голокост України* (про голод 1933 року). Після смерті І. Багряного очолював демократичне крило української еміграції. Живе в США.

Грищенко Олекса. Усесвітньовідомий український маляр-експресіоніст. Народився 1883 р. на Чернігівщині. Залишив спогади *Україна моїх блакитних днів*.

Гридень — псевдонім Михайла Мухина.

Гуменна Докія. Народилася 1904 р. у Жашкові на Київщині.

Літературну діяльність почала рано, належала до "Плугу". Під час сталінської реконструкції села побувала на Кубані й описала правдиво й реалістично тамтешні події. Збірка нарисів *Ех, Кубань ти Кубань хліборобная*. Її гостро критикували (навіть сам Каганович) і вона відійшла від літератури. Повернулася до художньої творчості лише під час війни. Перші повоснні роки жила в Зальцбурзі, де видала збірку *Куркульська вілія* і написала велику повість *Діти чумацького шляху* (чотири книги). У США вийшли повість *Мана*, роман-хроніка *Хрещатий Яр*, повість *Велике Цабе*, збірка нарисів *Багато неба*, збірки оповідань *Серед хмаросягів*, *Внуки столітнього запорожця*, а також ціла серія творів на теми української праісторії.

Гупало Кость. Письменник тридцятих років. Залишився під німецькою окупацією, заарештований органами гестапо.

Геркен-Русова Наталя. Народилася 1902 р. в Києві. Театрознавець і літературний критик. Дружина відомого іхтіолога Юрія Русова. Померла в Канаді.

А тепер підсумуємо. Коли нема статті про такий термін як *галліямб*, це можна пояснити просто: перерахували або не знайшлося фахівця. Коли в біографії Льюїс де Веґи промовчано і його авантурницьку юність, і працю на посаді *інквізитора*, це означає, що в радянському літературознавстві далі діє сталінська метода — давати препаровані біографії. Коли в життєписах письменників, що стали жертвами сталінщини (або й брежнєвщини) випущено роки перебування в тюрмах і таборах — це свідчить про влучність нового прислів'я: "Хочеш відпочити від перебудови — їдь на Україну!" Коли з кількох десятків наших еміґраційних літераторів на сторінки *Енциклопедії* потрапив лише один десяток — це підказує висновок: редакція дала відчепного громадській opinіі.

Ну а коли на сторінках *Української літературної енциклопедії* не знаходиш таких імен як Децім Маґи Авзоній (останній язичницький поет старого Риму), Алквін і Валяґфрід Страбон (з поетів каролінґського відродження), Оляво Біляк (найвизначніший поет Бразилії, його, щоправда, згадано в загальному переліку бразилійських письменників), Сільвен Гарно (канадський франкомовний поет, автор поезії "Українці", його переклав Борис Олександрів), а також тих еспанських та німецьких письменників, чиї імена я наводив раніше, і ще багатьох, кого я не згадав, то напрошується думка: чи не тому *Енциклопедію* випустили в світ у такому обкарнаному вигляді, щоб вона не могла конкурувати з російською *Краткой літературной*, щоб вона виглядала лише *малоросійським додатком* до великоросійського літературознавства?

Про авторів

- Йосиф Лободовський** — польський поет і літературознавець, великий прихильник українців. Після війни жив у Західній Європі.
- Василь Барка** — патріарх українських поетів у діаспорі. Автор багатьох видань поезій та прози (серед них *Жовтий князь* і *Свідок*). Живе в Америці.
- Іван Драч** — один з найвизначніших поетів сучасної України. Автор 20-ти збірок поезій, драматичних поем, кіносценаріїв та есеїв. Голова Руху. Живе в Києві.
- Олекса Мишанич** — літературознавець, доктор філологічних наук, завідувачий відділом давньої української літератури Інституту літератури АН УРСР. Автор кількох книжок з літературознавства, дослідник літературного процесу на Закарпатті.
- Сергій Білокінь** — кандидат філологічних наук, мистецтвознавець, автор праць про Юрія Нарбута, Михайла Бойчука та інших. Живе у Києві.
- Юрій Шевельов** — мовознавець і літературознавець. Професор-емерит Колумбійського університету, колишній головний редактор *Сучасности*.
- Богдан Боцюрків** — професор політичних наук в університеті Карлтон (Канада).
- Раїса Мороз** — германіст, колишній викладач німецької мови Івано-Франківського педагогічного інституту, емігрувала до США в 1979 р. Здобула ступінь магістра бібліотекарства в Чікаго.
- Алан Безансон** — професор Школи вищих студій (Париж, Франція), колишній член французької компартії; автор багатьох наукових праць з ділянки радянської політології. Вважається одним із кращих французьких спеціалістів-советологів.
- Архiepіскоп Константин Кретеvич** — народився 1872 р.; закінчив духовну семінарію та університет у Харкові. Працював юристом, журналістом. Належав до УАПЦ під проводом В. Липківського. Був архієпископом на Винничині. 1930 р. був заарештований та висланий у Сибір, з того часу доля його невідома.
- Олександр Воронин** — знавець історії Української Православної Церкви. Працює в "Голосі Америки".

Щоб дані про авторів були якнайкомплектніші, ласкаво просимо кожного шановного автора подавати редакції разом із статтями також стислі точні дані про себе. — *Редакція*

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1990 РІК:

	ОДНО ЧИСЛО:	РІЧНО:
Німеччина:	9 DM	90 DM
Великобританія:	3 фунти	30 фунтів
Канада:	6 кан. дол.	60 кан. дол.
всі інші країни:	5 ам. дол.	50 ам. дол.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Австра- лія:	<u>Sučasnist</u> / Mr. D. H. Pyrohiv 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	Канада:	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Chumak 16 Rivercrest Road Toronto, Ont. M6S 4N3
Арген- тіна:	<u>Sučasnist</u> / Dr. M. Wasyluk Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	С. Ш. А.:	<u>Sučasnist</u> / Mr. Y. Smyk 744 Broad St., Suite 1116 Newark, NJ 07102-3892 [Tel.: (201) 622-0545] [Fax: (201) 622-1933]
Велико- британія:	<u>Sučasnist</u> / Mr. T. Kuzio 78 B Kensington Park Rd. London W11 2PL	Швай- царія:	<u>Sučasnist</u> / Dr. R. Prokop Muristrasse 82 3006 Bern
Ізраїль:	<u>Sučasnist</u> / Mr. G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam		

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sučasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на:

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Адреси для влат: **Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.**
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5
Telefon: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

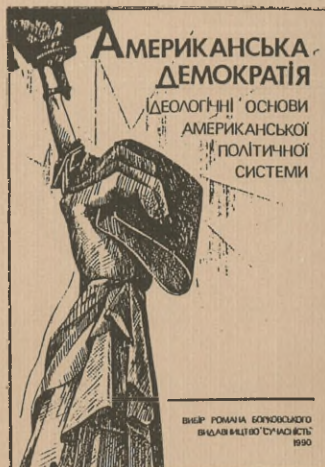
АМЕРИКАНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ Ідеологічні основи американської політичної системи

*Статті і вибір
документів Романа Борковського*

1990, 124 стор. Обкладинка Ірини Ганкевич;
документи в перекладі з англійської; без-
кислотний папір.

ISBN 3-89278-020-X Ціна: 8,00 ам. доларів

*Наша найновіша публікація — зготована Ро-
маном Борковським збірка документів, які
дають читачеві огляд розвитку політичної
системи в Сполучених Штатах Америки, по-
чинаючи від піданглійського колоніального
періоду, аж до наших днів. До збірки укладач додав статті "Подвиг Вашинг-
тона — легенда і людина" та "Новий і праведний закон Вашингтона".*

* Євген Сверстюк: ПЕРЕБУДОВА ВАВИЛОНСЬКОЇ ВЕЖІ (Чорнобильська притча)

1990, 2 вид., 50 стор. ISBN 3-89278-023-4 Ціна: 5,00 ам. доларів
Філософічний трактат відомого на Заході правозахисника, вченого психоло-
га, літературного критика, довголітнього в'язня радянської системи, тепер
діяча Руху та голови Української асоціації незалежної творчої інтелігенції.

* «СУЧАСНІСТЬ» 1989, 12 — РУХ

1989, 320 стор., у твердій, ілюстрованій обклад. Ціна: 15,00 ам. доларів
Поширене число грудневої книги (1989) місячника Сучасність (Т. Гунчак,
гол. ред.) вміщає документи ще з-перед, як і після відбуття Установчого
з'їзду Народного руху України за перебудову (8-10. 9. 1989, Київ), спогади
про хід засідань, виступи учасників, тексти доповідей. В збірці серед авто-
рів, членів Руху — представники офіційні і неформали, українці і неукраїнці.

Замовлення на видання В-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:

SUCASNIST

Müllerstr. 33, Rgb.

8000 München 5

У всіх інших країнах:

Sucasnist / Mr. Y. Smyk

744 Broad St., Suite 1116

Newark, NJ 07102-3892

Tel.: (089) 26-37-73 Fax: (089) 26-58-89 Tel.: (201) 622-0545 Fax: (201) 622-1933